

Прошлое России было блестящее, ее настоящее более чем великолепно, а что касается её будущего, оно превосходит всё, что может представить себе самое смелое воображение. Вот, дорогой мой, с какой точки зрения следует понимать и описывать русскую историю.

(О. Х. Бенкендорф – М. Ф. Орлову,
у справі П. Я. Чаадаєва)¹

Вступ

Почнемо з деякого розрізнення двох споріднених понять: месіанізм і націоналізм. Вони дуже близькі одне до одного, часто одне в одне переходять або одне одного підсилюють, але не завжди тотожні. Історія дає багато прикладів як їхнього «синтезу», так і відмінності, колізій між ними і в них самих. У всякому разі, месіанізм може мати ширшу духовну й емоційну клавіатуру, ніж націоналізм, може бути не лише національним, а й державним (імперським), класовим, релігійним, расовим, ідеалістично-вселенським, уселюдськи-рятівничим (за початковою посилкою). Хоча нерідко крізь різні його обличчя або маски може прозирати той-таки націоналізм.

Російський державний месіанізм – його ідею – зазвичай пов'язують з посланням старця псковського Трьохсвятительського Єлізарового монастиря (Псков тоді ще не був підкорений Москвою) Філофея до московського царя: «...И да ведает твоя держава, благочестивый царь, что все царства православной христианской веры сошлись в твое царство... Блюди же, внемли, благочестивый царь, что все христианские царства сошлись в твоё единое, что два Рима пали, а третий стоит, а четвертому не быть...»². Власне, це була ідея не російського (бо російської держави ще не існувало), а московського месіанізму (власне, й месіанського характеру вона набула значно пізніше), або – скористаємося визначенням академіка

* Друкується вперше.

¹ Див.: Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников / Под ред. И. А. Федосова. – М., 1989. – С. 105.

² Див.: Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 9.

Д. Лихачова – «теория “московского империализма”» – «Москва – Третий Рим». Ось як роз'яснює він виникнення та тривалі історичні пригоди, «мінливість долі» цієї теорії: «Император, по византийскому представлению, был протектором Церкви, при этом единственным в мире. Ясно, что после падения Константинополя в 1453 году, в обстановке отсутствия императора, русской Церкви необходим был другой протектор. Он и был определён старцем Филофеем в лице московского государя. Другого православного государя в мире не существовало. Выбор Москвы в качестве преемницы Константинополя как нового Царьграда явился естественным следствием представлений о Церкви. Почему же потребовалось целых полвека, чтобы придти к подобной мысли, и почему Москва в XVI веке не приняла этой идеи, заказывая отставному митрополиту Спиридону совсем другую концепцию – “Сказание о князьях Владимирских”, преемниками которых были московские государи, носившие титул “владимирских”?»

Дело объясняется просто. Константинополь впал в ересь, присоединился к флорентийской унии с католической церковью, а признавать себя вторым Константинополем Москва не хотела. Поэтому и была создана концепция о происхождении князей владимирских непосредственно из Первого Рима от Августа кесаря.

Только в XVII веке концепция Москвы как Третьего Рима приобрела несвойственный ей вначале расширительный смысл, и уж совсем глобальное значение получили в XIX и XX веках несколько фраз Филофея в его посланиях к Ивану III. Гипнозу одностороннего политического и исторического понимания идеи Москвы как Третьего Рима были подвержены Гоголь, Константин Леонтьев, Данилевский, Владимир Соловьёв, Юрий Самарин, Вячеслав Иванов, Бердяев, Карташёв, С. Булгаков, Николай Фёдоров, Флоровский и тысячи, тысячи других. Меньше всего представлял себе огромность этой идеи сам её “автор” – старец Филофей»¹.

А ось версія визначного славіста і медієвіста, професора Гарвардського університету Едварда Кінана. «...Так звана теорія “Третього Риму” є не більш як результат наукового непорозуміння. Ідея *translatio imperii* – переносу імперської спадщини з Риму чи то до Візантії, чи то до Франції Каролінгів, або ж у якесь інше місце –

¹ Лихачёв Д. С. Нельзя уйти от самих себя... Историческое самосознание и культура России // Новый мир. – 1994. – № 6. – С. 115–116.

потенційно є, звичайно ж, приступною для будь-якої християнської династії після падіння Риму [...] Деякі відлуння таких уявлень упродовж століть різними шляхами досягали Росії. Але насправді наукова, а пізніше й популярна ідея Московії як Третього Риму, здається, походить із єдиної фрази нічим іншим не визначного і все ще погано зрозумілого послання, що його здогадно надіслав монах Філофей чи то Іванові III, чи то Василію III, чи навіть Івану IV. Проте оскільки з такої дрібки зчинилося стільки галасу, варто приділити їй трохи уваги.

І дослідник доходить висновку, що фраза Філофея була застереженням: не гоже московському християнському князеві відбирати власність у церкви на псковських землях, бо як він не буде християнином, то й Четвертого Риму вже не буде. «Себто Філофеві слова, що в усякому разі мають вузько релігійний контекст, були застереженням, а не закликком до величі. Вони не мали нічого спільного із зовнішньою політикою чи баченням долі Москви»¹.

Поряд з міфом про «Третій Рим» Е. Кінан розглядає і міф про «московський візантинізм», «київську спадщину»², зрештою великий розділ книжки (с. 16–41) має красномовну назву: «Російські міфи про київську спадщину»; в ньому та в наступних він показує, що до XVII ст. московіти взагалі не цікавилися Київською Руссю і майже нічого про неї не знали, – їм це знання принесли українці й білоруси, що захищалися від окатоличення³.

Як тут не пригадати Марину Цветаєву: «...Из какого сора растут стихи, не ведая стыда...» Ідеологічне, політичне (геополітичне), націоналістичне натхнення творить чудеса, як і поетичне. Ідея Третього Риму (разом і візантійська ідея – вони, як побачимо, зрослися в одно) розцвітала багатьма різнобарвними квітами протягом століть. І, хоч бита світовими морозами, набравши сумнівних пахощів, – подає соромливі ознаки життя й нині.

Але поки що вертаємося в минуле. Відомо, що ідею особливого всесвітнього історичного покликання Росії потужно розвинуло перше покоління російських слов'янофілів. У їхньому світогляді складно, а часом і суперечливо поєднувалися протест проти «чужевластья мод», розмивання національних основ буття – і національна гордіня; інтерес до Заходу з його культурою, переймання

¹ Кінан Едвард. Російські історичні міфи / Пер. з англ. – К., 2001. – С. 25–26.

² Там само. – С. 31, 33.

³ Див.: Там само. – С. 33–35.

західних філософських вчень – і твердження про гниття і приреченість Заходу, духовну погибельність католицизму і спасенність православ'я, релігійний «місіонізм» (М. Бердяєв) Росії; проект визволення слов'ян, але під зверхністю російського царя, монарха кріпосницької держави, що, природно, ставило під сумнів політичний, соціальний і культурний зміст такого визволення і не у всіх слов'ян викликало захоплення. У слов'янофільстві відбулося остаточне злиття принципу православ'я з ідеєю «Третього Риму» (хоч і зовсім інакше артикульованою), а в їхньому релігійному месіанізмі й місіонізмі була внутрішня суперечність між абсолютним Богом і етнічним Богом, на що звернув увагу С. Аверінцев. У вульгаризованому варіанті офіційної ідеології ця суперечність призвела до вивищення над християнською ідеєю вселенського Бога – ідеї «Русского Бога», яку особливо настирливо використовувано в мілітарних акціях царизму.

Але відповідно до теми цієї розмови мене цікавить інше: з якого історичного моменту концепція слов'янофілів, у словах і діях їхніх наступників та послідовників, почала набирати вже не латентно, а агресивно націоналістичного характеру?

Однією з «точок збудження» націоналістичного синдрому стала угорська революція 1848 року, придушена російською армією. Це тоді Микола I погрожував народам: «С нами Бог! Разумейте и покоряйтесь, языцы, яко с нами Бог!» Цей девіз був з ентузіазмом підхоплений вірнопідданими царя. «...Россия, при всеобщей любви к Отечеству ея обитателей, при вечной верности своих войск, при благотворном на простой народ влиянии Православной Церкви и Духовенства, просвещённого смиренномудрием Святого Евангелия, Россия пребудет многие веки страхом и завистью чуждых ей народов»¹.

Можливо, це стає виразнішим тоді, коли польські національні повстання «змушують» навіть російських лібералів солідаризуватися з каральними діями царизму. Це вже щось інше, ніж теоретичне викриття гнилого Заходу, його католицизму і його революцій. Ворог уже поруч. А то й у себе вдома. Росія входить в апофеоз т. зв. національної політики, суть якої чітко висловив один із її

¹ Мысли, возбужденные современными событиями в Европе, 1848 г. // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей России при Московском Университете. – 1865. – Кн. I. – С. 241.

апологетів: «...**Теперешняя** Россия должна одной рукой **поднимать и благоустроить** все, что есть в ней национального, а другой рукой – **давить и стирать с лица своей земли** что есть в ней неприязненного общим интересам русской нации» (виділено в оригіналі. – *І. Дз.*)¹. Народжується концепція споконвічної оточеності Росії ворогами, світової змови проти Росії (ось-ось уже: «жидомасонської»), синхронності дій зовнішнього і внутрішнього ворога – живе ця концепція вже друге століття і не втрачає своїх «віруючих».

А починалося з локальнішого: «Чья-то таинственная рука подала сигнал, и сели писать статью против России французы Масада и С. М. де Жирарден, украинство подняло голову в № 93 “С.-Петербургских Ведомостей”, а Каракозов выстрелил в царя» (Катков у «Московских Ведомостях», 17 квітня 1866 року).

Мине трохи часу – і вже масштабніше: «Враги внутри, враги извне... Опасность там, измена здесь...»².

Таким трагічним сигналам у російській публіцистиці – несть числа, нині їх ще більше, ніж колись. Але це не наш клопіт. Нас інше цікавить: чомусь ця імперська фобія щоразу фокусувалася на Україні... Прямо чи опосередковано.

□ Клопіт з «українофілами»

1862 року «Особая Высочайше утвержденная следственная комиссия под представительством князя Голицына» розглянула «Дело распространения малорусской пропаганды». Учень полтавської гімназії Стронін, губернський секретар Шевич, штабс-капітан Лобода, учень кадетського корпусу Шиманов, «лекарь» Португалов, «кандидат университета» Бекман, «лекарь» Зеленський – який спектр соціальних станів і прізвищ! – були звинувачені «в распространении “возмутительных сочинений и брошюр”, а главное “в деятельном участии в образовании кружков для возбуждения,

¹ Данилов Н. П. БУДУЩНОСТЬ РОССИИ, в зависимости от своевременного разрешения вопросов русско-польского и русско-немецкого, путём национальной политики русского правительства и патриотической деятельности русских граждан. – СПб., 1866. – С. 77.

² Леонтьев К. «Письма о восточных делах» – «Гражданинъ» 1882–1883; цит. за вид.: К. Леонтьев. Собрание сочинений / Издание В. Саблина. – М., 1912. – Т. 5. – С. 444.

под видом общества грамотности, неудовольствия народа к правительству, с целью отделения Малороссии»¹. Вирок – заслання на різні строки.

У розпал польського повстання міністр освіти П. Валусєв записує в щоденнику: «Полагаю, что Его Величество еще более озадачено толками о хохломанах, чем о хлопоманах»². Налякана польським повстанням і перспективою піднесення українського руху, влада вдається до заборони українського друку, зокрема осередку українських інтелектуалів – журналу «Основа», та української мови взагалі (т. зв. Валуєвський указ 1863 року).

Діяльність українофілів, а зокрема небезпека утвердження української літературної мови, турбує не лише імперських чиновників, а й імперських мислителів. Один із них, В. І. Модєстов, писав у статті «Провинциализм в политике»: «...Нельзя, например, допустить, чтобы местный говор брал на себя роль языка государственного, чтобы в школах, содержимых государством или обществом, в котором зачастую трудно отделить малорусские элементы от великорусских, язык всем доступный, всем понятный, язык общерусский, язык, обработанный и научно, и литературно, и общественно, уступил свою роль одному из местных наречий, употребляемому исключительно простолюдинами, не обработанному ни для научного, ни для литературного, ни для общественного употребления»³.

...Минуло майже півтора століття. Зусиллями української інтелігенції – всупереч урядовим заборонам і поглумкам великодержавників різних станів, усупереч страшним історичним катаклізмам – мова українського народу стала «обработанной» і для науки, і для літератури, і для суспільно-політичної діяльності. Але й далі, вже й у «незалежній» Україні, чуємо ті самі, лише трохи модифіковані, голоси. Отже, річ не в «обработанности» чи «необработанности». А в чім? Послухаймо славетну французьку мислительку Сімону Вейль: «Це колоніальне мислення, тільки в менш загостреній формі. І як у колоніях корінний мешканець, вкритий тонким

¹ Былое. – 1907. – № 7. – С. 169.

² Дневник П. А. Валуева: В 2-х т. – М.; Л., 1961. – Т. I. – С. 289.

³ Модєстов В. И. Статьи для публики по вопросам историческим, политическим, общественным, философским и проч. (так. – *И. Дз.*) – СПб., 1883. – С. 200.

шаром європейської освіченості, зневажає свій народ більше, ніж освічений європеєць, так само часто поводить ся і якийсь учитель з селянського роду»¹.

Це загальне міркування. А ось конкретний епізод із практики видатного земського діяча й статистика, етнографа, члена Старої Громади Олександра Русова (нота бене: росіянина національністю, українського патріота покликанням): «Он встречал, например, в своей жизни барышню, по фамилии Конашевич-Сагайдашну, которая, при его догадке, что она происхождения украинского, мгновенно прекратила с ним разговор, выразив жестами и гримасами презрение к защитнику от оскорблений украинского имени и величественно удалилась». Висновок: «Много подобных анекдотов и воспоминаний носит за собой Русов, и эта тягостная ноша убедила его в том, что защита “национальных” интересов всего украинского народа и отдельных индивидуумов этой породы есть защита простейшего человеческого достоинства, что уравнение прав граждан немислимо без уравнения прав наций, населяющих наше громадное государство, и что украинская группа в Думе не может быть недемократической»².

Ще один російський учений, Володимир Перетц, член Петербурзької Академії наук та Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, підтримуючи ініціативу чернігівців про створення українських кафедр при університетах, так доводив їх необхідність: за умов їх відсутності «и учёному, и преподавателю приходится касаться вопроса о судьбе украинской литературы лишь вскользь, или тогда, когда этого требует ход изучения литературы московской, например, говоря о роли украинцев в Москве XVII столетия, неизбежно приходится коснуться и судеб старой украинской литературы, имевшей свою традицию, свои формы и гораздо раньше ставшей выражением народных дум и чувств, чем литература московская. Достаточно упомянуть здесь, что в то время, как Москва трудилась над стилистической обработкой житий во вкусе югославянских риторов, – на Украине шла литературная

¹ Вейль Сімона. Укорінення. Лист до клірика. – К., 1998. – С. 75.

² К вопросу об организации в Государственной Думе национальной украинской группы (Письмо А. Русова) // Киевская Старина. – 1906. – Библиография. – С. 25.

борьба за свободу народа, за свободу исповедания, за свободу национального развития»¹.

□ Історіософія імперіалізму

Тим часом на зміну порівняно поміркованому «старому» слов'янофільству приходять нове, політично акцентованіше, з дедалі виразнішими елементами модерного російського націоналізму.

Унікальним своєю глибиною і масштабністю розроблення концепції російського націоналізму в слов'янофільських шатах стала фундаментальна праця М. Я. Данилевського «Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому».

М. Я. Данилевський (1822–1885) – російський природознавець і філософ. Закінчив природознавчий факультет Петербурзького університету. В молодості захоплювався ідеями Фур'є, 1849 року був ненадовго заарештований у справі гуртка Петрашевського. Після цього його політичні погляди зазнали радикальної зміни. У 50-ті роки досліджував рибацтво (разом з академіком Бером). У природознавчо-філософських публікаціях виступав проти дарвінізму як, мовляв, основи матеріалістичного світогляду, – проти-ставляючи йому теорію катаклізмів Кюв'є. (Його працю «Дарвинизм. Критическое исследование», 1885, К. А. Тимирязев охарактеризував як «мелкую, изворотливую софистику дилетанта».) В «Происхождении нашего нигилизма» розвивав ідею згубності західного впливу на російське суспільство.

Славу Данилевському принесла фундаментальна праця «Россия и Европа», вперше опублікована 1869 року в журналі «Заря», а 1871 року – окремою книгою².

Основна установка автора, якої він послідовно дотримується і яку широко розвиває, – докорінна відмінність між Росією і Європою: у віросповіданні (католицизм, протестантизм – візантійське

¹ Проф. В. Перетц. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская Старина. – 1906. – Библиография. – С. 45.

² Далі цитуватиму за виданням: Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германо-Романскому Н. Я. Данилевского. – II издание, исправленное и дополненное. – СПб.: Издание товарищества «Общественная польза», 1871.

православ'я); народній психології («насильственность как коренная черта европейского характера», наслідок надмірного індивідуалізму романо-германців, – тоді як «терпимость составляла отличительный характер России в самые грубые времена»: с. 193, 197); «различия в ходе исторического воспитания» (завоювання як спосіб створення європейських держав – і покликання варягів, тобто добровільність, у Росії, а потім «данничество» як порівняно легка форма залежності від татар, «употребленная московскими государями для политической централизации Руси» (с. 276); «троякий гнет мысли, совести и жизни» (культ давніх мислителів, насамперед Аристотеля; влада папських догматів; жорстокий феодалізм у середньовічній Європі (с. 249) – і «нравственная духовная связь» народного організму в Росії; феодалізм як привласнення землі завойовниками в Європі – і кріпацтво як легша форма залежності селян: «Одноплемённость и единоверие господ с их крестьянами, а также свойственные русскому характеру мягкость и добродушие смягчали тягость крепостной зависимости во все периоды её развития» (с. 274).

Данилевський послідовно підкреслює непримиренність інтересів Європи (тобто Германно-Романського світу) і Росії (як уособлення Слов'янського світу). Росія не належить і не може належати до Європи, вона їй протистоїть. Водночас, шукаючи пояснення і виправдання цьому протистоянню, покладає вину на Європу, яка «не признаёт нас своими» (с. 50), не розуміє, не знає і не любить Росії, боїться її і тільки шукає нагоди, як їй нашкодити. Тоді як Росія насправді «не честолюбивая, не завоевательная держава» (с. 43), нікого не підкоряла силою, хіба включала до свого складу та рятувала тих, хто про це просив. Данилевський не може пригадати жодної національності, «которую лишили бы при этом своего самостоятельного существования или изувечили отделением какой-либо составной её части» (с. 25), – як це практикувалося в Європі; втім, один випадок таки пригадує – завоювання Криму: «Можно, пожалуй, согласиться, что здесь было завоёвано государство, лишена своей самостоятельности народность, но какое государство и какая народность? Если я назвал всякое вообще завоевание национальным убийством, то в этом случае это было такое убийство, которое допускается и Божескими, и человеческими законами, – убийство, совершённое в состоянии необходимой обороны

и вместе в виде справедливой казни» (с. 35–36); так само виправдане і «покорение Кавказа» – це перемога цивілізації, а «о Сибири и говорит нечего. Какое тут, в самом деле, завоевание? Где тут завоёванные народы и покорённые царства?» (с. 37). (Що дивуватися з Данилевського, коли те саме повторюють багато російських інтелігентів, не кажучи про політиків, і нині, переможно ігноруючи історичні факти, документи й очевидну реальність – про це ще буде мова далі.) А в європейські справи якщо Росія і втручалася, то з великодушності (зокрема, війна 1799 року – «акт возвышеннейшего политического великодушия, бескорыстия, рыцарства в истинно мальтийском духе» (с. 39), завжди на користь європейцям і жертвуючи власними інтересами. Не подумайте, що я шаржую, – ні, саме в такому дусі пише Данилевський, і тільки брак місця утримує від спокуси наводити безліч відповідних цитат, – але далі вони ще будуть. Антитезу «Росія – Європа» Данилевський розвиває слідом за слов'янофілами (не випадково багатьом розділам праці передують епіграфи з Хом'якова), але йде набагато далі і, сказати б, у різні сторони. Хоч релігійному протистоянню і він відводить першорядну роль, але говорить і про інше: причина ворожнечі (точніше, ворожості Європи до Росії) «лежит в неизведанных глубинах тех племенных симпатий и антипатий, которые составляют как бы исторический инстинкт народов, ведущий их (помимо, хотя и не против их воли и сознания) к неведомой для них цели; ибо, в общих, главных очертаниях, история слагается не по произволу человеческого, хотя ему и предоставлено разводить по ним узоры» (с. 51). Загалом же, попри чималу кількість доволі кумедних тез, він осмислює проблему глибше, масштабніше і «діалектичніше». Багато слушного в його запереченні європоцентризму, позірною німецького космополітизму, за яким стояла претензія на німецьку всесвітність. Слов'янофільську тезу про «гниття Європи» він трохи модифікує. Визнаючи її одіозність: «Неужели же можно не в шутку утверждать, как то некогда делали Хомяков и Киреевский, что Запад гниёт? Сами славянофилы, повидимому, отказались от этой экстравагантности» (с. 171), він, однак, на наступній сторінці повертається до неї: «Сама мысль, высказанная славянофилами о гниении Запада, кажется мне совершенно верною, только выразилась она в жару борьбы и спора слишком резко и потому с некоторым преувеличением» (с. 172). Данилевський

хоче бути об'єктивнішим і науковішим. Описуючи та оцінюючи величезні наукові, культурні, технологічні досягнення Європи (до яких небагато діла було слов'янофілам), водночас стверджує, що цими своїми безсумнівними досягненнями вона себе вже вичерпала. Це твердження не звучить у нього так голосливо, як у слов'янофілів. Воно впливає з його теорії – чи, власне, на доказ його він розгортає докладно розроблену теорію самодостатніх культурно-історичних типів, які приходять на зміну одні одним (невдовзі запропоновану, в різних варіантах і незалежно від Данилевського, європейськими філософами та історіософами, – початки ж цієї ідеї можна вбачати у геніального італійця Джамбаттисти Віко). Ці культурно-історичні типи – єгипетський; китайський; асирійсько-вавілоно-фінікійський, халдейський, або давньоєгипетський; індійський; іранський; єврейський; грецький; римський; новосемітичний, або арабський; романо-германський, або європейський («Європа есть поприще германо-романской цивилизации... Европа есть сама германо-романская цивилизация» – с. 59). Згадає також мексиканський і перуанський типи, «погибшие насильственной смертью и не успевшие совершить своего развития» (с. 91); не без зарозумілості говорить про «временно появляющиеся феномены, смущающие современников, как Гунны, Монголы, Турки, которые, совершив свой разрушительный подвиг, помогши испустить дух борющимся со смертью цивилизациям и разнеся их останки, скрываются в прежнее ничтожество. Назовём их отрицательными деятелями человечества» (с. 92). Крім цих – позитивних і негативних діячів людства – є ще треті, призначення яких: «служение чужим целям в качестве этнографического материала» (с. 93). Слов'янський же світ має стати окремим культурно-історичним типом (хоч і в ньому, як побачимо, є свій «етнографический материал» для головного будівничого, російського, який і є його представником).

Данилевський нещадно розкритикував рутинну схему світової історії з поділом на ранню, середню і нову, показавши, що різні цивілізації проходили відповідні етапи розвитку в різний загальноісторичний час і що в один і той самий час історії різні народи можуть перебувати в різних стадіях своєї самореалізації, – так що вкладати це розмаїття шляхів у якийсь довільний європейський канон безглуздо, як і ототожнювати європейське із світовим – це

вже також і полемічний закид землякам-сучасникам з їхнім, як він висловлюється, «европейничаньем». До речі, цікаве його розрізнення понять: «общечеловеческое» (загальнолюдське) і «всечеловеческое» (вселюдське). Перше – це якийсь абстракт, якому нічого реального в житті не відповідає, це збіднення національного до безбарвності, позбавлення оригінальності; друге ж – це повнота людського, сукупність національних індивідуальностей. Що ж до самого поняття «Європа», то він вважає його довільним, умовним з географічного погляду і визнає за ним лише культурно-історичну означеність (германо-романський світ).

До розвитку цивілізації Данилевський намагається застосувати природничо-науковий підхід, використовуючи досвід насамперед ботанічної систематики та інших наук про органічне життя, постійно вдаючись до аналогій та асоціацій з явищами рослинного і тваринного царств. (Треба віддати належне його неабиякій обізнаності з природничими науками, як і з політичною історією світу, – але саме політично-подійною, а не з іншими її аспектами.) Людську цивілізацію (кожну з людських цивілізацій) він розглядає як живий організм, що, отже, розрахований на певний строк існування, протягом якого проходить усі етапи самоздійснення: дитинство, молодість, зрілість, старість, смерть. Період активної духовної творчості кожної з цивілізацій, за його схемою, становить п'ять-шість століть; їм передують підготовчий період етнографічного визрівання, що може становити й тисячоліття; період вигасання теж може розтягтися не на одне століття. Обачливий автор застерігається: «Конечно, нельзя ожидать, чтоб это совершалось правильным образом по известной схеме. Явления перепутываются, усложняются; часто явления одного и того же порядка разделяются длинными промежутками времени и дополняют друг друга, а явления одного периода времени продолжают действовать в другом» (с. 116). Тим не менше Європа, дуже багато давши в пору молодості й зрілості, тепер увійшла в пору вичерпання й старості. Натомість Росія тільки входить у пору зрілості, і майбутнє за нею та іншими слов'янами (гіпотетичним «Слов'янським Союзом» на чолі з Росією). Свою аргументацію Данилевський розгортає дуже широко, але сьогодні ми можемо бачити, наскільки його струнка система все-таки штучна (починаючи з «ботанізації» та «біологізації» історіософії) і як не виправдалися його впевнені прогнози.

Скажімо, Китай, Індія, магометанський світ зовсім не збираються зійти з історичної арени як перестарки (про магометанство, скажімо: «Оно совершило уже теперь весь цикл своего развития, и без всякого сомнения находится уже в периоде совершенного изнеможения и разложения» – с. 332); не припинили свої боротьби баски; не зникли ести й латиші, навіть «дико-каменные Киргизы» (с. 37); не розчинилися безслідно в Росії татари та інші племена, призначені для того, щоб асимілюватися «с историческою народностью» задля «увеличения разнообразия её исторических проявлений» (с. 24) і т. д., – а про намальовані ним перспективи «Слов'янського Союзу» як нової цивілізації, що заступить Германо-Романську (Європу), скажемо далі. Взагалі ж його провіденціалізм ні в чому не виправдався, а спроба будувати історіософську концепцію розвитку людства за аналогіями до життя біологічного світу виявилася методологічно неспроможною і фактологічно тенденційною, хоча багато думок і спостережень автора вражають глибиною та оригінальністю.

Тут не випадає говорити про всі інтелектуальні горизонти цієї по-своєму унікальної праці, – зосередимося на тому, що є в ній головним і для чого вона, власне, й була написана: на тлумаченні світової місії Росії, її боротьби з Європою та почесної ролі слов'янства як резерву старшобратньої Росії в цій боротьбі.

Отже: Європа себе вичерпала, майбутнє за Росією. Підстави: народ молодий, ще тільки входить у фазу активної культурно-історичної творчості, але великий енергією, кількістю та зайнятою територією; головне ж – сповідує єдину істинно християнську релігію – православну. Спростування католицизму як «лжи» та джерела всіляких політичних і духовних хвороб людства, протиставлення йому православ'я (тобто його московської версії) – стрижень концепції Данилевського. Примирення між католицькою (чи й протестантською) Європою і православною Росією бути не може, попереду – боротьба, аж до збройної, до війни. В цій боротьбі (чи війні) Росія виступатиме як визволителька слов'янства від католицької Європи та мусульманської Туреччини, отож слов'янство – її могутній союзник і резерв. Концентрований вираз ця боротьба (війна) знайде в «Восточном вопросе», – історична місія Росії потребує оволодіння Константинополем, що стане геополітичним центром керованого Росією «Славянского Союза», в який, одначе,

крім слов'ян, увійдуть і румуни, мадяри, греки (за великорегіональним принципом: бо ж інакше будуть стратегічні прогалини в карті «Союзу»).

Такі основні «напрявні» праці Данилевського. Але, як то кажуть, диявол сидить у подробицях. Незрівнянний аромат праці Данилевського саме в тому, як розвиваються оті «напрявні» і чим вони обростають. Спробуємо показати найхарактерніше, бо ж усього не охопиш (542 сторінки великого формату, густого шрифту!).

Отже, коли Рим і Візантія вичерпали свої творчі сили, вони передали свою спадщину новим народам. «Наследниками Рима явились Германцы, наследниками Византии – Славяне, и в этих народах должна была ожить вековая борьба, которая велась всяким оружием между Грецией и Римом» (с. 326). Подальший хід історії в цій частині світу більше або менше підпорядковується цій боротьбі, – аж до того, що призначення магометанства полягало «в той невольной и бессознательной услуге, которую оно оказало православию и Славянству, оградив первое от напора латинства, спасши второе от поглощения его романо-германством...» (с. 335). Цікава логіка, особливо як урахувати все, чого зазнали слов'янські народи від турецької навали. Данилевський солідарно цитує константинопольського патріарха Анфимія: «Провидение избрало владычество Османов для замещения поколебавшейся в православии Византийской империи, как защиту против западной ереси» (с. 336). Здається, можна й кінець світу привітати, якщо він порятує (а таки порятує!) від «западной ереси»!

Але... «магометанско-турецкий эпизод в развитии восточного вопроса окончился; туман рассеялся, и противники стали лицом к лицу в ожидании грозных событий»: боротьби слов'янства з Європою, «которая решится конечно не в один год, не в одну кампанию, а займёт собою целый исторический период» (с. 347).

Зрештою східне питання зводиться до володіння Константинополем: «Нет на земле другого такого перекрёстка всемирных путей» (с. 388). До розділу «Царь-Град» Данилевський подає епіграфом рядки з Ф. Тютчева:

И своды древние Софии
В возобновлённой Византии
Вновь осенят Христов алтарь!
Пади пред ним, о Царь России,
И встань, как Всеславянский Царь!

Немов забувши про свою теорію обмежених у часі культурно-історичних типів, Данилевський бачить майбутній визволений Константинополь – Царь-Град – мало як не осереддя всього світового розвитку: «Что же предстоит ему в будущем? Всякое усиление развития в центральной и южной Европе, на равнинах России, на Кавказе, возрождение Европейской Турции, Малой Азии, Персии, северной и восточной Африки, проникновение культуры в глубь Азиатского материка, – всё это должно отразиться новым блеском на Босфорской столице. Это город не прошедшего только, не жалкого настоящего, но и будущего, которому как фениксу суждено возрождаться из пепла всё в новом и новом величии» (с. 390–391).

І далі: «Как противувет Западу, как зародыш и центр особой культурно-исторической сферы, Константинополь должен принадлежать тем, которые призваны продолжать дело Филиппа и Константина, дело, сознательно поднятое на плеча Иоаннами, Петром и Екатериною» (с. 396).

Данилевський виступає не лише геополітичним стратегом, а й військовим, розглядаючи Константинополь як ідеальне місце для розташування російського флоту тощо. Та це, сказати б, практичний аспект, зворушливіша ж аргументація ліпиться з високих матерій: «Наконец в нравственном отношении, обладание Константинополем, центром православия, средоточием великих исторических воспоминаний, дало бы России громадное влияние на все страны Востока. Она вступила бы в своё историческое наследие и явилась бы восстановительницею Восточной Римской империи, подобно тому, как некогда монархия Франков восстановила империю Западную, и таким образом начала бы новую, Славянскую эру Всемирной истории» (с. 406).

Данилевський навіть жалкує, що стільки сил було витрачено на Петербург, тоді як: «Во сколько же раз сильнее должна быть притягательная сила Константинополя! Цель стремлений русского народа с самой зари его государственности, идеал просвещения, славы, роскоши и величия для наших предков, центр Православия, яблоко раздора между нами и Европой, – какое историческое значение имел бы для нас Константинополь, вырванный из рук Турков, вопреки всей Европе! Каким дух занимающим восторгом наполнило бы наши сердца сияние нами воздвигнутого креста на куполе святой Софии!»

Втім, дух духом, але: «Прибавьте к этому перечисленные в начале главы несравненные преимущества Константинополя, его мировое, торговое значение, восхитительное местоположение, всё очарование юга» (с. 408). Згадуються київські «восторги» Єлисавети Петрівни і Катерини II...

Простодушна щирість, якої вже не зустрінеш у ХХІ столітті! Тепер усе це потонуло в бездонному «братстві»... Хоча й тоді його не бракувало, але воно було прагматичніше мотивоване. І так, і сяк повертає Данилевський «восточный вопрос» – і щоразу доходить висновку: «...С какой бы стороны мы ни подступали к делу – все-славянская федерация, с Россией во главе, со столицей в Царь-Граде, – вот единственно разумное, осмысленное решение великой исторической задачи...» (с. 409).

До складу федерації – «Всеславянського союзу» – мали б увійти: «Русская империя с присоединением к ней всей Галиции и Угорской Руси»; «Королевство Чехо-Мораво-Словакское»; «Королевство Сербо-Хорватско-Словенское»; «Королевство Булгарское»; «Королевство Румынское»; «Королевство Эллинское»; «Королевство Мадьярское», «Царградский округ»...

Як і всі слов'янофіли, Данилевський має великий клопіт із поляками. Просто ввести Царство Польське до складу Слов'янського союзу – це зруйнувати його зсередини; відкинути поляків – теж негоже, та й стратегічно не вигідно; доводиться сподіватися, що «в самой Польше здравые народные инстинкты возымеют верх над вредными, разъедающими польское общество началами и стремлениями» (с. 416).

Призначення Росії – «служить противувесом не тому или другому европейскому государству, а Европе вообще, в её целостности и общности». Але для цього «как ни велика и ни могущественна Россия – она всё ещё слишком слаба». Тому їй і потрібен Слов'янський союз, по можливості збагачений і іншими сусідніми народами. Вічний принцип «поділяй і володарюй» у випадку Росії дістає високе геополітичне і філософсько-моралістичне натхнення.

«Ей необходимо уменьшить силы враждебной стороны, выделив из числа врагов тех, которые могут быть её врагами только поневоле, и переводя их на свою сторону, как друзей. Удел России – удел счастливый: для увеличения своего могущества ей приходится не покорять, не угнетать, как всем представителям силы,

жившим доселе на нашей земле: Македонии, Риму, Арабам, Монголам, государствам германо-романского мира, – а освободить и восстанавливать; и в этом дивном, едва ли не единственном совпадении нравственных побуждений и обязанностей с политической выгодой и необходимостью, – нельзя не видеть залога исполнения её великих судеб, если только мир наш не жалкое сцепление случайностей, а отражение высшего разума, правды и благодати» (с. 425).

Однак не всі і в слов'янському світі розуміють цю богопокликаність Росії. Діють «клеветы Поляков и Европы». Та й «многие даже из неевропействующих славян относятся к политическому объединению своего племени, под главенством России, вовсе не с тем сочувствием, которого можно и должно было бы ожидать» (с. 431).

Тому важливо переконати всіх слов'ян у тому, що Росія «будет воздерживаться от всякого вмешательства во внутренние дела своих союзников» (с. 433), оскільки саме це відповідатиме її власним інтересам, інакше Європа «поспешила бы подать руку помощи угнетённым Россией народам» (с. 436).

А далі починається чи не найцікавіше. Слов'янський союз має здійснюватися у формі федерації. Однак, підкреслює Данилевський, важлива не форма, а зміст. Важливо досягти «существенного единства», тоді «форма много бы потеряла важности и значения». Тому потрібен... як ви думаете – що? Так, «общий язык, которым не может быть иной, кроме русского; он успел бы приобрести должное господство для того, чтобы между всеми членами славянской семьи мог происходить плодотворный обмен мыслей и взаимного культурного влияния» (с. 456).

Однак «возведение русского языка в общеславянский, пока славянские племена не освобождены политически», здається малоімовірним. Як приклад наведено Галичину: «Несмотря на единство языка (Данилевський вважає потворне москвофільське “язичіє” народною мовою галичан! – І. Дз.), существует ли настоящее духовное единство между Россией и Галицией?»

Та й самій мові, мовляв, загрожує небезпека то від «правительственных искажений» (австрійська інтрига!), то «обращением его в язык каких-то парий, который устранин от науки, от литературы, от всех высших проявлений человеческой мысли» (мається на

увазі процес утвердження в Галичині української літературної мови на основі народної). Тому треба йти іншим шляхом: створювати Слов'янський союз і разом боротися за Константинополь проти Європи. Це і надихне, і врозумить усіх слов'ян, озброїть їх російською мовою. «Несколько лет общей борьбы в простом буквальном смысле этого слова, – борьбы, веденной за одно и то же святое дело, несколько лет политического сожительства сделают больше для духовного единства славян, для возведения русского языка в общеславянское средство обмена чувств и мыслей, нежели столетия самых напряжённых усилий путём частных совещаний, изустных и печатных проповедей [...] Политическое объединение обратит распространение русского языка по всему славянству в насущную будничную потребность не одних только высокообразованных и развитых личностей, не одних учёных и литераторов, а всякого практически делом занимающегося человека» (с. 457). Мало в яких концепціях імперіалізму так глибоко розкрито значення мовної агресії, як у Данилевського. Але його наука не минула марно, її почуто, нею керуються нинішні творці широкого «русского мира» та наші рідні зазивали до нього...

Данилевський заперечує тим, хто каже, що слов'янство ще не готове до об'єднання, що його роздирають суперечності, що треба впливати на громадську думку. Але це шлях безнадійний, тверезо каже він: у цій сфері Європа «сильнее и деятельнее нас, по весьма простым и понятным причинам. Все поприща деятельности в Европе переполнены интеллектуальными силами...» Європа перемагатиме «в борьбе словом, происками, соблазном». Тож слов'янство «никогда и не подготовится, никогда не оставит своих личных споров и соперничеств, никогда не поймёт и не узнает России, одним словом, никогда не созреет, если не будет выдвинуто силой событий из своей мелочной атмосферы на всемирно-историческую арену великим историческим толчком» (с. 459).

Цим «толчком» і має стати боротьба Росії за Константинополь. Наступний, XXVI, передостанній розділ книжки Данилевського так і зветься: «Борьба».

Фактично мається на увазі і війна: ми не проповідуємо ворожечу й не вихваляємо війну, каже Данилевський, «мы утверждаем лишь, и не только утверждаем, но и доказываем, что борьба неизбежна, и полагаем, что хотя война очень большое зло, однако не

самое ещё большее, – что есть нечто гораздо худшее войны, от чего война и может служить лекарством, ибо “не о хлебе едином жив будет человек”».

У цій війні успіх буде на боці Росії, оскільки він «лежит в общем направлении исторического тока событий» (с. 462). На доказ свого прогнозу Данилевський подає огляд європейських воєн і доходить висновку, що «нравственным духом, самоотверженностью обладали Русские в степени несравненно большей, нежели их противники», і тому перемагали за найнесприятливіших умов. А «великая борьба, предстоящая в более или менее близком будущем Русскому народу, и по правоте и святости дела, которое он должен будет защищать, и по особенным свойствам его государственного строя, может и должна принять характер героический» (с. 495, 491). Тим більше, що, скасувавши кріпацтво і визволивши селян, Росія здобула нове «нравственное оружие»: «Нравственная сила эта называется – крестьянским наделом! Знамя, на котором будет написано: Православие, Славянство и крестьянский надел, – то есть нравственный, политический и экономический идеал народов славянского культурного типа, – не может не сделаться символом победы – нашим: “Сим победиши”, которое внесёт в ряды наши и наших союзников – уверенность торжества, и ужас и смятение – в ряды наших противников» (с. 497–498). Це свого роду заклик до тієї світової війни, що таки сталася. Але скінчилася не так, як пророкував Данилевський.

Останній розділ праці (XXVII) – «Вместо заключения» – зветься «Славянский культурно-исторический тип». Але зміст його не виправдовує тих очікувань, які викликає назва. Обіцяно вести мову про чотири «общих разряда» народної діяльності: релігійну, культурну, політичну, суспільно-економічну. Фактично ж Данилевський більше висловлює свої загальні оцінки такої діяльності європейських народів, почасти російського (в порівнянні та в контрасті) і зовсім мало, принагідно – інших слов'ян.

Щодо релігійної діяльності. «Самый характер Русских и вообще Славян, чуждый насильственности, исполненный мягкости, покорности, почтительности, имеет наибольшую ответственность с христианским идеалом» (с. 511). «Правда, что религиозная деятельность Русского народа была по преимуществу охранительно-консервативною – и это ставится ему некоторыми в вину. Но

религиозная деятельность есть охранительная по самому существу своему, как это вытекает из самого значения религии...» (с. 512). Тож слов'янам «досталось хранение религиозной истины»; «религиозная сторона культурной деятельности составляет принадлежность славянского культурного типа и России в особенности» (с. 513). Щодо політичного життя, то лише росіяни збудували могутню державу, інші слов'яни «или не успели основать самостоятельных государств, или, по крайней мере, не сумели сохранить своей самостоятельности и независимости» (с. 514). Але приклад існування в XI столітті великої Моравської держави показує, що думка про нездатність інших слов'ян до створення власної держави не зовсім справедлива. Що ж до Польщі, то вона «подчинилась нравственному культурному господству запада» (с. 515).

Похвали заслужила Малоросія: «В примере Малороссии, долго разьединённой с остальной Россией и добровольно соединившейся с нею после отвоевания своей независимости, видим мы доказательство, что не одно великорусское племя, как думают некоторые, одарено глубоким историческим тактом; и поэтому можем надеяться, что, при случае, такой же смысл и такт выкажут и другие Славяне, добровольно признав после отвоевания своей независимости – гегемонию России в союзе» (с. 516). У цьому, певно, й полягає їхнє історичне призначення.

Про суспільно-економічний лад сказано коротко: завдяки обцині в Росії немає обезземеленої маси, «нет противоречия между идеалами политическими и экономическими»; «Россия составляет единственное обширное государство, имеющее под ногами твёрдую почву» (с. 523). Про інших слов'ян під цим кутом зору нічого не сказано ні в ретроспекції, ні в перспективі.

Про культурну й інтелектуальну діяльність слов'янства теж небагато сказано, але висловлено надію на «плодотворное взаимодействие» в майбутньому: «Некоторый образец этого оплодотворяющего влияния мы видим уже на том взаимодействии, который имели друг на друга Великорусский и Малорусский духовный склады» (с. 540).

Висновки Данилевського набагато масштабніші, ніж його записки. На його думку, «Славянский культурно-исторический тип в первый раз представит синтезис – всех сторон культурной деятельности в обширном значении этого слова, – сторон, которые

разрабатывались его предшественниками на историческом поприще в отдельности или в весьма неполном соединении. Мы можем надеяться, что Славянский тип будет первым полным *четырёхосновным культурным типом*» (с. 541).

Нагадаємо: Данилевський визначає чотири розряди (основи) культурної діяльності: *діяльність релігійну, культурну у вузькому значенні слова, політичну, суспільно-економічну* (с. 502). Всі попередні культурно-історичні типи створили цивілізації, що були переважно «одноосновними», розвивали одну із сторін культурної діяльності: *єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, римська – політичну* (с. 508). Європа теж не досягла синтезу. Черга – за слов'янським світом.

«Осуществится ли эта надежда, – зависит вполне от воспитательного влияния готовящихся событий, разумеемых под общим именем – Восточного вопроса, который составляет узел и жизненный центр будущих судеб Славянства!» (с. 541).

Дуже цікаво звучить це узалежнення історичної долі людства від установа двоголового орла в Константинополі.

І чомусь так вийшло, що ні Данилевський, ні Достоевський, ні Олександр III, якому ця ідея була близька, ні Микола II, ні сонм філософів і політиків початку ХХ століття не підняли російський народ на цей подвиг. Царград-Константинополь залишився Стамбулом, і творення «чотириосновної» цивілізації не відбулося... Мабуть, щось у цьому месіанському проекті було історично нереальне. Не кажучи вже про те, що навряд чи вабила слов'янство перспектива під проводом російських стратегів «водружать» двоголового орла над Софією. Це побачимо далі.

Ідеї Данилевського по-різному сприймалися в російській суспільності; про його працю висловлювалися І. Аксаков, Ф. Тютчев, В. Ламанський, К. Леонтьєв, В. Соловйов та ін., пізніше М. Михайловський, Л. Тихомиров, П. Мілюков. Діапазон оцінок був щонайширший – від апологетичних (Ф. Достоевський: «...это – будущая настольная книга всех русских надолго») до нищівних (В. Соловйов: «Коран всех мерзавцев и глупцов»).

Після тривалого забуття, він знову, як побачимо далі, «востребован» певною частиною російської інтелігенції, насамперед тією, яка ідентифікує себе з російським націоналізмом. Однак у праці М. Данилевського було й те, що виходить за межі російського на-

ціоналізму чи й суб'єктивізму самого автора: це загальна ідея культурно-історичних типів та їхньої змінності. Вона не була зовсім несподіваною; до неї підходив ще Джамбаттиста Віко; пізніше по-різному розвивали її, певно, й не знаючи праці Данилевського, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі. Можна назвати тут і М. Конрада, хоч він до Данилевського не апелює. А от дуже популярний сьогодні Семюел П. Гантінгтон у своїй праці «Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку» таки згадує Данилевського, але якось невиразно й між іншим, що трохи дивно, якщо врахувати першість (у часі) Данилевського у самому виході на проблему боротьби цивілізацій.

Через два роки після публікації праці Данилевського з'являється книга Костянтина Леонтєва «Византизм и славянство» (1873), в якій також розвивається ідея культурно-історичних типів та розглядаються причини їх занепаду (втрата структурності, ієрархічності, нисхідний рух, культурне та соціальне уодноманітнення – в сучасній йому Європі він бачить згубний зрівнювальний, демократично-конституційний процес, від якого слід уберегти Росію як творця нової квітучої цивілізації). У наступних працях він ширше й конкретніше говорить про місію Росії в Європі й слов'янському світі, часом суперечачи собі самому. Про це і поговоримо, оскільки до нього апелюють (правда, вибірково) сучасні ідеологи російсько-го месіанства, неослов'янофіли та націоналісти.

Костянтина Леонтєва вважають представником пізнього слов'янофільства. На відміну від слов'янофілів 40–60-х років, він набагато агресивніший і політично войовничіший, але де в чому, як побачимо, і реалістичніший, і об'єктивніший. Це була свого роду відповідь на кризу «старого» слов'янофільства й адаптація до офіційного націоналізму доби Олександра III. А водночас і реакція на «невдячність» західних і південних слов'ян, які не оцінили «визвольної» місії російського царизму (про що з особливою гіркотою і сарказмом писав Ф. Достоевський).

К. Леонтєв дуже невдоволений – не лише поляками, а й чехами, словаками, сербами, хорватами і особливо... болгарами. Ось його погляди на «братів-слов'ян»¹.

¹ Цитуватиму за виданням: *Леонтєв К.* Собрание сочинений. Издание В. Саблина. – М., 1912. – Т. 5.

«Чехи? Чехи? О чехах говорить у нас очень трудно. У нас принято за правило говорить им всякого рода лестные вещи; писатели наши считают долгом ставить чехов непременно выше русских. Почему? Я не знаю. Потому ли что народ их грамотнее нашего; потому ли, что у них когда-то был благородный Гус и страшный Жижка, а теперь есть только “честные” и “учёные” Ригер и Палацкий?» Вони, звісно, «братья нам», вони «полезны» як «передовая батарея славянства, принимающая на себя первые удары германизма» (с. 150). Але, захищаючись від німців, вони надто багато взяли від них. «Нельзя ли их назвать, в отношении их быта, привычек, даже нравственных свойств, в отношении их внутреннего юридического воспитания, немцами, переведёнными на славянский язык?» (с. 151). Політична історія зробила чехів обережними і дипломатичними. «Они вполне по-европейски мастера собирать митинги, делать демонстрации во-время и не рискуя открытыми восстаниями. Они не хотят принадлежать России, но крайне дорожат ею для устрашения Австрии». До того ж, «все они католики, и воспоминания о Гусе имеют у них, надо же согласиться, более национальный, чем религиозный характер» (с. 152).

Характеристика національних рис чехів не позбавлена великодушності, підкресленої застереженням: «Я не говорю, что всё это непременно худо или невыгодно для славянства», навпаки, «глубокая германизация не чувств и стремлений политических, а ума и быта национального была необходима чехам для политической борьбы против германизма» (с. 152); однак, раніше за інших слов'ян прийшовши до «учёного сознания племенного славизма», чехи «меньше всех других славян сохранили в себе что-либо бессознательно, наивно, реально и прочно существующее славянское» (с. 153). Про те, які це проблеми створює для всеслов'янської місії Росії, Леонтьєв ще говоритиме.

Ще скептичніший у нього погляд на сербів. «Ни один из славянских народов не раздроблён так и политически и культурно, как сербский народ» (с. 166). Власне, під сербами він має на увазі всіх балканських слов'ян, називаючи хорватів, словінців, боснійців, чорногорців, далматинців, а з погляду державної підлеглості говорячи про австрійських і турецьких сербів, про вплив мадярів, німців, італійців. «Они разделены ещё и на три половины по религии: на православную, католическую и мусульманскую» (с. 167).

В результаті «при такой несоразмерной с численностью народа разнородности исторического воспитания сербы не только не могли выработать у себя каких-нибудь новых характерных и особенных культурных признаков славизма (юридических, религиозных, художественных и т. д.), но стали утрачивать в последнее время и те славянские особенности, которые у них существовали издревле» (с. 167).

Ще критичніший К. Леонтьєв щодо болгар. «Болгары воспитаны греками в том смысле, в каком чехи воспитаны немцами» (с. 154); «...Болгарин, психически похожий на самого солидного, терпеливого, расчётливого немца и ничуть не похожий на весёлого, живого, более распущенного, но зато и более доброго, более великодушного великоросса, воспитан греками и по-гречески» (с. 156). К. Леонтьєв багато разів повертається до характеристики болгар і не виявляє до них великої симпатії. Болгарам, на його думку, властивий «демагогический дух» (с. 157); народ болгарський «прост, т. е. ещё неразвит», «напротив того, малочисленная интеллигенция болгарская лукава, тверда, повидимому, довольно согласна и образована греками же, русскими, европейцами и отчасти турками, именно настолько, насколько нужно для успешной национально-дипломатической борьбы» (с. 158). Ця боротьба виходила з-під російського контролю, «вожди крайнего болгаризма, доктор Чомаков (вероятно, материалист), какой-то (! – *І. Дз.*) поэт Славейков» та інші змусили болгарських архієреїв вийти з-під влади вселенського патріарха, що є відходом від візантизму – основи істинного православ'я. Отже, «самый остальный, самый последний из возродившихся славянских народов является в этом случае самым опасным для нас, ибо только в его новой истории, а не в чешской, не в польской, не в сербской вступили в борьбу те две силы, которыми мы, русские, живём и движемся – племенное славянство и византизм» (с. 157).

Тут доречно буде нагадати, що візантизм, за К. Леонтьєвим, – духовна основа Росії, і подати його визначення візантизму: «...Византизм в государстве значит – самодержавие. В религии он значит христианство с определёнными чертами, отличающими его от западных церквей, от ересей и расколов. В нравственном мире мы знаем, что византийский идеал не имеет того высокого и во многих случаях крайне преувеличенного понятия о земной личности

человеческой, которое внесено в историю германским феодализмом; знаем наклонность византийского нравственного идеала к разочарованию во всём земном, в счастье, в устойчивости нашей собственной чистоты, в способности нашей к полному нравственному совершенству здесь, долу. Знаем, что византизм (как и вообще христианство) отвергает всякую надежду на всеобщее благоденствие народов; что она (так у Леонтьева. – *І. Дз.*) есть сильнейшая антитеза идее всечеловечества в смысле земного всеравенства, земного всесовершенства и всесвободы» (с. 113–114). Досить несподівана інтерпретація християнства в далеко не гуманістичному дусі, в урізанні його до станово-ієрархічних уявлень російського поміщика-філософа!

Болгарська невдячність і «кривда» Росії не дає спокою К. Леонтьєву. До неї він повертається раз-у-раз. А в «Письмах отшельника» (1879) є окремий розділ «Наше болгаробесие». Воно, «болгаробесие», полягало в тому, що «все болгарские интересы считались почему-то *прямо русскими интересами*, все враги болгар – наши врагами» (с. 356; курсив тут і скрізь далі – К. Леонтьєва). Тим часом «этот бессодержательный и в то же время загадочный народ» може стати причиною конфлікту з греками, з «царьградскими греками», фанаріютами, власне з візантизмом. «Мы освобождаем греков... Прекрасно, освобождайте их *от власти султана, но не от канонических правил повиновения законной церковной власти*. Неужели для нас стало всё равно, что шейх-уль-ислам, что вселенский патриарх?» (с. 358, 359).

Висновок: «...Болгарское национальное движение против патриарха и канонов для России опаснее и вреднее *всего остального на свете*; это самый злокачественный припадок проклятой либерально-прогрессивной (т. е. *космополитической*) заразы!» (с. 376).

Болгарські гріхи, як і гріхи інших слов'ян, К. Леонтьєв пов'язує із впливом європейського демократизму та соціалізму, і коли дивиться, як «всё идёт *влево и влево*», йому стає «жалко, скучно и страшно за будущее славянство!» (с. 357, 361). Ще б пак: адже, як йому істинно відомо, «*благоденствие земное* вздор и *невозможность*; царство *равномерной и всеобщей правды* на земле – вздор и даже обидная *неправда, обида лучшим* (чи не оригінальне прочитання Євангелія?! – *І. Дз.*). *Божественная истина Евангелия земной правды не обещала, свободы юридической не проповедывала,*

а только нравственную, духовную свободу, доступную и в цепях» (с. 360 – 361). Так що скидати ланцюги (певно, не лише національні, а й соціальні) не конче треба.

Тільки-но російські війська «вышли из полуразрушенной Турции», як «трагический образ восстающей из рабства и крови Болгарии уже успел мгновенно исказиться шутовской гримасой демагогического и парламентского мещанства!» (с. 361). Болгарія стала на шлях парламентаризму?

Можна зрозуміти обурення Леонтьєва такою підступністю: «Не того мы ждали: мы ждали от наших меньших, наших *свежих* братьев *примера*; мы думали, что они научат нас, как лучше бороться *против европеизма*... А они сразу перещеголяли Европу. О, как это гадко!» (там само).

І як гірко Леонтьєву згадувати про «бедные тени Хомяковых и Киреевских» – «столь скоро обманутые в лучших надеждах своих!...» Адже «они мечтали о каких-то патриархальных освежающих *юго-славянских родниках*! Как возвышенны, как благородны были эти мечты!» Це й зрозуміло: «Киреевский, Хомяков и Аксаков»... «были все русские *дворяне*, даровитые, учёные, идеальные, благовоспитанные, тонкие, *европеизмом пресыщенные*, благородные москвичи, за спиной которых стояли целые века государственного великорусского опыта».

Чи могло це «привиться» «какому-нибудь болгарскому купцу, доктору, депутату и даже министру из мужиков или лавочников», і який може бути страх Божий «в народе неопытном, незрелом, руководимом вчера лишь вольноотпущенными лакеями, побывавшими кое-где в Европе для того, чтобы перестать содержать посты и разучиться *любить власти*, Богом поставленные?» І знову й знову: «...Как глубоко, как обидно наше разочарование!.. И как оно горько! И как нам стыдно теперь» (с. 161, 162, 163).

Описавши колізії слов'янства, К. Леонтьєв робить радикальні – порівняно зі «старыми славянофилами» – висновки.

По-перше, він визнає небажаним і навіть небезпечним приєднання всіх слов'ян до Росії, оскільки це призведе до посилення впливу європейського демократизму, до розхитування підвалин російського монархізму та православ'я. «Если одна Польша, вдобавок разделённая на три части, стоила России столько забот и крови, то что же бы произвели *пять-шесть* Польш?» (с. 13). Неминуче

постане питання про «*государственную форму России*» – чи сподобається вона іншим слов'янам: адже вони – і австрійські, і турецькі (за визначенням К. Леонтєва) – «*конституціоналісти*». До того ж «Россия не была и не будет чисто славянскою державой». (В іншому місці він говорить: «В самом характере русского народа есть очень сильные и важные черты, которые гораздо больше напоминают турок, татар и др. азиатцев, или даже вовсе никого, чем южных и западных славян» (с. 386); Росія «*есть нация из всех славянских наций самая неславянская и в то же время самая славянская*» (с. 387); однак її завдання – «*развитие своей собственной, оригинальной славяно-азиатской цивилизации*» (с. 420). (Пізніше ця ідея знайде своє життя в різних концепціях євроазійства.)

Одне слово, «*образование одного сплошного и всеславянского государства*» було бы началом падения царства русского» (с. 15, 16, 18). Сумний фінал слов'янофільства?

Далі – це вже по-друге – він проводить розрізнення між «славізмом» як концепцією слов'янської сутності і слов'янством як сукупністю народів. Славізму, вважає він, немає – або це «сфінкс». «Мы видим только общие стремления, отчасти общие племенные интересы и действия, но не видим общих своеобразных идей, стоящих выше племенного чувства, порождённых им, но после вознёсшихся над племенем, для вящего всенародного, ясного руководства и себе, и чужим (человечеству)». Натомість «славянство есть, и оно численно очень сильно; славизма нет, или он ещё очень слаб и неясен» (с. 169). Тут виникає два запитання: «...во-1-х [...] что такое будет этот над славянством взвинченный славизм? Какие особые юридические, государственные идеи послужат к политическому сближению и приблизительному объединению славян?

А во-2-х, в том, выгодны ли будут эти обще-славянские идеи для русского государства, усилят ли они его мощь или будут способствовать его падению? Укрепят ли они его вековое здание, купленное нашими трудами, кровью и слезами? Или растворят они его почти бесследно в этой бледной и несолидной пестроте современного неорганического славянства?» (с. 169–170). Тобто знову те саме питання: як володіти слов'янством на користь собі, а не на шкоду?

Відповідь К. Леонтєва така (це третій пункт його слов'янської моделі): бажаним є об'єднання всіх слов'ян у союз під протекторатом Росії, але без влиття в неї, тобто без небезпеки для

Росії зазнати розкладового впливу зіпсутих європеїзмом західних і південних слов'ян. Більше того, у відносинах із гіпотетичною «восточною федерацией независимых государств» Росія «неизбежно будет во многом больше сходиться с *инородными* членами этого союза, с румынами и греками, даже и мадьярами, чем с юго-западными славянами» (с. 19).

Для існування слов'ян потрібна сила. А «сила государственная выпала в удел великоруссам. Эту силу великоруссы должны хранить, как священный залог истории, не только для себя, но и для всеславянской независимости.

Быть может со временем для пособия самой Европе, против пожирающей её медленной анархии.

И таким образом для всего человечества» (с. 170). Не «жандарм Європи», а її ангел-охоронець.

У чому ж ця сила Росії і як її вберегти?

Насамперед це візантизм. Знову і знову: «Для существования славян необходима мощь России. Для силы России необходим византизм» (с. 165).

«Византизм дал нам всю силу нашу в борьбе с Польшей, со шведами, с Францией и Турцией. Под его знаменем, если мы будем ему верны, мы, конечно, будем в силах выдержать натиск и целой интернациональной Европы, если бы она, раздушивши у себя всё благородное, осмелилась когда-нибудь и нам предписать гниль и смрад своих новых законов о мелком земном всеблаженстве, о земной радикальной всепошлости!» (с. 137).

Леонтьєвське тлумачення змісту візантизму ми вже наводили вище, нагадаємо: головне в ньому – самодержавство і православ'я. Знову і знову наголошує він «необычайную силу и жизненность нашего родового царизма, столь тесно и неразрывно связанного с византийским православием», однак, виходить, і безпорадного перед загрозою конституціоналізму: «Я осмелюсь даже, не колеблясь, сказать, что никакое польское восстание и никакая пугачёвщина не могут повредить России так, как могла бы ей повредить очень мирная, очень законная демократическая конституция» (с. 141).

Вона смертельно небезпечна «ненавистью к сословности и власти», «*надеждами слепыми на земное счастье и земное полное равенство!*» (с. 226). Рівність, «смещение сословий» і земні блага

йому, багатому родовитому поміщику, особливо ненависні: «Надо крепить себя, меньше думать о *благ*е и больше о *сил*е»; «Поменьше так называемых *прав*, поменьше мнимого блага!» (с. 252, 253) – і так без кінця. Протиставлення «справжньої» російської свободи, без формальних прав і конституцій, фальшивій західній свободі, з правами й конституціями, але й відповідно «внутрішнім рабством», звучало так чи інакше в певному відтинку російської думки ще й до слов'янофілів, і у них, і в монархістів другої половини ХХ ст., але тут воно висловлене максимально виразно і, сказати прямо, – брутально. Навіть офіційна доктрина була оформлена дипломатичніше.

Для чого ж потрібна Росії (за К. Леонтьєвим) *сила*? Не тільки для внутрішнього самостояння у візантизмі («...чтоб у нас самодержавие было крепко и грозно и чтоб о “конституции” и помину не было» – с. 384). Не менше – для здійснення своєї світової місії. Місія ця не лише в оволодінні Константинополем. Це не так мета, як засіб. А вища мета – придушення європейського «лібералізму», ідеалу рівності, конституціоналізму («стыдно было бы за человечество, если бы этот подлый идеал всеобщей пользы, мелочного труда и позорной прозы восторжествовал бы навеки!..» – с. 426). Йому К. Леонтьєв протиставляє інший «высший идеал» – «культурное отделение от Запада» (там само). Зміст цього ідеалу: «...отвержение не только экономического, но даже и *гражданского всеобщего равенства* и *всеобщей личной свободы*», причому нації та держави «великого Восточного Союза под гегемонией России» йтимуть до цього, «движимые силой русского самодержавия и вдохновляемые примером русской *покорности*» (с. 428, 429).

Під цим кутом зору К. Леонтьєв розглядає різні можливі варіанти розвитку історичного процесу та дій Росії, «если после падения Австрии и Турции и во время того, как будут слагаться совершенно новые условия Восточного Союза – во Франции, Италии, Испании (и даже, может быть, – в Германии и даже самой Великобритании), – индивидуально-плутократический и конституционно-демократический строй общества окажется никуда негодным и уж слишком неустойчивым...» (с. 438–439).

Найрадикальнішим шляхом здійснення згадуваного раніше «высшего идеала» К. Леонтьєву уявляється війна. «Чем скорее война, тем выгоднее для высшего идеала!» (с. 426). Навіть «не

только лёгкая война с Австрией, но и кровопролитная война с самой Германией, с моей точки зрения (государственно-культурной, а не утилитарно-эвдемонической), должна считаться условием несравненно более выгодным, чем соглашение, подобное вышеприведённому» (йшлося про варіант, коли б Німеччина запропонувала Росії «поделить Турцию с Австрией») – с. 427.

Це ще не все. Задля «высшего идеала» треба рятуватися і від деяких слов'ян... навіть за допомогою Німеччини! «...Было бы большим счастьем, если бы немцы *заставили бы* нас предать чехов на совершенное съедение германизму. Иначе можно опасаться, что они попадут тоже в состав великого Восточно-Славянского Союза; это было бы великим бедствием» (с. 428). Адже вони заражені «эгалитарным либерализмом», якого «довольно и у нас, и у болгар, и у сербов, и у греков, и у румын, а *теперь* даже и в Польше; довольно его и без *чешского* учёного, трудолюбивого и настойчивого контингента». Отже – «вопрос в том, как ослабить демократизм, европеизм, либерализм во всех этих странах, как задушить их, а не в том, как подбавить им ещё чего-то архи-либерального и архи-европейского...» (с. 429).

Покликання Росії – «стать во главе какой-то ново-восточной государственности»; «...дать миру и *новую культуру*; заменить этой новой славяно-восточной цивилизацией *отходящую* цивилизацию Романо-Германской Европы» (с. 107–108). Тут К. Леонтьев підкреслює, що був учнем і ревним послідовником «нашего столь замечательного и (увы!) до сих пор одиноко стоящего мыслителя Н. Я. Данилевского, который в своей книге “Россия и Европа” сделал такой великий шаг на пути русской науки и русского самосознания, обосновавши так твёрдо и ясно теорию *смены культурных типов* в истории человечества» (с. 108). Однак, вважає К. Леонтьев, Данилевський надто вірить у слов'ян і надто великі надії на них покладає. Сам він, як ми бачили, готовий і слов'янами пожертвувати – коли не вдасться відлучити їх від європейства й демократизму. Шлях до здійснення місії Росії – не так у навершенні слов'ян, як у «*присоединении* Царьграда»: воно «гораздо необходимее и государственнее, чем платоническое освобождение славян» (с. 107). Ні Петербург, ні Москва, «ни даже вновь обруселый Киев не могут стать средоточием политического славизма». Центром і адміністративним, і ще більше загальнополітичним, культурним і релігійним «может быть *только Царьград!*» (с. 454).

Я досить докладно і, сподіваюся, точно виклав основні ідеї Леонт'єва; хай читач оцінить їх, маючи на увазі, що Костянтин Леонт'єв – священний авторитет для багатьох сучасних російських націоналістів, та й деякі ненаціоналісти перед ним немало схилиються. Що ж, мислитель глибокий. Але з глибин різне видобувається... І, може, не зайве згадати деякі раніші оцінки ідей К. Леонт'єва та пізнього слов'янофільства взагалі. Ось таку, наприклад: «...крайне националистическое и клерикальное славянофильское направление достигло высшего пункта своего развития в лице Каткова и Леонт'єва; у последнего оно доходило прямо до отворачивания к не истым славянам Запада и привело к мысли, что в интересах самодержавия следует обратиться на Восток к покорению привыкших к авторитету азиатов»¹.

Ну, це німецький учений. Але ось з листування двох російських філософів. С. Франк – Г. Федотову: «Русский национализм отличается от естественных национализмов европейских народов именно тем, что проникнут фальшивой религиозной восторженностью и именно этим особенно губелен. Славянофильство есть в этом смысле органическое и, повидимому, неизлечимое нравственное заболевание русского духа... Характерно, что Вл. Соловьев в своей борьбе с этой национальной самовлюбленностью не имел ни одного последователя»².

Пізнiші судження:

«В эмиграции этот процесс вырождения славянофильства продолжался, и русскому мессианизму грозила опасность повторить роковой путь породившего его немецкого романтизма, начавшего с Гердера и кончившего Гитлером»³.

Видатному російському філософу М. С. Трубецькому, з іменем якого пов'язують ідею євроазійства, здавалося б, мали бути до душі азійські потягнення К. Леонт'єва (з яким він почасти перекукувався у ставленні до «романогерманців»). Так ні, він не приймав антидемократизму і націоналізму пізніх слов'янофілів (хоч, скажімо, в його ставленні до українського руху і української культури було багато суперечливого). Сучасні російські євроазійці не випадково оминають деякі з його принципових поглядів:

¹ Вебер Макс. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии: Пер. с нем. – К., 1906. – С. 16.

² Новый журнал. – 1952. – № 28. – С. 288–289.

³ Варшавский В. С. Незамеченное поколение. – Нью-Йорк, 1956. – С. 37.

«Господствовавший прежде в исторических учебниках взгляд, по которому основа русского государства была заложена в так называемой “Киевской Руси”, вряд ли может быть признан правильным. То государство, или та группа государств, которых объединяют под именем Киевская Русь, совершенно не совпадает с тем русским государством, которое мы в настоящее время считаем своим отечеством»¹. (Згадаймо цитовану вище думку Едварда Кінана, не кажучи вже про концепцію Михайла Грушевського.)

Або: «Русский царь явился наследником монгольского хана. “Свержение татарского ига” свелось к замене татарского хана православным царем и к перенесению ханской ставки в Москву»².

(Чи не звідси те вище право Російського Царя на всю Азію, про яке писав у «Дневнике» Ф. Достоевський? «Пронесется гул по всей Азии, до самых отдаленных пределов ея. Пусть в этих миллионах народов, до самой Индии, даже и в Индии, пожалуй, растет убеждение в непобедимости Белого Царя и в несокрушимости меча его... Имя Белого Царя должно стоять превыше ханов и эмиров, превыше Индейской императрицы, превыше самого калифова имени». Мріялося, сподівалося, не збулося...)

Револуція, «истинно русские люди» і «чорна сотня»

Револуція 1905 року викликала величезне піднесення національних рухів народів Російської імперії. За цих умов і російська громадськість, і молоді політичні партії імперії, насамперед ті, які домагалися конституційного устрою, мусили визначати своє ставлення до них. Національне питання обговорювалося на з'їзді конституційно-демократичної партії (кадетів) 12–18 жовтня 1905 року. В Програмі партії зазначалося, що Основний закон Російської імперії повинен гарантувати «полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности [...] Русский язык должен быть языком центральных учреждений, армии

¹ Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 211.

² Там само. – С. 157.

и флота. Употребление наряду с общегосударственным местных языков в государственных и общественных установлениях и учебных заведениях, содержимых на средства государства или органов самоуправления, регулируются общими и местными законами, а в пределах их – самими установлениями. Населению каждой местности должно быть обеспечено получение начального, а по возможности и дальнейшего образования на родном языке»¹.

Це була спроба врахувати реальність національно-демократичних рухів і зробити бодай якийсь крок назустріч їхнім вимогам. Деякі тактичні поступки довелося робити й урядові. Але більшість монархістів була непримиренною. Вони об'єдналися в «Союз 17 октября» (17 жовтня – дата проголошення царського Маніфесту, що мав угамувати революційні пристрасті). На першому з'їзді («общем собрании») «октябристів» у грудні 1905 року один із їхніх лідерів П. С. Чистяков говорив:

«Не время и не дело предлагать теперь автономии инородцам.

На этой платформе народную массу не объединишь. Не в этих вопросах горе русского народа, не они утолят его голод.

В политике русский народ идёт больше по инстинкту. Исторический вековой инстинкт русского народа требует Царя, и он должен быть»².

Саме в цьому вбачалася перевага російського народу над іншими: «Русский народ потому и владеет шестой частью земного шара, что этому убогому, бедному народу дано от Бога то, чего нет у многих более культурных племён: инстинкт государственности»³. Ще одна перевага: «...Одни, русские, заботились о свободе для всех, а другие, инородцы, думали прежде всего о своём национальном интересе, о своей особой самостоятельности»⁴. В цьому октябрист вбачає їхній вузький націоналізм і пропонує натомість свій октябристсько-великодержавницький варіант інтернаціоналізму: «Не нужно нам ни литовцев, ни латышей, ни евреев, ни иных наименований людей, для нас они все граждане и только звание гражданина Российского государства нам ценно, дорого и понятно»⁵. Але

¹ Конституционно-демократическая партия. Съезд 12–18 октября 1905 года. – М., 1906. – С. 11–12.

² Чистяков П. С. Речи октябриста. 1905–1907. – СПб., 1907. – С. 8.

³ Там само. – С. 44.

⁴ Там само. – С. 49.

⁵ Там само. – С. 29.

невеличке роз'яснення: «Если несправедливо теснить инородцев, то ещё более несправедливо разрушать Россию, созданную тысячеклетным трудом и кровью русского народа»¹. І зрештою: «Наш лозунг: “Россия прежде всего”»².

Тепер це гасло стало, по суті, і гаслом влади, яка раніше, принаймні до епохи офіційного націоналізму Олександра III, уникала такої гострої визначеності. Твердим провідником націоналістичного курсу був П. Столипін, спершу міністр внутрішніх справ, а потім прем'єр-міністр. 1910 року він, уже як прем'єр, видав циркуляр, що забороняв створення «инородческих товариществ, в том числе украинских и еврейских, независимо от преследуемых ими целей»³. Місцеві адміністрації не тільки ретельно виконували вимоги циркуляру, а й доповнювали його власною запопадливістю.

В іншому офіційному документі П. Столипін писав: «Наше правительство с XVII столетия постоянно боролось с движением, известным в наше время под именем украинского и олицетворяющим собой [...] устройство Малорусской Украины на автономно-национально-территориальных началах. Национальное и политическое стремление настолько тесно связаны, что [...] в нашу государственную задачу не может не входить устранение всех подобных обстоятельств, в особенности искусственных среди одноплеменных народностей»⁴.

Чи не за це так люблять Столипіна сучасні російські націоналісти та їхні українські попіхачі?⁵

Однак наступ на українство йшов не лише з монархічного крила суспільності, а й з лівого. Крайні соціальні революціонери імперського масштабу вважали національні рухи або неважливими, або – ще гірше – перешкодою для здійснення своїх революційних проєктів.

На небезпеку націоналістичного переродження партії російських соціал-революціонерів (есерів) звертав увагу П. Л. Лавров

¹ Там само. – С. 65.

² Там само. – С. 68.

³ Див.: *Пивторак Григорій*. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001. – С. 137.

⁴ Див.: *Щёголев С. Н.* Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма. – К., 1912. – С. 277.

⁵ Див., напр., книжку: *Табачник Д. В., Воронин В. Н.* Крестный путь Петра Столыпина. – Х., 2011.

у статті «Социальная революция и задачи нравственности». Політична боротьба в Росії, на його думку, «сильно сгладила потивоположение социально-революционных программ программам политических радикалов и либералов различных оттенков. Она дозволила в самой среде социалистов-революционеров выработаться группе новых народников, которых правильнее назвать националистами, т. к. они в своей защите народа видят не столько общественный класс, подавляющий другие классы, сколько культурное общественное целое, противопоставляемое другим таким же этническим единицам (евреям, немцам, полякам и т. д.), при чём выработывается как бы солидарность с подобными же националистическими стремлениями наших новейших славянофилов или даже идиотических советников Александра III, объявляющих войну русской интеллигенции во имя будто бы идеалов русского народа»¹.

Ця еволюція відбувалася в контексті загального піднесення російського націоналізму, який набирав різних форм – від ультраревольюційних до ультраревольюційних.

На початку ХХ ст. популярною була книжка проф. П. І. Ковалевського «Национализм и национальное воспитание в России», що витримала кілька видань. Погляди автора багато в чому «підготовлені» працями К. Леонтьєва про Росію і слов'янство (хоч він про нього дивним чином жодного разу не згадав). «Русский народ, в силу приуродженного ему чувства *всечеловечения*, проливал свою кровь везде и всюду, где только ему указывали на несправедливость и засилье» (курсив тут і скрізь далі – П. І. Ковалевського). Особливо пильнувалося «*братьев-славян*». Однак ті платили невдячністю, зрадою й ненавистю. «...Все эти славянские братья смотрели на нас, как на своих обязанных батраков. Как только кто избидит их, так Россия и *должна* их выручать. Если выручит – так и *должно* быть. В благодарность те же вырученные братушки и лягут эту глупую Россию, как это сделали Стамбуловы, Каравеловы и проч. шушера...»². Не диво – поляки: вони відомі «изменники славянского племени». Але болгарі! А «сербская подлость»!

¹ Лавров П. Л. Социальная революция и задачи нравственности // П. А. Кропоткин. Этика: Сб. статей, посвященных памяти П. А. Кропоткина. – Петроград, 1921. – С. 92.

² Ковалевский П. И. Национализм и национальное воспитание в России: В двух частях. – Издание третье, дополненное. – СПб., 1912. – С. 175–176. Далі цитуватиму за цим виданням.

(Це майже дослівно за К. Леонтьєвим.) Час уже керуватися тільки власними інтересами, а не різних «мелко-славянских народцев». Схвально цитує професор своїх колег по «истиннорусскости» А. І. Савенка («известного нам деятеля в области национализма») та М. О. Меньшикова, зокрема тезу останнього: «Славянство в мировом значении – это мы, Русские и пока, к сожалению, никто больше [...] Во всех отношениях Россия имеет право сказать: *славянство – это я...*» (с. 179–180).

Отакий «сухий залишок» слов'янофільства! («Религиозная жажда славянофилов и миссионерская вера в высшее призвание России выродились в мёртвую официальную церковность и официальный государственный патриотизм. Что общего имеет Хомяков с его огромным умом, религиозной мечтательностью, аристократизмом духа, и последующие националисты, все эти “истинно русские люди”, русские собрания, союз русского народа и пр.?»)¹

...Книжка П. І. Ковалевського постала на добре підготовленому ґрунті. Водночас вона засвідчила зростання градусу ксенофобії в російському націоналізмі.

Апологетика націоналізму у професора доволі незграбна і вкрай суперечлива. З одного боку, він маніфестує націоналізм як любов до своєї нації, відданість їй та працю для неї. Здавалося б, усе гаразд. Але далі виявляється, що право на такий націоналізм мають далеко не всі нації. Зокрема, не мають його «іногородці» в Російській імперії: вони або повинні стати «русскими» і як такі сповна прилучитися до благодаті російського націоналізму, або ж, якщо залишаються «іногородцями», бути *патріотами* Російської імперії, що є нижчим статусом. Неприпустима «борьба мелких инородческих национализмов с народом русским» (с. 41), тобто захисний, оборончий націоналізм малих націй – це безумовне зло на відміну від безумовного добра: агресивного, імперіалістичного націоналізму «великих». Ніби не існує й грані між поняттями національне і націоналістичне (автор уживає обидва терміни без розрізнення), історичні виміри відповідних явищ «змазані». Тому в розділі «Исторический очерк русского национализма» розмова починається з «*Святослава, первого национального русского вождя*»,

¹ Бердяев Николай. Духовный кризис интеллигенции. – СПб., 1910. – С. 30.

засновника «России» і відповідно родоначальника «самодержавия»: на X ст. вільно лягають поняття початку ст. XX (с. 11). Потім лінія «націоналізму» плавно переходить до Андрія Боголюбського, Івана Калити, Івана Грозного... «Русский народ» і в ці часи «был необыкновенно национален», але «это был национализм животный, инстинктивный, биологический», хоч він і «спас России её самобытность» (с. 17). Політичного характеру надав йому «великий националист» імператор Петро I (с. 18). «Вторым великим националистом русской земли является достойный ученик Петра, народный гений – Ломоносов» (с. 21). Катерина II, «немка по происхождению, вскоре сознала свое положение – матери Великой России» (с. 22). Але не всі імператори були достатньою мірою націоналістами. За наступників Петра й Катерини російським державним людям «приходилось быть сдержаннее и осторожнее в своих мыслях и чувствах, ибо впереди их стояли гордые, властолюбивые, самоуверенные, если не нахальные инородцы. Русский национализм, самое больше, только был терпим. К нему инородцы относились свысока, пренебрежительно, если не презрительно» (с. 19). Чи не найбільше шкоди російській нації завдав «космополітизм» Олександра I, хоча «особенно жалкое положение национализма было в царствование Александра II» (с. 32), коли «у престола стояли немцы, шведы, поляки и другие инородцы», а не «истинно русские люди» (с. 33). Навіть поняття «русская интеллигенция» стосовно цього часу професорові доводиться брати в лапки: в неї вже «пробиваются инородцы: поляки, жида крещёные, армяне, немцы и ловко стараются воспользоваться общественным либерализмом после Крымской войны в пользу угнетаемых поляков, немцев, армян и жидов» (с. 37–38). Більше того, «инородческий элемент взял верх в интеллигентном слое и открыл бесстыдную ругань на всё русское, на всё народное» (с. 38), а «либеральная бюрократия, сдобренная значительным числом инородцев, систематически подавляла всё национальное и способствовала подъёму инородческому в ущерб державной нации...» (с. 39). (Як побачимо далі, майже те саме, тільки в трохи стриманішій стилістиці, – хоч і не завжди, – говорять і пишуть сучасні російські націоналісти.)

Після «емансипации крестьян» космополітична інтелігенція, мовляв, перестас цікавитися долею російського народу, і «на сцену

выходят национальные вопросы поляков, малороссов, евреев. Интеллигенция выбирает своим кумиром свободу человека, – а ловкие инородцы успевают создать в ней симпатии к автономизму и сепаратизму тех именно наций, на завоевание которых её предки проливали море крови» (с. 44). Не менша й провина самої влади – вона надто багато жертвувала російськими інтересами задля інтересів інших націй, «и только император Александр III твёрдо установил принцип: “Россия для русских”» (с. 23) і послідовно його запроваджував у життя.

На думку проф. Ковалевського, цей принцип набуває ще більшого значення з огляду на уроки революції 1905 року, оскільки «на сцену выходят национальные вопросы»... Його книжка сповнена злостивих наскоків на «инородцев», «паразитные племена», «внедрение инородческого паразитизма», «инородчину» – особливо ж на «жидів». І не диво: адже на чолі революції, мовляв, «стояли жестокосердые и человеконенавистные жидаы, грубые и невежественные армяне и проч.» (с. 29); «...Наша российская революция не русская, а анти-русская, инородческая [...] бунт инородчества, во главе с еврейством, против России и русского народа...» (с. 255).

Кілька десятків сторінок присвячено характеристиці «инородцев», а власне історичним присудам їм з висоти «русского национализма». Про *поляків*: вони «тогда только могут рассчитывать на равноправие в России, когда они на деле докажут, что они прежде всего русские...» (с. 154). Про *вірмен*: «могут быть хорошими разведчиками и шпионами, не хуже жидов», у минулому непогано служили Росії, і Росія їх рятувала, але в ХХ ст. «стали ярыми националистами» і доводиться сказати їм: «...Пуускай они помнят, что Армении нет, а есть Россия, и они дотоле не будут русскими, пока не станут русскими» (с. 155, 158). *Грузини*: «Мы знаем добровольное присоединение Имеретии, Мингрелии и Гурии... нашими войсками. Впрочем, Гурия была присоединена без кровопролития, но только далеко не добровольно и с огромным пролитием русской крови за спасение грузин [...] И вот после всего того, что Россия потеряла десятки тысяч своих сынов в Грузии, Имеретии и проч., пролила море крови своих детей, затратила миллионы денег на благоденствие всех этих разного рода грузин, мы в конце концов

получили в нашу Государственную Думу разных Гегечкори, Чхеидзе и проч., которые накидываются на имя и честь России как злейшие её враги... Не стоит ли после этого пожалеть, что Россия напрасно защищала всех этих злодеев... Не лучше ли было бы, чтобы их тогда же поголовно вырезали лезгины, турки и персы, – а жён и девиц их продали на базарах Стамбула в гаремы...» (с. 162–163). Оце по-професорському! *Фінляндці*: «Многие утверждают, что финляндцы – высококультурная нация и потому имеет право на автономию. Совершенно неправильно и неверно. Финляндия не имеет своей истории. Её литература почти отсутствует. Её наука и искусства стоят на низком уровне [...] Финский народ гораздо уродливее и плоше, чем русский [...] Финляндцы тупее русских, глупее их, узки и пьяницы [...] Обхождение с бедными и неимущими доходит до публичной продажи [...] Во имя государственной и общечеловеческой справедливости финляндцы в России должны быть подведены под один знаменатель со всеми подданными...» (тобто Фінляндію слід позбавити окремого статусу – див. с. 166).

Що ж до «мелких инородцев, не имеющих ни своей литературы, ни своей даже письменности, ни азбуки, ни истории, ни культуры, то они не имеют права на отдельное существование и должны слиться с русскою национальностью и быть поглощены державною господствующею народностью русскою, пользуясь, разумеется, всеми её правами» (с. 167). Однак неприпустимо, коли «одни второстепенные народности позволяют себе влиять и ассимилировать другие более слабые народности» – монополію на поглинання інших повинні мати тільки росіяни. «Только одна державная нация имеет право на поглощение соподчинённых ей некультурных и национально слабых народностей [...] Русские не должны стесняться никакими жертвами, затратами, лицами и средствами в деле ассимиляции мелких народностей» (с. 168): це більше, ніж особиста думка, це узагальнення державної практики! Тому обурення в нього викликає, скажімо, «мысль поднять бурятскую народность», діяльність Бадмаева та заклики до бурятів «дорожить своею национальностью» (с. 169, 170).

Читаючи всю цю каламуть ксенофобії та «русского национализма», мимоволі думалося: чи не наш це землячок-малорос так «усердствує»? Адже саме малороси бувають до цього дуже вдатні.

І ось на с. 184 читаю: «Я малоросс». Нарешті! Тепер усе ясно. Тепер неодмінно має бути і про австрійську інтригу, і про польську, віддано по заслугі і «українофилам», і «мазепинцам», і Грушевському. Втім, про Грушевського вже було: «Пора Киевской администрации открыть глаза на Грушевских и проч. провокаторов» (вони ж – «предатели и изменники родины» – див. с. 174), було і про «австрийских наёмников», що «в последнее время в немалом числе появились в Малороссии» (с. 142). А ось про «мазепинцев», тобто про український рух у Галичині: «Поляки и мазепинцы неистово пожирают в Австрии маленькую частицу несчастных русских галичан и угорцев» (с. 212).

Ну, і звичайно ж, як було «істинно русскому» із «малороссов» промовчати про «жидов»? Вони мають бути у центрі уваги! Тим більше, що професор Ковалевський «вырос с жидами. Имел их товарищами с детства. Шёл с ними в университете и» – само собою зрозуміло! – «до ныне с некоторыми в самых дружеских отношениях» (с. 184). (Дослівно те саме скаже й інший принциповий антисеміт і «істинно русский» з малоросів – Василій Шульгін.) Тут я маю зробити важливе застереження: з роду Ковалевських вишла плеяда видатних діячів української і російської культури. Але професор П. І. Ковалевський не з їхнього числа!

Отже, про «жидов» професор говорить залюбки, прямо відводить душу, демонструючи знання і релігії іудейської («жестокость, бесчеловечность, людоедство, человеконенавистничество» – с. 188), і «специальных национальных качеств» та «жидовского кровопийства», особливо щодо «несчастных малороссов и белорусов», «обречённых на съедение жидов», – і їхньої тактики в розвалі російської держави зсередини. «Между тем в России более пяти миллионов евреев. Что же нам с ними делать?» (с. 199). Недоумкуваті ліберали кажуть: дайте євреям рівноправність, і всі проблеми буде вирішено. Ні, заперечує професор Ковалевський, «еврейское равноправие в России недопустимо и невысказано» – з багатьох міркувань, навіть «из чисто экономических». Далі. «Евреи и еврействующие добиваются теперь другого: если нельзя равноправия, то снимите по крайней мере для евреев черту оседлости». Ні, не можна: тоді в усій Росії буде те, що в Білорусії та Україні (див. с. 202–203). «Самое коренное разрешение вопроса – новый исход евреев – куда им угодно, вне России». «Менее желательный исход – ассимиляция

их в России, но с непременным условием – переход в православие». «Ещё менее желательный – исход их в Польшу и Финляндию» (с. 206). Щоправда, є і радикальніше вирішення: «А. А. Столыпин (не П. Столипін! – І. Дз.) предлагает ещё одну меру: изыскание научным путём мер вымирания этой паразитной и вредной для мира народности. Будущее покажет – насколько он прав» (с. 207). Це сказано за кілька десятків літ до Гітлера!

Тим часом рекомендується і м'якша форма – *«тихий погром*, состоящий во всеобщем бойкоте еврейских товаров. Этот тихий и законный погром настолько силён и могуществен, что заставил многих евреев покинуть Россию и переселиться в Палестину, Уганду и проч.» (с. 195).

Ну, з євреями все ясно. Але є ще «мазепинці». З них теж не можна спускати ні державного, ні чорносотенного ока.

Це просто зворушливо, як у «істинно русских» природно поєднуються юдофобія і українофобія. Ось відомий борець з українством і єврейством Василій Величко.

«В Петербурге, по инициативе известного “погромщика по убеждениям” Василия Величко возникло так называемое “Русское Собрание”. Через некоторое время в Харькове появилось отделение этого “клуба погромщиков”.

Не довольствуюсь вербовкою сторонников своих воззрений среди профессоров и других сановных сторонников “существующего режима”, эти черносотенные организации не преминули проявить свою деятельность и в студенческой среде. Их труды не пропали даром. Прежде всего откликнулся Петербург. Истинно-русские люди, студенты “от науки”, бывшие анти-обструкционисты образовали активный союз борьбы с крамолой под названием “Денница”. По данным студенческого съезда 1903 года подобные черносотенные организации появились почти во всех университетских городках. Так, в Харькове возникло “Общество русских студентов”, для характеристики которого достаточно сказать, что оно потребовало от правления ун-та выписать “Знамя” Крушевана, поднесло генералу Бородкину, члену Петербургского “Русского Собрания”, икону Серафима Саровского и систематически занималось доносами. В Киевском ун-те функционировала подобная же организация под девизом: “Высшие учебные заведения – для науки”. В Одессе особенную деятельность по искоренению крамолы проя-

вила “Священная лига”, организация с резкой антисемитской физиономией»¹.

Одним із лідерів київського «Клуба русских националистов» був Андрій Стороженко, представник старшинсько-дворянського роду, що дав Україні ряд адміністративних діячів, письменників, істориків, славістів. Андрій Стороженко, земський дворянський діяч, маршалок переяславського дворянства, замолоду був українофілом, учнем видатного історика Володимира Антоновича. Але в міру полівіння українського руху він, як дворянський консерватор, відійшов від нього і зрештою став у ворожу позицію до нього. Його «викривальна» доповідь на зборах «Клуба русских националистов» була видана окремою книжечкою за назвою «Происхождение и сущность украинофильства». Починає він з того, що розповідає про вирішальну роль київських учених та взагалі «малоросов» у культурному житті Росії XVII–XVIII століть. Це, на його думку, була ідеальна модель творення єдиної «общерусской» культури. Згубне розщеплення почалося під впливом поляків: Кирило-Мефодіївське братство, Шевченко, який близько спілкувався з поляками і в дворі Енгельгардта, і у Вільні, і в засланні.

Зрозуміла річ, Стороженкові не випадало говорити ні про суспільно-політичні настрої в Україні, що передували появі Кирило-Мефодіївського братства, ні про декабристів, ні про вплив європейського романтизму та загальнослов'янського відродження на українське літературне відродження, ні про те, що Шевченко серед росіян мав ще більше друзів, ніж серед поляків. Але дивним чином він «забуває» і про українофільські та автономістські (а часом і «сепаратистські») настрої тих старокозацьких кіл, з яких сам був родом. Адже важливо було показати цілковиту безгрунтовність і чужинецьке походження «українофільства».

Від ученої людини можна було сподіватися хоча б видимої об'єктивності, але й вона відступає перед азартом злостивого викривальництва. Ось якою видається йому українська література початку ХХ ст.: «Следовало бы ещё подвести вас к зловонному болоту новейшей “украинской” т. наз. изящной словесности, познакомить вас с произведениям разных Франков и Маковеев, Кобринских и Кобылянских, Винниченков и Карманских, Козловских

¹ Энгель Г., Горохов В. Из истории студенческого движения. 1899–1906. – СПб.: Типография СПб. т-ва «Труд», 1906. – С. 92–93.

и Крымских, Лесь и Олесей, Пачовских и Капельгородских, Онацких и Чернявских, но, к сожалению, время на исходе». Таке враження, що він не читав нікого з названих авторів і розраховував на те, що його благородна аудиторія про них і не чула. Бо інакше – як можна було дозволити собі такий тон, говорячи про шанованого в усьому слов'янському світі (в тому числі і в російській науці) Івана Франка, про видатного сходознавця Агатангела Кримського, про Ольгу Кобилянську, Лесю Українку й широко визнаного на той час поета Олеся, зрештою – про Володимира Винниченка, якого залюбки перекладали росіяни і п'єси якого йшли в російських театрах? І звернімо увагу: як усе ставиться з ніг на голову, і натхнений «сатанинської злобою» доповідач приписує їй (!) об'єктам свого кровожерного наскоку (прийом, який бачимо і сьогодні в десятого покоління українофобів, приклади я ще наводитиму): «Скажу одно: испарения сатанинской злобы, ненависти и отчаяния, поднимающиеся от никому не нужных писаний господ и госпож, как бы выползших из каких-то подполий ада, прямо душат свежего человека». (Про таких «свежих» треба читати у Щедрина!) Парадокс: «ненужные писания» ввійшли не лише в українську культуру, мали і мають мільйони читачів, а їхнього ненависника не згадують навіть його нинішні послідовники (щоб не «засвітити» свій родовід?), і тільки видана в еміграції нащадками ненависних йому «українофілів» Енциклопедія Українознавства присвятила йому спокійну, стриману статтю.

Але Стороженко не зупиняється на цьому. Він копає глибше: «Не скрываются ли под некоторыми “украинскими” псевдонимами злобные сыны Иуды?». Підстав для такого радикального пояснення у нього більш ніж досить: «Воинствующее революционное еврейство безусловно поддерживает украинофильство. Во-1-х, корифей украинофильства М. П. Драгоманов и М. С. Грушевский (статья “Конец гетто”!) всегда высказывались за еврейское равноправие. Во-2-х, евреи – проводники и сторонники как раз тех самых политических переворотов, к которым стремятся украинофилы. Как же им не идти вместе?»¹.

Свою політичну (донощицьку) аргументацію А. Стороженко підсилює вченою – філологічною. Втім, філологія теж політично

¹ Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Доклад собранию членов Клуба русских националистов в Киеве, 17 ноября 1911 г. / Клуб Русских Националистов. – К., 1912. – С. 52, 57.

насичена. Адже українська мова – вигадка тих самих українофілів, і спрямована вона проти мови російської, відповідно до їхніх антидержавних планів: «из нового “украинского” языка тщательно вытраивается всякий русский дух». Особливо відзначився в цій підривній роботі М. Грушевський, який замість російських слів послідовно вводить польські: *рух* замість *движение*, *початок* замість *начало*, *переконання* замість *убеждение*, *приклад* замість *пример*, *витривалість* замість *выдержка*, *джерело* замість *источник*, *галузка* замість *ветвь*, *тягар* замість *тяжесть*, *злучити* замість *соединить*, *досить* замість *довольно*...

Смішно сьогодні згадувати про ці дивовижі антиукраїнства? Ні, на жаль, не тільки смішно, а й сумно: адже вони пережили століття і прикрашають як обивательську, так і «інтелектуальну» українофобію в «незалежній» Україні.

Приклади – трохи далі. Спершу – про славний родовід українофобів.

Чорносотенство було відповіддю монархічно-православної реакції на демократичні і революційні рухи 1905 року.

Подією, що символізувала злочинний характер царизму, став розстріл 9 січня 1905 року мирної 300-тисячної процесії робітників, які під проводом попа Гапона прийшли просити Миколу II зглянутися на їхні біди.

Петицію робітників напередодні було передано міністрові внутрішніх справ разом з інформацією про масову ходу.

«Рабочие, участвовавшие в этом движении, имели, таким образом, полное основание считать законным и дозволенным предпринятое ими мирное шествие, организованное отчасти по образцу крестного хода.

Вследствие этого в шествии 9 января участвовало много женщин, девушек и мальчиков: семейные рабочие отправлялись со своими сыновьями и дочерьми»¹.

Названу комісію обрано 10 січня 1905 року на зборах присяжних повірених Санкт-Петербурга для розслідування подій та юридичної допомоги постраждалим. Комісія працювала чотири місяці і в травні подала свої висновки; її доповідь спершу надруковано, а потім влада її конфіскувала. Висновки комісії були недвозначні.

¹ Доклад комиссии присяжных поверенных по поводу событий 9–11 января. – У кн.: 1905 год. Выпуск первый. 9-е января / Составил Г. Штоке. – Х.: Видавництво «Червоний шлях», 1925. – С. 61.

«9 января 1905 года на улицах Петербурга произошли события, которые взволновали всё население столицы и привлекли всеобщее внимание не только в России, но и во всех странах света. Мирное рабочее движение, подготавливавшееся открыто, на глазах властей, и имевшее целью подачу всеподданнейшего прошения государю императору, разрешилось неожиданными действиями вооружённой силы – стрельбой в безоружных обывателей в разных частях города, причём в числе сотен убитых и раненных оказались также женщины и дети. Такие же действия войск повторялись 10 и 11 января, при участии полицейских чинов»¹.

Натомість влада пропонувала вірнопідданним обивателям версію про те, що ці 300 000 люду підкуплені японцями.

Революційний рух у Росії мав великий відгук у світі, вплинувши в країнах Сходу на піднесення національно-визвольної боротьби та на демократичні революції, а в країнах Заходу – на радикалізацію робітничого руху. Зокрема, це стосувалося півавстрійської Галичини, де молода соціал-демократія уважно вивчала російський досвід. Скажімо, вже того ж таки 1905 року у Львові вийшло цікаве дослідження Олександра Вишневського «На переломі. Уваги про сучасні відносини Росії», в якому аналізується економічний та соціально-політичний розвиток Росії, а рушійною силою революції визнається робітництво – всупереч офіційним версіям російської влади про інтриги іногородців, «жидів», різного роду зловмисників тощо.

«Робітники скрізь виставляють одні й ті самі вимоги, скрізь однаково гримить окрик “Геть з самодержавем!” Скрізь робітники в найширших масах виразно розуміють єдність своїх інтересів, як пригнобленої кляси проти пануючих кляс із самодержавною клікою на чолі, скрізь простягають руку за політичними правами; скрізь виразно видно, що робітнича “остання кляса” стала на шлях тої боротьби, яка веде її до “панування, чи до справжньої рівноправности”.

Скрізь білий терор уряду викликає лише лють у робітничих верствах і революціонізує їх ще більше, підточує морально силу уряду, бо солдат починає стріляти не в людей, а в повітря чи в землю, як се робило ся в Києві, ба навіть просто відмовляє ся уживати зброї проти своїх братів»².

¹ Доклад комиссии присяжных поверенных по поводу событий 9–11 января... // 1905 год... – С. 59.

² Там само. – С. 117–118.

Але владі й реакції вигідніше було заперечувати масовий характер виступів трудівників, як і демократичної інтелігенції, та робити наголос на «провокаціях» зловмисних елементів, іногородців і «жидів», які замірилися знищити святу Русь та її богопомazanого Царя. Проти них влада намагається підняти вірнопіддані верстви міщанства, вдаючись до шовіністичної демагогії. Монархічні сили мобілізувалися для чорносотенних погромів, спрямованих нібито лише проти «жидів», але насправді також і проти демократичної інтелігенції, студентства, робітничих організацій, селянського самоуправства.

«Революционный 1905 год сплошь сопровождается погромами. В октябре 1905 года полоса политических погромов достигает своей высшей точки: она уже не довольствуется одними инородцами, а захватывает всю революционную молодёжь. В погромах 1905 года участвуют всюду организующиеся “чёрные сотни”, в состав которых входят агенты охранных отделений и множество чиновников других ведомств. На помощь себе при устройстве погромов они призывают все подонки общества. Чёрные сотни положили начало организации “Союза русского народа”, признанного скоро опорой престола Николая II. Самодержец всероссийский является верховным покровителем этой полуправительственной погромно-разбойничьей шайки – он обменивается дружественными телеграммами с отъявленными громилами и даёт аудиенции “патриотам”. Дальнейшие погромы конца 1905 года и начала 1906 г. являются уже делом “Союза русского народа”»¹.

Не меншу активність виявляв і споріднений з ним «Союз Михаила Архангела».

Обидві чорносотенні організації мали тісний зв'язок з православною церквою, яка нерідко і благословляла їхніх діячів. Ось характерний приклад. 1 липня 1906 року в Петербурзі відбулися хресний хід і урочистий молебень з нагоди передачі Миколі II ікони від Єрусалимського патріарха. Молебень провадив петербурзький митрополит Антоній. Серед «знакових» учасників був очільник «Главного совета Союза Русского Народа» О. Дубровін. «Когда митрополит Антоний, разоблачившись, направился к выходу, к нему подошёл председатель Главного совета Союза Русского Народа А. И. Дубровин и попросил у митрополита благословение.

¹ Коган И. Погромы в дни свободы. – М., 1925. – С. 5.

Митрополит Антоній благословил Дубровина и поцеловал его. А. И. Дубровин обратился к митрополиту со следующей речью:

“Ваше Высокопреосвященство! От имени всего Союза Русского Народа приношу Вам глубокую благодарность и земно Вам кланяюсь!”

При этих словах Дубровин опустился на колени и поклонился митрополиту в ноги. – “[...] Бьём Вам челом, архипастырь русской церкви, и просим не оставлять нас, благословите на дальнейшую деятельность наш союз!..”

– “Господь благословит вас, – отвечал владыка митрополит. – Помогите вам Господь... Работайте в духе учения Христа. Ничего не предпринимайте без Божьего благословения. Всегда будьте в союзе с Христовой церковью и с пастырями её, и Господь благословит вашу деятельность”¹.

А ось матеріали «Третьего Всероссийского Съезда Русских Людей в Киеве» (К., тип. Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1906) *. Перед відкриттям з'їзду «в нашем богоспасаемом Киеве» урочисте богослужіння здійснив митрополит Київський і Галицький Флавіан з участю цілого сузір'я єпископів, архимандритів та інших чинів православної церкви. Він «призвал благословение Божие» діям Союзу «во благо единой неделимой России и православного Русского Народа с Самодержавным Царём» (с. 4). Прибули делегати «от отделов Союза Русского Народа, Союза Русских Людей, Монархических Партий, Союзов и Содружеств Русских Рабочих, Русских Народных Партий и других Монархических организаций, от 60 губерний и городов Европейской России и Сибири» (там само). Хто був від «зубатовських» (організованих таємною поліцією) нібито робітничих союзів – невідомо, зате хто представляв *Русский Народ* – будь ласка: генерал П. Г. Жуков, князь М. Л. Шаховської, граф Буксгевден, князь Н. Н. Енгельгардт, князь Щербатов, князь А. М. Галіцин (так: «Галицын»), архимандрит Віталій (настоятель Почаївської Лаври), лідери чорносотенства В. М. Пуришкевич, В. А. Грингмут, А. І. Дубровін, Б. М. Юзефович (обраний почесним головою і «встреченный шумными аплодисментами») та інші «истинно русские». Людей «попроще»,

¹ «Церковные ведомости» № 27 за 1907 рік; цит. за кн.: Б. П. Кандидов. Церковь и 1905 год. – М., [Б. р.]. – С. 59.

* Далі цитуватиму за цим виданням.

мабуть, не було, бо «Петербуржских Русских рабочих» представляв князь Волконський, який передав вітальний адрес, підписаний 1588 робітниками, «на котором было написано только: “Умрём за Царя и Русский Народ”». Правда, виступив ще один «петербургский рабочий», не названий на ім'я, – він «приветствовал съезд патриотическим стихотворением».

Натомість заслужені чорносотенці виступали посутніше. До речі, свого наймення вони не тільки не соромилися, а й хизувалися ним. В. Грингмут говорив «о заслугах А. И. Дубровина, заключающихся в том, что он первый организовал ту стихию, которая известна под именем “Чёрной Сотни”...» (с. 145). Однак вони знали, що у світі їх зневажають, і мусили підноситися над цією зневагою. Один із найнатхненніших чорносотенців протоієрей Почаївської Лаври І. Восторгов закликав делегатів гордитися своєю чорносотенною славою: «Пусть мы будем одиноки, пусть нас не станут называть европейцами, пусть зовут чёрносотенцами; пусть уверяют, что мы глупцы и невежды. Мы лучше останемся одиноки со своєю правдою и народною совестью, чем, продав или затемнив правду, будем пользоваться снисходительными похвалами врагов» (с. 97).

Одностайно було прийнято звернення до *Его Императорского Величества Государя Императора Николая II*:

«Созванный в древнем Киеве третий Всероссийский Съезд Русских Людей, вознеся Господу Богу усердные молитвы о здравии и благоденствии Вашего Императорского Величества, Августейшей Семьи Вашей и всего верного Самодержавному Престолу Вашему Русского Народа, повергаем к стопам Вашим, возлюбленный Государь, чувства верноподданической преданности и неизменной верности историческому началу неограниченного Царского Самодержавия, в котором видим единственный залог прочности Российской Державы и благоденствия всех подвластных Скипетру Вашему народов» (с. 14).

Принциповість *истинно русских* заходила так далеко, що вони навіть наважилися заперечувати *Святейшему Синоду*, який звернувся з пастирським посланням до *Русского Духовенства*, нагадуючи, що християнське братолюб'є має поширюватися на людей всякої віри.

Истинно русские не згодні: поки йдеться про «личных врагов или обидчиков наших, мы все, в пределах дарованных нам от Бога

душевних сил, готовы вырабатывать в себе дух милосердия и всепрощения, согласно учению исповедуемой нами православной христианской веры. Но коль скоро потребуется от нас братолюбие к открытым врагам православной веры, Самодержавного Государя и Великого Отечества Нашего, то столь распространительное толкование христианского милосердия и всепрощения мы считаем противоречащим Христовому учению, повелевающему нам защищать Веру, Царя и Родину как от врагов внешних, так равно и от внутренних, не щадя живота своего до последней капли крови» (с. 15).

Як приклад інтриг зовнішнього ворога наводилася спроба депутатів англійського парламенту виступити на захист розігнаної царем Державної Думи. До числа внутрішніх ворогів належали не лише іногородці, зокрема євреї, а й кадети та інші депутати Думи. Делегати з'їзду висловлювалися проти Думи взагалі, за нічим не обмежене самодержавство (як запевняв делегат С. Ф. Шарапов, «парламентаризм отцветает и на Западе, где все стонут под его игом» – с. 147). Оскільки ж усе-таки передбачалися вибори до нової Думи за «вдосконаленою» процедурою, то пропонувалося, щоб, коли йдеться про «основные вопросы жизни государства», «право решающего голоса в Государственной Думе должно принадлежать исключительно русским православным депутатам Думы»; іногородцям таке право надається лише тоді, коли обговорюються їхні місцеві питання; «что же касается евреев и их представителей в Государственной Думе, то желательно было бы совершенное устранение их от всякого участия в законодательстве», якщо ж це було «признано невозможным», то принаймні позбавити «всякого, даже совещательного, участия в особо важных вопросах» (с. 115).

Що ж до «Императорского Правительства», то його члени «должны быть всегда назначаемы только неограниченною Властью Государя Императора из истинно-Русских Православных Людей...» (с. 38).

І взагалі, звичайно, «Россия для Русских». Особливо зворушливо прозвучало це гасло в зачитаному на з'їзді привітанні від простої руської людини з Корсунщини графині О. В. Лопухіної-Демидової: «Ни на минуту не забывайте, что мы Русские и что Россия для Русских. Вот Ваш фундамент» (с. 28). Хто б сумнівався

в таких «Русских»... Як і в тому, що «Россия» для них скрізь, де їхні маєтності. Ось телеграма голові Ради Міністрів П. Столипіну: «Съезд единогласно постановил обратиться к Вашему Высокопревосходительству с ходатайством защитить Русских Людей на Кавказе. Воистину Русские Люди там беззащитны [...] Кавказ вопиет о защите. Всякое промедление опасно» (с. 42). Цікаво, що особливо «вопяло» «дело автокефалии Грузинской церкви, решительно недопустимой с точки зрения русских государственных интересов». Але Грузинську церкву недопильнували. З Українською – в перспективі – буде легше. Про це подбали.

У центрі уваги з'їзду був Київ – як «мать городов русских», корінь і символ «восточного православия», «триединства», «истиннорусскости» і т. д.

Традиційний російський інтерес до Києва мав різні аспекти – від історичних і естетичних до небезкорисливих політичних, що перепліталися з релігійно-месіанськими. Як відомо, ще Єлисавета Петрівна мала великий сентимент до України й Києва, думала про те, що непогано було б мати столицю імперії в Києві: дуже подобалися їй клімат, повітря і лагідний норов народу. Подібний сентимент мала до Києва і Катерина II. Але був глибший, «духовний» потяг до Києва. Ним жили не лише церковники, а й політичні та ідеологічні стратеги, православні мислителі тощо. Якщо К. Леонтьєв надає перевагу Константинополю («Царьграду») перед Києвом, то філософ Г. П. Федотов уже після поразки «константинопольських» претензій Росії писав: «Западнический соблазн Петербурга и азиатский соблазн Москвы – два неизбежных срыва Москвы, преодолеваемых живым национальным духом. Было бы третье, куда обращается в своих колебаниях стрелка духа. Этим полюсом, неподвижной православной вехой в судьбе России является Киев, то есть идея Киева»¹.

Але не всім вистачає самої «идеи Киева»...

«Русская Монархическая Партия» вітала Київ не тільки як «древнюю мать русских городов», а і як «матерь Русской христианской государственности, колыбель Русского Царского Самодержавия» (с. 8). Завдяки цьому «Русский Народ стал не только христианнейшим, но и верноподданейшим народом в мире [...] Такова

¹ Цит. за вид.: *Федотов Г. П.* Судьба и грехи России. – СПб., 1991. – Т. 1. – С. 61.

была великая мировая миссия Киева. Здесь, под сенью Лаврских святынь, вырабатывалась во всей её чистоте та великая идея христианского Самодержавия, которая была так искажена и окончательно утрачена на Западе. Киев передал затем свою миссию Владимиру, Владимир – Москве, а Москва, к сожалению, Петербургу. Петербург совершенно не понял этой великой русской идеи и целые два столетия над ней мудрил, стараясь её перетолковать, создавая учреждения и обычаи, издавая законы и правила, совершенно противоречащие основному смыслу православно-Самодержавной идеи» (с. 9–10). Тепер Київ має відродити цю ідею, і з'їзд, відбуваючись «в стенах матери городов Русских», тим самим «будет родной матерью зарождающегося Русского самосознания [...] и тогда Русский народ скажет непрощенным освободителям (тобто визвольному рухові – всім антимонархістам. – І. Дз.): “Мы хозяева, это наш дом – Россия для Русских”» (с. 19–20). Ця промова (П. Алексеева) «была покрыта шумными аплодисментами Собрания».

В ейфорії загального *истинно-русского* Києво-поклоніння один із вождів чорносотенства молдавський суперпоміщик В. М. Пуришкевич (до речі, сучасні «русские националисты» воліють говорити про нього не як про чорносотенця, а як про «убийцу Распутина») прочитав власноруч написаного вірша «Рассвет» («Как ныне собирается Русский народ...»), в якому провістив роль Києва на шляху до визволення *истинно-русских* від гніту іновірців та іногородців:

Довольно насилый, страданий, пора,
Хазар разметавши, прогнать со двора,
Найти нечестивым управу,
И там, где Владимир свет правды зажѣг,
Воздвигнуть любви и порядка чертог,
Руси христианской на славу (с. 86).

Це характерно, що в періоди кризи імперії та імперської свідомості «*истинно русские*» звертають свої погляди і надії до Києва. Як вампіри, сподіваються вдруге набратися духу з його історії, його святого ореолу. Хочуть його впокорити, привласнити. Так було і так є.

Але святобливість їхня дуже специфічна.

«Члены “Русского Собрания” злобны, дики, капризны, ибо они не менее кого бы то ни было знают, что “всё пропало” в этом отно-

шении, что злобою и силою никого не удержишь, а очарования, волшебства и сказки ни в ком уже не живёт...»¹.

Про вищезгадану специфічну святобливість, про специфічний же гуманізм задіяних у державній політиці церковних ієрархів В. Розанов сказав чимало цікавого. «Архиепископ Волынский Антоний на что, кажется христианин? Архиерей и как сам же писал в своей пред-соборной “Записке” Синоду: “мы, архиереи, одни в праве говорить и решать на будущем Соборе русской Церкви, ибо мы – Церковь, нам одним и никому другому вверена истина Христова, преемство дара апостолов”. Но на всю Европу (отличился!) первый голос от лица Церкви русской он подписал в Государственном Совете: “Не надо амнистии! Сохраните смертную казнь! Не уместны теперь сантименты”»².

«В пылком рвении священники и епископы, как Антоний Волынский и прот. Буткевич в Государственном Совете, высказались и за казни, и за тюрьмы» (с. 347); «Как и наши протоиереи, проповедуя гимназистам II класса, что Иегова побил 30.000 поклонников Ваала, поклоняются в сущности местному иерусалимскому “Иегове”, т.-е. уже по туземному, а не всемирному его характеру, “ваалу” же, но только который попал “в святцы”, а не на эшафот» (с. 280–281).

Тут не зайве буде згадати, що головою Тульського відділення «Союза Русского народа» був Сергій Симанський – майбутній патріарх Алексій I.

Крім єврейських погромів, відбувалися – переважно там, де не було євреїв, – погроми антиінтелігентські: в Твері, Курську, Казані, Володимирі, Томську...

За умов наростання революційного руху, намагаючись заспокоїти збурене суспільство, імператор Микола II видав 17 жовтня 1905 року Маніфест, у якому обіцяв громадянські права й свободи всім обивателям та довгождану Конституцію. Але Маніфест, замість угамувати революційні пристрасті, ще більше їх розпалив: адже проголошено «свободу», – тоді як монархісти були спершу досить спантеличені навіть мінімальними поступками царя і не зразу перейшли в наступ на «бунтівників».

¹ Розанов В. В. Ослабнувший фетиш (Психологические основы русской революции). – СПб., 1906. – С. 21.

² Розанов В. В. «Когда начальство ушло...» – СПб., МСМХ. – С. 283–284.

Шульгініана: «політичний антисемітизм» і неполітичне україноїдство

Атмосферу того часу яскраво описав лідер київських монархістів і «русских националистов» В. В. Шульгін у книзі «Недавние дни» (Харків, 1910) та в спогадах «Дни», надрукованих у білоемігрантських «Русских Мыслях» і передрукованих 1926 року в Ленінградському видавництві «Прибой». Своєрідним вступом до «Недавних дней» є напівмістична візія «17-е Октября». Крізь бездонний морок, що огорнув столицю, над якою «огромное пугало развернуло свои кровавые крылья» (це – загальний страйк, загроза повстання), їде таємничий поїзд з одним вагоном. У вагоні – перелякані люди: депутація «правителей России», що має схилити Государя до видання Маніфесту. Вони, замість ужити силу, дурять свого Государя, переконуючи його, ніби сили немає, і всі проти нього, – треба погодитися на «свободу». Тільки один – прем'єр Горемікін, який несподівано з'явився окремо від делегації, – наполягає на рішучих діях: «Революция и баррикады – вздор, войска всюду действуют прекрасно...» Але дарма – «трусость диктовала условия мира». Государь підписує Маніфест. «...Жалкие людишки сдают свою родину перед горсткою ловких проходимцев, сумевших изготовить размалёванного страшными красками огромного дракона, который, растопырив свои бумажные крылья, свирепо вращает нарисованными глазами под оглушительный рёв балаганых труб – перед горстью ловких негодяев, хорошо понявших, с кем они имеют дело! О жалкие, жалкие трусы!»¹.

Власне, Маніфест, на думку Шульгіна, і спровокував революцію, а православний «народ» на революцію відповів єврейськими погромами. Цій темі в книзі присвячене розлоге оповідання «Погром», але про нього скажемо далі.

Нариси-спогади «Дни» починаються з розділу «Первый день “Конституции” (18-е октября 1905 года)». Тобто, другий день після проголошення Маніфесту. Шульгін вочевидь спантеличений; він як видавець монархічної газети «Киевлянин» їде до редакції, щоб обговорити ситуацію з редактором і своїм однодумцем, борцем з українством і єврейством Дмитром Івановичем Піхном. Той

¹ Недавние дни. – Харків, 1910. – С. 4.

наважується критично поставитися до акту улюбленого монарха: «Безумие было так бросить этот манифест» – суспільство не підготовлене до «свобод». Більше того: це «альфа», а за нею буде «омега» (Піхно ще тоді перший передбачив революцію 1917 року, пояснює Шульгін). Редацію «Киевлянина» постійно охороняв поліцейський караул – єдину з київських газет. Шульгін не може приховати причини: «Резкая борьба “Киевлянина” с революцией удержала значительное число киевлян в контр-революционных чувствах. Но, с другой стороны, вызывала бешенство революционеров. В виду этого, по приказанию высшей военной власти, “Киевлянин” охраняется»¹. Начальник караулу спершу застановився над питанням: чи дозволяє *Конституція* стріляти по бунтівниках, а потім сам собі вирішив: «Что такое конституция, я не знаю, а вот гарнизонный устав знаю».

Це трохи заспокоює Шульгіна (разом із Піхном вони вважають причиною революцій нерішучість і переляк влади: «Революция делается от того, что в Петербурге трясутся. Один раз хорошенько прикрикнуть, и все станут на места»), і він вирушає до київської міської думи.

«В городе творилось нечто небывалое. Кажется, все, кто мог ходить, были на улицах. Во всяком случае, все евреи. Но их казалось ещё больше, чем их было, благодаря их вызывающему поведению. Они не скрывали своего ликования. Толпа расцветилась на все краски. Откуда-то появились дамы и барышни в красных юбках. С ними соперничали красные банты, кокарды, перевязки.

Но и русских было много. Никто хорошенько ничего не понимал. Почти все надели красные розетки. Русская толпа в Киеве, в значительной мере по-старине монархическая, думала, что раз государь дал манифест, то так и надо, – значит, надо радоваться. Подозрительным был, конечно, красный маскарад, но, ведь, теперь у нас конституция. Может быть, так и полагается».

Натовп рушив на Хрещатик. І Шульгін з ним. «...Около городской думы атмосфера нагревалась. Речи ораторов становились всё наглее по мере того, как выяснялось, что высшая власть в крае терялась, не знает, что делать».

Військова кінна частина стояла в нерішучості. Мовляв, ніхто нічого не розумів.

¹ Шульгин В. В. Дни. – Ленинград, 1926. – С. 13. Далі цитуватиму за цим виданням.

«И вдруг многие поняли...

Случилось это случайно или нарочно, – никто никогда не узнал... Но во время разгара речей о “свержении” царская корона, укрепленная на думском балконе, вдруг сорвалась, или была сорвана, и на глазах у десятитысячной толпы грохнулась о грязную мостовую. Метал жалобно зазвенел о камни...

И толпа ахнула...

По ней зловещим шепотом пробежали слова:

– Жиды сбросили царскую корону...»

А в самій думі творилося ще неймовірніше. «Толпа, среди которой наиболее выделялись евреи, ворвалась в зал заседаний и в революционном неистовстве изорвала все царские портреты, висевшие в зале. Некоторым императорам выкалывали глаза, другим чинили всякие другие издевательства. Какой-то рыжий студент-еврей, пробив головой портрет царствующего императора, носил на себе пробитое полотно, испуганно крича:

– Теперь я – царь!» (с. 20).

Військо все це, мовляв, терпіло. Аж поки в нього, мовляв, не почали стріляти.

Аж тоді воно кількома залпами розігнало натовп...

Тим часом до редакції «Киевлянина» приходять «истинно русские», чекаючи вказівок: що робити? «Бей жидов» – «зазвенел» якийсь нібито «рабочий, как будто ударил молотом по наковальне» (с. 24). Шульгін нібито намагається стримувати народний гнів. Але ініціативу перехоплює простолюд.

«Из бани гурьбой вышли банщики. Один из них вылез на телефонный столб. Сейчас же около собралась толпа. Тогда тот со столба начал кричать:

– Жиды царскую корону сбросили!.. Какое они имеют право? Что же, так им и позволим? Так и оставим? Нет, братцы, врешь!

[...] И пошло...

[...] Так кончился первый день “Конституции”» (с. 26).

Потім був ще другий, третій...

Є у Шульгіна разючі картини погрому (куди ж було від них дітися)... «Это была улица, по которой прошёлся погром [...] Страшная улица... Обезображенные жалкие еврейские халупы...» (с. 29).

Якимось чином Шульгін дістає в своє розпорядження військовою частину і командує нею. Описує він своє порядкування так, що

нібито з одного боку вгамовує натовп (який, мовляв, розправляєть-ся лише з тими євреями, що стріляли, – з «самооборони»), а з іншого – рятує від розправи тих, які не стріляли... (До речі, єврейська самооборона, виходить, виникла ні з того, ні з сього – ще до погромів: мабуть, щоб провокувати погромників і владу.)

Але квінтесенцією його візій може бути такий пасаж:

«...Идёт грозная борьба, борьба не на жизнь, а на смерть. Вчера начался штурм исторической России. Сегодня... сегодня это её ответ. Это ответ русского простонародного Киева [...] Этот ответ принял безобразные формы еврейского погрома, но ведь рвать на клочки царские портреты было тоже не очень красиво... А ведь народ только и говорит об этом... Только и на языке:

– Жиды сбросили царскую корону.

И они очень чувствовали, что войска, армия, солдаты и в особенности офицеры, неразрывно связаны с этой царской короной, оскорблённой и сброшенной. И потому-то и словами, и без слов они стремились выразить:

– Мы за вас, мы – за вас...» (с. 32).

Усю цю ситуацію В. Шульгін докладніше, белетризовано, описує в розлогіму оповіданні «Погром»¹. Воно фактично автобіографічне, тільки тут функцію Шульгіна виконує такий собі неозначений (щодо посади й повноважень) *Іванов*, який керує умиротворенням стихії, відсортовуючи мирних євреїв від *бундівців* та самооборонців («революционной жидовы») і відповідно коригуючи *народний гнів*. Але поза об'єктивності *Іванова* викликає неабиякий сумнів. Його ставлення до єврейства взагалі цілком певне. Про царський Маніфест він почув від продавця газет – «юркового єврейчика», який біг вулицею і репетував: «Канштитуция! Канштитуция!» Уявімо почуття «істинно русского» малороса *Іванова*!

«Как! Узнать о таком акте впервые из жидовского нечистоplotного листка, который он брезгал держать в руках, услышать это из уст маленького уличного жидочка, это было не к добру! Жиды ликуют, значит, России грозит опасность. Они так же ликовали во время Мукдена, Цусимы... Нет, этот акт не принесёт счастья России» (с. 102). Але не принесе він щастя і євреям! «Обезумевшие жидки не понимали в своём угаре», що «своими собственными

¹ Недавние дни. – Харків, 1910. – С. 101–147. Далі цитуватиму за цим виданням.

наглыми захлёбываючимися от торжества руками готовили уже мстителей за поруганную народную душу...» (с. 103), «приготовили себе гибель» (с. 104): «погром вспыхнул разом в разных частях города» – «мстили за поруганную народную душу» (с. 105).

«Над толпой, невероятно увеличивавшейся, колыхались хоругви, высоко поднятые на шестах – высились портреты Царя и Царицы... Толпа пришла сюда с обнажёнными головами и остановилась на перекрёстке перед взводом солдат, охранявших дом... Иванов глядел во все глаза и не знал, что ему делать... В это время в толпе что-то запели... Сначала нескладно, потом чьи-то уверенные голоса подхватили и повели за собой, и вдруг торжественные, величавые звуки гимна понеслись над жидовскими лачугами и домами, искалеченными, изувеченными, разрушенными, разгромленными, окровавленными, – понеслась молитва за Царя, за Царя, чьи кроткие черты вчера преданы были злобному, зверскому, остервенелому поруганию...

Иванов вздрогнул...

– Быстро совершается историческая Немезида, – сверкнуло у него в голове» (с. 126).

«Иванов, ворвавшись во двор и одним взглядом охватив эту картину, сразу понял, что революционной жидовы, из-за которой разразилась гроза над городом, за вчерашнее изуверство которой расплачивались теперь тысячи семейств, – здесь не было. Подлая и трусливая революционная сволочь, заваривши всю кашу и обрушив на головы своих собратьев эту страшную народную месть, – всюду бежала при первых вспышках приближающейся бури, предоставив на растерзание беспомощную еврейскую массу. Так было и здесь. У этих подлых и жалких, наглых и гадких жидков хватило храбрости сделать залп в толпу, только что успокоившуюся, и в офицера и солдат, только что изо всех сил боровшихся с погромом и остановивших его, но, когда взбешённая, раздражённая донельзя этим залпом толпа действительно бросилась с явноубийственными намерениями, и опасность на минуту стала реальной и грозной, – тогда жидки из самообороны бежали через заборы, кто куда мог, оставив женщин, стариков и детей на произвол судьбы. И толпа растерзала бы их, потому что – не удайся Иванову, который ведь и сам мог быть ранен или убит идиотским

залпом – не удайся ему овладеть толпой и угрозой пальбы остановить её – несомненно пролилась бы кровь» (с. 127).

От такой подвиг здійснив Іванов-Шульгін...

Минули роки, і в листопаді 1916-го, коли вже назрівала поразка у війні та нова революція, Шульгін у Петрограді, серед колон Тавричеського палацу, згадує: «Эти белые колонны, вероятно, не заметили меня десять лет тому назад, робким провинциалом я пробирался сквозь злобные кулуары II Государственной Думы, – “Думы народного гнева”. Пробирался для того, чтобы с всероссийской кафедры, украшенной двуглавым орлом, высказать слова истинно-киевского презрения к их “гневу” и к их “народу”... Народу, который во время войны предал свою родину, который шептал гнусные змеиные слова “чем хуже, тем лучше”, который ради “свободы” жаждал разгрома своей армии, ради “равноправия” – гибели своих эскадр, ради “земли и воли” – унижения и поражения своего отечества... Мы ненавидели такой народ и смеялись над его презренным гневом... Не свободы “они” были достойны, а залпов и казней...»¹.

Умрі, Деніс, лучше не скажеш...

Але не можу оминати ще один шульгінський мотивчик, тут же. Ніби зовсім інше...

«Кстати сегодня Шаляпин был на хорах. Кого только не было. Сегодня “большой думский день”. А это всё равно, что премьера в Мариинском. Маклаков нас познакомил.

Шаляпин сказал мне комплимент по поводу моей речи:

– Так редко удаётся услышать чистую русскую речь.

Это замечание в высшей степени мне польстило. Для нас, “киевлян”, “чистая русская речь” наше слабое место...

Мы говорим плохо, с южным акцентом... И вдруг...» (с. 54).

Вищою мірою промовистий пасаж...

А втім, є ще більш самохарактеристичне.

У книзі «Три столиці», виданій 1927 року за кордоном, Шульгін описує свою «нелегальну» подорож по СРСР, здійснену 1925 року за допомогою нібито білогвардійської конспіративної організації «Трест», яку насправді створила радянська розвідка з метою провокацій та контролю над еміграцією. Шульгін побував у Києві,

¹ Шульгін В. В. Дни. – Ленинград, 1926. – С. 54–55.

Москві й Петрограді. Багато сторінок у книзі присвячено «матери городов русских». І що найбільше радує Шульгіна, так це те, що київське «малороссийское мещанство», як і в його часи, говорить російською мовою, нею ж, як і раніше, лає «жидів». Трохи тривожило його, що, може, внаслідок українізації діти забули російську мову.

«В школе их ведь пичкают мовой изделия Грушевского, Винниченко и К-о. Поэтому я с тревогой прислушивался к детскому говору Киева.

Но когда я побывал и там и здесь, послушал на всех улицах-горках, которые попались на моём пути, поймал говор сотен, если не тысяч людей, “моё чело прояснилось”.

* * *

Да, сообщаю это по чистой совести, ни одного украинского слова среди детей Киева мне не удалось выудить.

* * *

И потому я позволяю себе провозгласить славу их “ридным ненькам” и упрямым батькам»¹.

Це ж треба так ненавидіти мову народу, серед якого жив, з якого збирав немалі поміщицькі статки, – щось патологічне... І таке сучасне!

Та це ще не все.

«...Ещё однажды в трамвае увидел какого-то рыженького господина. Он что-то балакал на явно несуразном языке, который должен был быть “украинским”. Очевидно, он хотел выслужиться перед мрачного вида личностью, которая его слушала с благосклонным отвращением.

Вот и вся “украинская словесность”, которую мне удалось вычерпать из Киева в течение десятидневного пребывания в столице Украины» (с. 291).

А втім одного разу Шульгін – чи то забави ради, чи то не знаючи, хто його супроводжує в купе вагона, досить уміло розіграв роль захисника української мови.

«Купец хохотал и в сотый раз повторял:

– Нет, вы подумайте, “попер самопер в мордописню”!

¹ Шульгин В. В. Три столицы. – М., 1991. – С. 125. Далі цитуватиму за цим виданням.

Меня это, наконец, разозлило. Я сказал ему:

– А позвольте вас спросить: как это вы скажете по-русски?

Он посмотрел на меня, всё ещё сохраняя на своём добродушном лице, своеобразно красивом, искреннюю весёлость.

– По-русски? Да очень просто: автомобиль поехал в фотографию.

[...] – И вы думаете, что это по-русски?

– А по-каковски?

– Да в том-то и дело, что не по-каковски. Смесь парижского с нижегородским [...] Автомобиль слово не русское, не то французское, не то латино-греческое... Так же и фотография. А вы говорите, что это по-русски.

– Но позвольте, – заволновался он. – Эти слова, так сказать, вошли в русский язык.

– Вошли. Но почему же вы думаете, что они не могут войти в украинский и что нужно вместо автомобиль говорить “самопер” (кстати, такого слова никогда не было – говорили они “самохид”)?

Он несколько опешил. Но потом нашёлся:

– Позвольте, вы, значит, за украинскую мову?

Я улыбнулся. Он, конечно, не мог знать, чему я улыбнулся [...]

Я ответил ему:

– Нет, я против украинской мовы. Но я также против великорусских ошибок [...] Когда хочешь с чем-нибудь бороться, то надо этот предмет знать. Иначе приходится пробавляться анекдотами от царя Гороха, которые не ослабляют, а только укрепляют украинскую позицию» (с. 206–207).

Усю пристрасть свого життя Шульгін віддає боротьбі з українством – найбільшою небезпекою для єдиної і неділимної Росії, найнебезпечнішою розкладовою, розкольницькою силою...

«...Русское национальное самосознание ещё не очень твёрдо. И вот почему, должно быть, русские иногда так легко отрекаются от своего национального имени. Классический пример этого мы видели в Киеве в 1918 году, когда некоторая часть русской интеллигенции и аристократии, по требованию немцев, перекрасилась в “украинцев”» (с. 46). Яких тільки міфів не породжує не-навість!

«Украинская идея (идея распри, раздора, бифуркации единых русских крови, языка и культуры) задержала сваривание южно- и северно-русских особенностей в единый русский тип, то есть работу, над которой трудился Петрополь. С тех пор, как Петроград деградировал из ранга столицы, каковой опять стала Москва, история попятилась назад, а враждебные русскому народу силы стали неистово работать над его разделением. По счастью, оружие, которое для этого употреблено, – гнилое.

Украинская идея, то есть утверждение, что южно-русский народ – не русский, долго не выдержит, ибо оно ложно и рассчитано на невежество. Самолюбие проснувшегося южно-русского народа не позволит, чтобы ему морочили голову польско-немецкими сказками, принимая его за дурачка-непомнящего. Малая Россия вспомнит, что она – Россия *par excellence* и пошлёт к так называемой *tere de biss* всех украинствующих вралей. Но... но “особенности” южно- и северно-русские, подновлённые годами разделения, останутся. Южная Россия, даже приняв своё старое наименование *Малой*, то есть *исконной Руси*, некоторое время будет настроена сепаратистически, если не в смысле политическом, то в смысле культурном. Будут попытки строить две параллельные культуры (обе чисто русские): одну северно-русскую, другую южно-русскую. И пройдёт, может быть, немало времени, пока обе половины России признают свои культуры местными и подчинёнными; тогда, поднявшись над сими локальными изделиями, но взяв их за основание, они будут продолжать пряжу, начатую Петербургом, – пряжу единой, общерусской ткани» (с. 92–93). Хто, як і для чого пряде її тепер – відомо...

У другому виданні книги В. Шульгіна «Что НАМ в НИХ не нравится» (Париж, 1930) містився видавничий вступ:

«Издательство Russia Minor ставит себе основной задачей разработку вопросов, так или иначе связанных с жизнью Малой России. События последних лет не оставляют сомнения в том, что единство России и Русского народа находится под угрозой. Более чем вероятно, что период ликвидации большевизма, который, по-видимому, будет продолжительным и трудным, окажется безмерно осложнённым борьбой с целым рядом расчленительных сил

и течений. И в этой борьбе Южной России будет неотвратимо принадлежать решающая роль. Неудивительно поэтому, что в русской зарубежной общественности всё более явственно зреет убеждение в необходимости теперь же сосредоточиться на накоплении и подготовке материала, относящегося к политической, культурной и экономической жизни Малой Руси в тесном смысле, Слободской Украины и Новороссии, – в их прошлом и настоящем. Издательство Russia minor будет стремиться в меру сил и возможности ответить этой потребности. Очерченный таким образом круг явлений, интересующих издательство, весьма широк. Он далеко выходит за рамки вопроса об украинско-сепаратистском, или – иначе – мазепинском движении, который в этом построении является частным. Однако этот последний вопрос представляет особую остроту и властно выдвигается на первый план и современными событиями в России, и всей международно-политической обстановкой. Весьма возможно, что именно он явится тем оселком, на котором новой России придётся испытывать и различать её подлинных друзей среди великих и малых держав»¹. Думка цікава і, як показала історія, не позбавлена резону.

Українство так пекло Шульгіну, що вже й на двадцятому році еміграції він видає книжку «Украинствующие и мы». В ній він повторює безсмертну версію – спільний інтелектуальний продукт кількох поколінь українофобів – про польсько-австрійсько-німецьке походження українства. «Вот краткая история *украинствования*. Оно было изобретено поляками (граф Ян Потоцкий); поставлено на ноги австро-немцами (“Украину сделал я!” – заявление генерала Гофмана); но консолидировано оно большевиками, которые вот уже 20 лет без просыпа *украинствуют* (конституция Сталина 1937 года)»². Про «ціну» такої аргументації не годилося б і говорити, але те саме чи подібне доводиться чути й читати і нині! Тож: Ян Потоцький, брацлавський воєвода, до української ідеї жодного стосунку не мав; слова, приписувані німецькому генералові Гофману, взяті з англійської газети «Daily Mail», яка підтримувала ідею неподільної Росії, і пущені в хід денікінською пропагандою з цілком зрозумілою метою; що ж до більшовиків і Сталіна як

¹ Шульгин В. Что НАМ в НИХ не нравится. – 2-е изд. – Париж, 1930. – С. 272–273.

² Шульгин В. В. Украинствующие и мы. – Белград, 1939. – С. 21.

творців України, то наївно думати, ніби Шульгін не знав, що творилося в Україні принаймні протягом 30-х років; посилення на Сталінську конституцію 1937 року – це просто цинізм.

Але своє українофобство Шульгін не має потреби обґрунтовувати – воно в його колі звичне, виправдовуватися не доводиться, можна лише гордитися. А от з юдофобією не так комфортно – не всі і в його колі зрозуміють. Тому доводиться увесь час «аргументувати». Особливо як опинився в еміграції – хоч не у Франції і не в США, а в Югославії, та все-таки... 1929 року він видає книжку, що її вже раніше згадано, «Что НАМ в НИХ не нравится», в якій дуже складно і витончено, а водночас одверто і щиро викладає свої думки про різницю між антисемітизмом расовим, пережитковим, і своїм політичним, інтелектуальним; сподівається, що в майбутньому людство знайде гуманне розв'язання проблеми, а поки що... Дуже цікава книжка, але це вже окрема тема.

Ще про погроми

Тим часом вернімося до героїчних днів чорної сотні – великоруської і малоруської. За нею незримо стояла постать самого Миколи II. У листі від 27 жовтня 1905 року до своєї матері імператриці Марії він писав:

«В первые дни после манифеста нехорошие элементы сильно подняли головы, но затем наступила сильная реакция, и вся масса преданных людей воспряла.

Результат случился понятный и обыкновенный у нас: народ возмутился наглостью и дерзостью революционеров и социалистов, а так как 9/10 из них жида, то вся злость обрушилась на тех – отсюда еврейские погромы»¹.

У відповідь на заклик Государя: «Объединитесь, русские люди, я рассчитываю на вас», – ідуть резолюції, листи, телеграми з усіх куточків імперії («Всенародный Русский Союз», «Общество Русских Патриотов», «Союз Русских Людей», «Совет Русского Собрания», «Союз Русского Народа», «Дружина за Веру в Царя и Союз, за Царя и порядок», «Партия Самодержавного порядка», «Союз

¹ «Красный архив», т. 22 – цит. за: Шульгин В. В. Что НАМ в НИХ не нравится. – Приложение № 7. – С. 239.

Русских Православных Людей», «Самодержавно-Монархическая партия» і т. д.). І, зрозуміло, з України – з Почаєва, Одеси, Харкова, Києва...

«Киевские объединённые группы Монархической партии, Русское братство, Киевское патриотическое сообщество рабочих и Торгово-Промышленная партия, ознакомившись с содержанием министерского сообщения в ответ на революционный Адрес Государственной Думы, с чувством глубокой признательности и успокоения приветствуют, в лице Вашего высокопревосходительства, весь состав Императорского Правительства, столь мудро и чутко оценивший истинное настроение всего Русского народа, его желания и чаяния, не имеющие ничего общего с вождениями нынешнего состава думских самозванцев, ворвавшихся в Таврический дворец вопреки народной воле, путём подкупа, подлогов и обмана»¹.

Волю «Царя и Народа» протиставляють «козням» Державної Думи. Пізніше міністр юстиції Щегловітов скаже: «...В глазах русских, – я хочу сказать, истинно русских, – Его императорское величество олицетворяет не только верховную власть, но ещё религию и родину»². Тут цікаве офіційне вживання формули «истинно русские». Але Державна Дума деякий час намагалася обстоювати свій статус.

На засіданні Державної Думи 15 травня 1906 року велика група депутатів подала заяву про створення парламентської комісії для розслідування злочинів посадових осіб. «Начавшиеся вслед за объявлением в Манифесте 17 октября основ гражданской свободы беспримерные акты административного произвола и надругательства над личностью граждан, виновных только в стремлении использовать уже провозглашённую свободу; вопиющие по своим беззакониям аресты и ссылки без суда; варварские экзекуции и другие неслыханные меры усмирения крестьян, ищущих земли и воли; организованные позорные избиения ненавистных реакции борцов за свободу; возбуждение отдельных частей населения друг против друга; систематическое устройство кровавых погромов,

¹ Требования Думы и голос Русских людей. – СПб., 1906. – С. 70.

² Див.: Палеолог М. Царская Россия накануне революции. – М., 1991. – С. 149. – Запис розмови посла Франції з російським міністром, 19 січня 1915 року.

направленных против жизни и имущества евреев, с преступным подавлением всех мер их законной самообороны и самозащиты; невероятные жестокости недопустимых ни в какой цивилизованной стране карательных экспедиций в Прибалтийском крае, в Сибири и других местах, где целые деревни предавались беспощадному сожжению, а жители – истязанию, изнасилованию и расстрелам без суда, часто по указаниям только заинтересованных лиц; такие же бесчеловечные меры подавления вызванных самими властями восстаний [...] вот длинный ряд тех мрачных преступлений, от которых и по настоящий день задыхается страна...»¹.

Граф Вітте, тодішній міністр внутрішніх справ (невдовзі відставлений за «лібералізм»), відзначав 9 грудня 1906 року:

«Погром в г. Гомеле [...] не был проявлением обычной в подобных печальных явлениях религиозной и национальной вражды христианского и еврейского населения, а явился результатом нападения на имущество определённых обывателей-евреев со стороны небольшой шайки вооружённых людей, к которым уже во время самого погрома присоединились другие неблагоприятные элементы...» Серед обставин, що сприяли погрому, були «существование в г. Гомеле трёх еврейских революционных партий» та «образование здесь отделения тайного общества под именем “Союз русских патриотов”»².

«Даже самые низы черни не могут дойти до того, до чего дошли чёрные сотни, нанятые чиновниками, которым угрожало лишиться своей власти»³.

Про причетність уряду до погромів говорилося і в Державній Думі.

¹ Государственная Дума. Стенографические отчёты. – 1906. – Т. I. – С. 447–448.

² Революция 1905 года и самодержавие. – М.; Л., 1928. – С. 59. Див. також: Совет министров Российской империи. 1905–1906 гг.: Документы и материалы. – Л., 1990. – С. 283–285; тут опубліковано «Меморию по делу о еврейском погроме в г. Гомеле», в якій уряд визнає відповідальність місцевої влади за насильства та «раздачу оружия членам тайного общества» (маються на увазі чорносотенці. – *І. Дз.*), «передачу им же типографии для напечатания анти-еврейских прокламаций» та ін.

³ *Макс Вебер, проф. Гейдельбергского университета.* Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии: Пер. с нем. – К., 1906. – С. 31.

Депутат Вінавер: «Жестокое и трусливое правительство, не смея преследовать еврейских революционеров, бросается с яростью испуганного зверя на еврейских детей [...] Скажите, зарегистрирован ли хоть один из числа убитых 78 в Белостоке, как революционер?» І далі: «Мы, евреи, глубоко убеждены, что не русский народ нам враждебен, а эта клика (указывает на скамьи министров), которая для своей цели желает восстановить против нас народ»¹.

Депутат Церетелі: «...Вспомните седлецкий погром, вспомните донесение жандармского ротмистра Петухова, вспомните подвиги так называемого “союза русского народа” (протесты справа) под эгидою и защитою властей» (с. 324). (Реакція графа Бобринського: «К счастью речь Церетели была произнесена не русским выговором» (с. 330)). А один із крайньо правих, кишиневський погромник Крушеван у своїй промові погрожував: «народ желает снести всю эту грязь», «...ограничусь только тем, что мне сказал народ. Народ сказал: “Пойдите, если там и не встретите сочувствия, если люди, поставленные мной, не смогут провести порядок в жизнь, я сам встану, и пойду, и всё сме-ту”» (с. 332).

Погроми були не лише в західних та південних губерніях. Поза межею осідлості вони мали суто політичний характер і спрямовувалися проти «крамоли». На одному із засідань Думи член Думи Набоков присвятив свій виступ описові погрому у Вологді, де ротмістр Пишкін, командуючи 30-ма кінними стражниками, фактично керував знищенням Народного дому. Йому приписується наказ: «Чёрной сотни не тронь, в революционеров стреляй, патронов не жалей» (с. 307–308).

А ось звіт генерал-майора Дубасова про події на Чернігівщині – тут інша ситуація й нібито інші маневри влади, але так чи інакше погроми по суті виправдовуються: «Крестьянские разгромы были результатом долго таившегося брожения и неудовольствия

¹ Собрание речей Гг. Депутатов Государственной Думы. – СПб., 1908. – С. 312–313. Далі цитуватиму за цим виданням.

среди населения; толчком для сего послужил еврейский погром [...] Пояснение революционеров, что крестьяне могут, причиняя убытки помещикам, принудить последних продать свою землю за ничтожную цену, и еврейские погромы – побудили крестьян к крайним мерам. Антисемитское движение имеет в русском народе глубокие корни. В большинстве имений стражского уезда находились евреи: арендаторами, управляющими, прикажчиками, мельниками и т. п., а отношение их к крестьянам было суровое. После манифеста 17 октября, косвенно признавшего равноправность евреев, последние держали себя вызывающим образом, оскорбляя патриотизм и верноподданические чувства русских; ответом на это были еврейские погромы [...] Успеху же агитации способствовало ложное толкование манифеста 17 октября о свободе и ходившие нелепые слухи: “царь уехал за границу и дал до января сроку бить жидов и панов”» (с. 108–109).

Волинський губернатор барон Штакельберг: «Еврейские погромы в губернии стоят несомненно в связи с тем революционным движением отчётного года, в котором еврейская молодёжь приняла столь видное участие. Молодёжь эта, как выяснилось из судебного разбирательства по делу о погроме в м. Троянове, держит себя крайне бестактно и оскорбительно для русского национального чувства» (с. 229).

Типова картина вимальовується з документа, поданого членом Державної Думи Чижевським (засідання 2 червня 1906 року) – про погром у Олександрівську на Катеринославщині: «В начале декабря стало окончательно известно, что погром евреев и нападение на рабочих произойдёт 6 декабря (тезоименитство). Два члена частного учреждённого в Александровске юридического бюро 5 октября обратились к екатеринославскому губернатору, прося принять меры для устранения погрома и воспреещения предполагавшейся 6-го декабря манифестации вблизи собора, что должно было служить сигналом начала погрома; губернатор дал депутации адресованный исправнику приказ не допускать 6-го числа означенной манифестации. При чтении этого приказа, врученного членами исправнику Викульскому, у последнего, вероятно невольно,

вырвалась такая расслышанная целым рядом лиц фраза: “что ж я теперь сделаю, когда всё готово и с 11 часов условились начать...”¹.

Про те саме говорив і член Думи Жуковський: «Что касается белостокского погрома, который сейчас идёт, то [...] я думаю, что этот погром устроен исключительно черносотенцами» (с. 955). Член Думи Рижков (з Катеринославщини): «Когда мне говорят, что погром есть результат племенной вражды, я говорю, что это грубая ложь. Когда мне говорят, что погромы являются результатом бессилия правительства, я говорю, что это ложь, что это злой вымысел. В самом деле, мы отлично знаем, что у правительства всегда находится во-время сила, чтобы разогнать мирных демонстрантов» (с. 955). Член Думи Аладьїн (Симбірська губернія): «Все погромы в России были организованы администрацией при помощи подонков населения, – это не был русский народ!» (с. 957). Член Думи Вінавер (Санкт-Петербург): «Когда, при управлении Плеве департаментом полиции, впервые появились еврейские погромы, – лет 25 тому назад, – совпадение их с революционным движением и со сломившей его реакцией вызвало у всех недоумение. Чужалось в этом совпадении нечто недоброе. А когда, через 20 лет, тот, кто был директором департамента полиции, стал министром внутренних дел, и в Кишинёве разразился погром, это новое совпадение вновь вызвало глубокую тревогу. Стало известно, что какая-то телеграмма из Петербурга была послана кишинёвскому губернатору. Официальное опровержение этого сообщения никого не успокоило, и у всех осталось убеждение, что телеграмма была и что кишинёвские ужасы были инсценированы» (с. 1133).

Член Думи Способний: «...Евреев не просто убивали, их убивали не так, как убивают в тех случаях, когда требуется устранить кого-то с жизненного пути, их убивали с наслаждением, с торжеством». Далі йде опис погрому в Білостоку і спроба «об’єктивного» пояснення його причин.

«Что же довело население до белого каления? Всё ли еврейство или нет? Разумеется, не всё еврейство». Гнів населення, за версією

¹ Государственная Дума. Стенографические отчёты. 1906 год. Сессия первая. – Т. II. – С. 943–944. Далі цитуватиму за цим виданням.

Способного та за інформацією, якою він користується, викликала поведінка «бундистів», яким приписувались убивства чинів поліції тощо. «...Русское население считало, что всё совершившееся исходит от еврейства [...] Подобные случаи наблюдались в г. Екатеринославе после 17 октября, с 18 октября там происходят многочисленные митинги, а 19 числа, между прочим, еврейская молодёжь, в возрасте не свыше 20 лет, ходила по улицам и собирала в картузы деньги на гроб императора Николая II, прибавляла: “жертвуйте и копейки, копейки пойдут на гвозди”. Эти же молодые люди хвалились: “прежде вы нам бога дали, а теперь мы вам дадим конституцию”. Согласитесь сами, можно ли относиться хладнокровно к такому оплеванию? [...] Мы с чистым сердцем можем сказать, что не весь еврейский народ вызвал к себе такое враждебное отношение, а только та часть еврейского населения, которая раздражала народ» (с. 1841, 1842).

Депутат Шемет (Полтава) переводить обговорення в іншу площину: «Земля и воля, в смысле широкой автономии для Украины, вот то напутствие, которым провожало население Украины своих депутатов. Это же требование повторяется в огромном количестве заявлений, приговоров обществ и телеграмм, ежедневно получаемых украинской фракцией и отдельными членами Государственной Думы. Земля и автономия тесно связаны для украинского народа с представлением о благе, и с этим нужно считаться. При решении такого важного социального вопроса, как аграрный вопрос, нужно иметь в виду, что Украина не только часть государства, но и нация, и в гораздо большей степени нация, чем часть государства. Только тогда украинский народ будет считать его требования удовлетворёнными, когда он будет иметь возможность самостоятельно распоряжаться своею судьбой» (с. 994–995).

Посутню характеристику «чорної сотні» знайдемо в брошурі С. Некрасова «Кто не желает дать народу ни земли, ни воли (За кого стоит черная сотня)», виданій 1906 року у книговидавництві «Народная воля» (автор посилається на статистичні дані зі статті Н. Рубакіна «Треповская партия в цифрах» – в газеті «Народный Вестник»). У брошурі описуються наслідки придушення народ-

ного руху: «Цветущие, богатые края, например, Грузия на Кавказе и Прибалтийские губернии были совершенно опустошены своими же русскими войсками хуже, чем иноземным врагом» (с. 8). Тобто, найбільше постраждали ті краї, де соціальний рух мав і національне підґрунтя (автор не говорить про Україну, але й вона до них належала). «Все такие ужасные дела были пущены в ход с двух сторон: с одной стороны, – их стали творить разные власти, начальство, а с другой стороны их стали творить “чёрные сотни”, т. е. как бы сам народ». Але, підкреслює автор, «“чёрная сотня” – это вовсе не значит “чёрный, простой народ”. Чёрная сотня – это значит люди, чёрные душой, люди или тёмные, непонимающие, или же подлые, готовые за деньги продать хоть отца родного» (с. 9). І «“истинно русские люди”, какими считают себя все черносотенцы», не конче є росіянами, але вони, як-от понад третина «треповской партии» в Державній Думі, «выдают себя за “истинно русских людей”: “так-то удобнее и выгоднее”» (с. 17).

У додатку до брошури наведено цікаві документи про участь тасмних агентів влади у підготовці антисврейських та антиреволюційних погромів. Наприклад, у м. Олександрівську Катеринославської губернії таку діяльність провадив якийсь ротмістр Будаговський. «Александровская русская боевая дружина» у відозві «Ко всем истинно-русским людям» закликала: «...Прочь коварное дьявольское наваждение. Прочь жида и их братья – учащиеся, социал-демократы и революционеры, долой жидов и их братьев социал-демократов и революционеров [...] Вот уже на этих днях эти изверги рода человеческого, социал-демократы и революционеры, ранили Царя-Батюшку, который от горя уже успел поседеть [...] Ещё не поздно, но скоро будет поздно, и враг наш внутренний разорвёт нашу дорогую родину на части и отдаст её на съедение жидам [...] Так вставай, подымайся, великий русский народ, образуй дружины, запасайся оружием, косами, вилами и иди на защиту своего Царя, родины и веры православной» (с. 30). Втім, можливі й профілактичні заходи – в одній із прокламацій описується, як «патриотически настроенная толпа в г. Нежине заставляла революционеров, студентов и евреев петь народный гимн и присягать перед портретом Государя Императора» (с. 29).

Революційна контрпропаганда намагалася розкрити очі селянству на політичні хитрощі влади.

«Но как привлечь угнетённых крестьян и рабочих на сторону их угнетателей, помещиков, правительства? Для этого была придумана хитрая выдумка. Странники правительства и крепостников в своих газетах книжках тали говорить, что угнетают крестьян и рабочих инородцы – евреи, поляки и армяне [...] Черносотенцы стали говорить, что те крестьяне, рабочие и горожане, которые хотят освобождения народа, подкуплены евреями или японцами»¹.

І далі: «В России живут различные народности. В ней много малорусов, поляков, латышей, татар и т. д. Всех их правительство притесняет только за то, что они говорят на родном языке. Все эти народности не хотят, чтобы земли, на которых они живут, были отобраны от них в общен. (?) собственность, не хотят потому, что боятся притеснений правительства, потому что сами хотят распоряжаться своими землями» (с. 20–21).

Широко висвітлювало ці теми і емігрантське видання в Женеві «На чужбине». Так, у вип. VI друкується виступ у Державній Думі депутата Джафарова про вбивства і пограбування мусульманського населення в Батумській і Карській областях².

Далі говориться про запит у Думі з приводу циркуляру Департамента поліції, в якому «действиям еврейских организаций приписывалось вздорожание предметов первой необходимости и исчезновение звонкой монеты» (с. 23).

У вип. VII опубліковано статтю М. Горького, в якій письменник говорить: «Совесьть русского народа оглушена, ослеплена криками о евреях и не позволяет ему разглядеть, кто настоящий враг, где он скрыт» (с. 9).

Репресії давали свій результат – якщо вірити офіційним джерелам. «Арестовано семь человек, и, можно сказать, рабочие даже довольны. «Можно работать спокойно», – говорят они». «Рассчитано 160 человек, и 5 человек самых злостных арестовано. Теперь спокойно и все работают»³.

¹ Маслов П. Как крестьянам добиться земли? – СПб., 1907. – С. 7, 8.

² На чужбине. – Genève, 1916. – Вип. VI. – С. 20–21.

³ Там само. – Вип. XIV. – С. 29.

«Истинно русские» малороси і Шевченко

У 1914 році, напередодні світової війни, в запалі єдності чорносотенці та «истинно русские люди» вели шалену кампанію проти спорудження українською громадськістю пам'ятника Тарасові Шевченку в Києві – до сторіччя від дня його народження. Питання було, висловлюючись по-сучасному, вкрай «заполітизоване». Виступаючи в Державній Думі, депутат від Малоросії «русский националист» Савенко залякував колег: «В ряду окраинных вопросов, терзающих Россию и, быть может, роковых для жизни империи, украинский вопрос является самым страшным». Натомість лідер чорносотенців Пуришкевич, навпаки, заспокоював: «Здесь не должно говорить о народных массах Малороссии; речь идёт о кучке украинской интеллигенции»¹. Через три роки історія чіткіше показала, про кого і про що «речь идёт»... Але й того ж таки року 1914-го можна було зрозуміти реальний стан справ. «Национальный рух в Росії явище нове, – писав Володимир Винниченко, – але нове воно тільки через те, що повстали нові взаємовідносини суспільних сил. І ні глупі вигуки істинно-русских націоналістів, ні розумні воззвання п. п. Струве, ні репресії наляканого правительства не в силі змінити сих взаємовідносин». Нагадавши Шевченкове: «Схаменіться, будьте люди...», Винниченко продовжує: «Як послухались ці “сини України”, або, по другому в слову Шевченка, “грязь Москвы”, це доказали різні Савенки, Піхні, Скоропадські, Родзянки і інші “русские” люди. Вони віддячилися йому за те, що він прискував їх карболкою! Як відомо, вони таки добилися заборони святкування ювілею великого поета [...] Гнів “русских” людей цілком ним заслужений»².

Замість Константинополя – Львів

Таки настав час здійснення програми Данилевського–Леонтьєва, мрії Достоєвського. Все починалося дуже оптимістично, і навіть доти мирний чоловік, конституційний демократ П. Мілюков заявляв: «...Осуществление наших национальных задач стоит на верном пути. Мы уверены, что выполнение главнейших из этих

¹ Шевченковские дни. – К., 1914. – С. 1.

² Винниченко В. Геній України // Дзвін. – 1914. – Т. 3. – С. 114, 120–121.

задач – приобретение проливов Константинополя будет своевременно обеспечено как дипломатическими, так и военными средствами»¹.

(Цікаво, що мрія про Константинополь не залишала і сталінське керівництво СРСР. Ось донесення югославського посла Поповича: «В дальнейшей беседе они (Молотов і Вишинський. – *І. Дз.*) упомянули о перспективе сбрасывания Турции с Балканского полуострова, а также выхода на Эгейское море. Это будет сделано, чтобы обеспечить славянам будущее»².

Зрештою в наш час те, що було трагедією, стало фарсом. Російські десанти прорвалися в колишній Константинополь – Стамбул і навіть почасті окупували його. «В 1990-е челночные годы этот район (Сан-Стефано, район Стамбула. – *І. Дз.*) мог претендовать на звание административного округа Москвы в гораздо большей степени, чем Севастополь, по внутренне-геополитической версии градоначальника Третьего Рима Юрия Лужкова»³.

Але в 1914 році далі «уверенности» справа не пішла, від Константинополя довелося відмовитися. Натомість на галицькому фронті був спочатку успішний «брусилловский прорыв». І почалося визволення – тобто тотальний розгром інфраструктур українського соціального, культурного, релігійного життя; як передумова «восстановления русского начала». Заборонено українські громадські організації, культурні установи, в тому числі «Прогресу» й Наукове Товариство ім. Шевченка, розгромлено їхні бібліотеки й музеї, редакції часописів, заборонено вживання української мови, тисячі українців депортовано на схід, зокрема багатьох священників греко-католицької церкви і самого митрополита Андрея Шептицького.

Втім, російська військова і цивільна адміністрація в Галичині переймалася не лише нищенням українського національного і культурного життя. Незмінними супутниками її були не тільки україноненависництво, а й юдофобія, антисемітизм.

¹ IV Государственная Дума. Фракция народной свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 г. – 3 сентября 1915 г. – Петроград, 1916. – Ч. I. – С. 7.

² Цит. за: *Гибанский Л. А.* Донесения югославского посла в Москве об оценках руководством СССР Потсдамской конференции и положения в Восточной Европе (август–ноябрь 1945 г.) // *Славяноведение.* – 1994. – № 1. – С. 10.

³ *Люсий Александр.* Лаокоонград, или Стамбул с невидимыми змеями // *Новый мир.* – 2009. – № 12. – С. 175.

У XIX томі «Архива русской революции» є розділ «Документы о преследовании евреев». У преамбулі читаємо: «Совет Министров указывал, что даже самые непримиримые антисемиты приходили с протестами и жалобами на возмутительное отношение к евреям на фронте»¹. Далі подаються документи, накази про виселення євреїв з прифронтової зони, про євреїв як австрійських і німецьких шпигунів. Ось один із таких документів – телеграма: «Начальнику этапно-хозяйственного отдела Штаба III Армии – ...С прибытием войск в новые районы, тотчас же всё еврейское население должно быть выселено в сторону противника»².

□ Фінські мазепинці

Крім поляків, євреїв, «українофілів», вірмен та взагалі «інородців» у влади та «истинно русских» був ще один давній ворог. Це – Фінляндія. На початку XX ст. їй приділяється багато уваги в патріотичній літературі. Одне з таких видань – «Финляндия вооружается!» О. Румянцева (СПб., 1907). «В наших руках, – пише автор, – сосредоточилось значительное число чрезвычайно интересных документов. Мы признали необходимым довести их до сведения тех русских людей, которые ещё радеют о единстве и нераздельности России и не склонны раздавать, как подачки, в партийных интересах, кровное достояние русского народа обнаглевшим в своём сепаратизме инородцам» (с. 3). Автор інформує про лідерів фінських сепаратистів, про створення 1899 року «на сходке в Гельсингфорсе» партії *активного спротиву*, а потім союзу «Voima» («Сила»), який, мовляв, готується до збройної боротьби, «чтобы изгнать русских» (с. 19). З циркулярів союзу: «Нам предстоит выбрать или рабство под русской бюрократией и насильственное обрусение нашего народа... или же отделиться от России и заключить унии с одним из цивилизованных государств [...] Весь народ гласит: долой отсюда русскую власть. Наши здесь власть и сила, воля народа – наш закон» (с. 20, 22).

Не менший злочин фінських сепаратистів – орієнтація на співпрацю з російськими революціонерами: «будем помогать русским братьям в их борьбе с правительством» (с. 20), «...соединимся

¹ Архив русской революции. – Берлин, 1928. – Том XIX. – С. 246.

² Там само. – С. 249.

с русской революцией и выбором своего президента, человека с социалистическими взглядами» (с. 36).

Зрозуміло, що фінляндці, як і євреї, «являються главными вдохновителями и руководителями как забастовок, так и всех революционных движений в Империи, особенно на наших окраинах», а «Стокгольм, как известно, во время японской войны сделался центром японского шпионства в Европе» (с. 9).

Інше видання – «О правах России на Финляндию» (без автора – Книгоиздательство «Друзей свободы и порядка», СПб., 1906) – нагадує, що «отношения России и Финляндии зиждутся не на договорных началах, а на праве завоевания». Однак у часи Катерини II та Олександра I «финляндская интрига свила себе гнездо в Гельсингфорсе и в Петербурге» (с. 6): малася на увазі близькість до імперського двору деяких фінляндців, які хотіли для своєї країни особливого статусу. «Твёрдая личность Николая I надолго задержала незаконные, с русской точки зрения, захваты финляндцев» (там само). Деякий, мовляв, час усе було гаразд.

«Но в 60-х годах, со времени появления сеймового устава и начала повторяющихся сеймов, русское дело покатилося под гору [...] В течение десятков лет шло расхищение русского народного достояния». Водночас поширювалося «сепаратистское, ложное учение о финляндском государстве» (с. 7) – «учение», яке проникло не лише «на рынки Западной Европы», а й у російську пресу. «Но, слава Богу, русское достоинство и русская честь живут и хранятся в русских сердцах, несмотря на все притеснения, которым подвергали их вот уже много лет толпившиеся у власти инородцы» (там само). Зміни на краще прийшли в 90-х роках, «при императоре Александре III, высоко державшем русское имя». Його політику щодо Фінляндії продовжив імператор Микола I, призначивши генерал-губернатором Фінляндії «генерал-адъютанта Н. И. Бобрікова, который более года готовился к этому трудному посту». Цей «выдающийся русский человек» обратил серьёзное внимание на маленьких русских людей, на участь коробейников, подвергавшихся притеснениям финляндцев, горячо заботился о нуждах школы и Православной церкви. Им учреждены русские библиотеки, положено начало изданию русской газеты в Гельсингфорсе. Русскому языку отведено подобающее место, и он введён в дело-

производство сената, в котором Бобриков сам стал председательствовать» (с. 9). Але він був «предательски убит». Проте «веруем, что Господь укажет сердцу Царёву иного мужа, мужа разумного и мощного, мужа истинно-русского, родину свою любящего, который столь же доблестно и непоколебимо понесёт святое русское знамя в пределах Финляндии, как нёс его почивший» (с. 10). Отже, хай усі, «желающие спасти русское государство от распада и дальнейших потерь древнего своего достояния, сплотятся и дружно отстаивают в Государственной Думе права России на Финляндию» (с. 14).

Простіше було з Естляндією. Тут сповна діяли норми Російської імперії, а отже й принцип: «Патронов не жалеть!» І хоча цар відхилив пропозицію про створення в Естляндії чорносотенного ополчення (слідом за кабінетом міністрів прем'єра С. Ю. Вітте, який вважав, що «повышенная оплата их службы может возбудить армию»), але доручив створити «конно-полицейскую стражу, хорошо вооружённую, которую расквартировать по городам и железнодорожным узлам». Але цього виявилось замало, і довелося кинути в бій частини регулярної армії. Про те, як вони діяли, дає уявлення такий епізод. «Взять город без боя считалось предосудительным и вызывало недовольство начальства. Особенно вопиющую картину представляло взятие г. Тальсена. Начальник отряда генерал Хорунжий, получивший выговор за проявленное добросердечие при занятии одного из городов, решил исправить прежнюю ошибку и заслужить одобрение начальства; по его приказу мирный Тальсен, где жители в страхе попрятались по квартирам, сначала обстреляли артиллерией, затем в город вошли кавалеристы. Бой продолжался и внутри города. Начались поджоги домов, и стрельба на улицах приняла характер буквально охоты на людей: солдаты носились по городу, и стоило кому-нибудь появиться на улице, как его осыпали пулями. Огонь охватил ряд зданий. К тушению пожара под страхом смерти никто не допускался. Когда местный воинский начальник обратился к генералу Хорунжему за разрешением тушить пожар, последовал крайне характерный ответ:

Как, нахалы вы эдакие! Вас надо расстрелять: я приехал сюда душить, резать, а не тушить!»¹.

¹ Коган И. Карательные экспедиции // Дешёвая библиотека журнала «КАТОРГА и ССЫЛКА». – М., 1925. – № 52. – С. 10.

Подібне творилося не лише в Прибалтиці, а й на Кавказі та в Закавказзі, на Україні, в Сибіру й Забайкаллі, Польщі. Кореспондент газети «Русь» Василій Климков побував у багатьох краях імперії; його листи й нариси з місця подій друкувалися 1905 року в газеті, а потім вийшли окремою книжкою за красномовною назвою «Расправы и расстрелы. Письма, очерки и наброски специального корреспондента газеты “Русь” (“Молва”» (М., 1906). 28 репортажів становлять розділ «Декабрьские кровавые дни в Москве», 23 – «Из Прибалтийского края», 11 – «В Польше»; в розділі «Карательные экспедиции на Кавказе» подано «выдержки из следственного материала». Скрізь і всюди одне й те саме: «Стреляйте и бейте беспощадно!» І риторичне запитання кореспондента: «Неужели вся сила власти в артиллерии, штыках и нагайке?» (с. 42). (До речі, картину штурму міста Тальсен в Естляндії, наведено вище, І. Коган узяв саме з репортажу В. Климкова – див. с. 146–149; але, виявляється, справжнє прізвище генерала не Хорунжий, а Хорунженко – виходить, «общерос» із наших «землячків»: «Я им покажу! Пройду по всей Курляндии и восстановлю порядок. Пусть латыши помнят имя Хорунженко!» – с. 149).

Одержавши 30 грудня 1905 року повідомлення про придушення революційного руху в Естляндії, під час якого командир карального загону моряків капітан О. О. Ріхтер, син генерала О. Б. Ріхтера, одного з найбільш високопоставлених придворних, особисто «не только расстреливал, но и вешал главных агитаторов», цар написав: «Молодец!»¹

Ще один факт. «В 20-х числах декабря, после подавления Московского восстания, в Царском Селе устраивается торжественный приём депутации “Союза русского народа” во главе с Дубровиным, Булацелем и др. Николай приветливо их принимает и с верой в успех говорит: “Взойдёт солнце правды, и мы восторжествуем”»².

¹ Див.: Совет министров Российской империи 1905–1906 гг.: Документы и материалы». – Л., 1990. – С. 12.

² Коган И. Карательные экспедиции // Дешёвая библиотека журнала «КАТОРГА и ССЫЛКА». – М., 1925. – № 52. – С. 3.

□ Піднесення українського руху

Розпочалася Перша світова. Вже перші уроки війни показали безперспективність національної політики царизму – навіть з погляду інтересів самої імперії. Це розуміли імпер-ліберали з партії «Народной Свободы». В Державній Думі вони висували вимогу визнання автономії Царства Польського, примирливої політики у фінляндському питанні, скасування обмежень у правах євреїв; під пунктом 7 у їхньому проекті «Соглашения 22 августа» (1915 року) було: «Восстановление малорусской печати, немедленный пересмотр дел жителей Галиции, содержащихся под стражей и сосланных, и освобождение тех из них, которые подверглись преследованиям невинно»¹. Проект «Соглашения», в якому передбачалася низка законодавчих актів, ладні були підтримати не лише центристи, а й монархісти-«октябристи», навіть «прогресивна група націоналістів» на чолі з В. Бобринським. Але до реалізації їх справа так і не дійшла – 2 вересня роботу Державної Думи було «перервано».

Українська інтелігенція на початку століття ще не мала достатніх сил і впливу, щоб у легальній пресі давати адекватну відповідь шовіністичним наскокам на свою національність. Такі лише поступово формувалися у переході від суто оборончої позиції, не без відтінку запобігливості перед дужчими, – до позиції активнішої, культурно-творчої, а потім і політично визначеної. Ось два приклади як свідчення про етапи цієї еволюції.

Перший – книжка Я. Демченка «Правда об украинофильстве» (К., 1906). Слово «українофіліство» було тоді на похваті у імперців-шовіністів, як тепер «націоналізм» (звісно, український, і тільки він). Автор у дуже своєрідний спосіб захищає своє українофіліство. По-перше, він досить промовисто говорить про визнані в науковому світі гідності нашої народної творчості, про кращі зразки української писемної літератури. Але цього для самозахисту недостатньо, бо ж постійно висить над українцем ще й інше, політичне звинувачення: мазепинство. Треба довести свою та всього «українофіліства» лояльність до імперії. І Демченко доводить, запевняючи,

¹ Четвёртая Государственная Дума. Фракция Народной Свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 года – 3 сентября 1916 года. – Ч. I. Отчёт фракции. – Петроград, 1916. – С. 33.

що українофіли – вірні її сини, що всі видатні діячі української культури «были самые правоверные унионисты», хіба що Шевченко «был недоволен политикой современного ему правительства и под пьяную руку написал два-три язвительных стихотворения, но не более» (с. 34). Більше того, Малоросія надійніша в своєму вірно-підданстві, ніж сама Великоросія: «Революционными эмигрантами и заговорщиками, нигилистами и анархистами издавна отличается Великороссия, а не Малороссия» (с. 35). (Пригадуєте з часів брежнєвщини: «Украина – цитадель застоя»?) Але й цього ще було мало. Тож Демченко підхоплює чорносотенні версії про євреїв як збудників антиурядових виступів і приєднується до позиції київського «Русского Союза», який у заяві, адресованій Міській думі, вітав погроми: «...Бог знает, что было бы ныне без вмешательства и расправы народа» (с. 35).

Після цього Демченко вже може без страху говорити: «Итак, украинофилы в лице своих передовых людей повинны лишь в любви к родине, к родному языку и литературе. Эта склонность даёт им возможность познавать свой народ и его духовные проявления, как часть целого славянства, и направлять свою деятельность, стоя на родной почве» (с. 37).

Проте значній частині молоді української інтелігенції мундир такого лояльного до російської монархії українофільства був уже затісний або й огидний. Розвивається українська політична думка, маючи під собою ґрунт революційної демократії шевченківського гатунку і резонуючи на суспільно-політичний розвиток усієї Росії. Невтомно спростовує наклепи шовіністів Сергій Єфремов на сторінках нечисленних ще українських видань (див., наприклад, його блискучі публіцистичні статті у збірці «Новий документ до старих позвів»). Поглиблюється усвідомлення культурно-творчих завдань, необхідності розширювати інтелектуальне й духовне поле діяльності для всіх активних учасників українського життя. Щодо цього останнього, пошлюся на міркування Михайла Могилянського, свого часу помітного, а нині, на жаль, мало знаного письменника, літературознавця й публіциста, який активно виступав у пресі конституційних демократів. Маю тут на увазі його книжку «О культурном творчестве (Украинская проблема)» (Петроград, 1916), що є передруком його статті, надрукованої 1912 року в часописі «Украинская жизнь». До слова, цей часопис, що виходив 1912–1917 рр.

у Москві, дуже багато зробив для піднесення української національної свідомості та для обізнання російського суспільства з українською проблемою.

Михайло Могилянський поняттю «українофільство» протиставляє поняття «українство» як адекватне повноті національного буття – суб'єкта історичної творчості, а не об'єкта чийогось більшого чи меншого «фільства». Він пропонує подивитися на українську проблему не ззовні, як досі (у форматі захисту від «непрекращаючихся нападок на позиції українства извне»), а зсередини, з погляду перспективи розвитку українства. «Приходим таким путём к постановке проблемы о культурном творчестве во всём её объёме. Только в процессе культурного творчества создаётся интеллигенция и только национальное культурное творчество является, таким образом, единственно надёжным средством в борьбе с денационализирующими силами, только им может быть преодолена историческая национальная неустойчивость украинской интеллигенции» (с. 9).

Ця думка цікава й нині, оскільки проблема національної нестійкості української інтелігенції залишається актуальною. Могилянський закликає працювати в дусі драгомановської ідеї опанувати європейську культуру і наголошує: таке прилучення до неї є не лише збагаченням самих себе, а й сприятиме створенню нових культурних форм, що будуть внеском у загальнолюдську скарбницю. Тут він називає, зокрема, й перекладацькі зусилля Пантелеймона Куліша, Михайла Старицького, Бориса Грінченка.

«Мы останавливаемся на этом вопросе только потому, что в сознании национальной украинской интеллигенции лишь в последнее время завоевала себе признание мысль, что национализация общечеловеческого культурного богатства тоже вносит в мировую культуру новые ценности, ибо является творческой работой, созидающей новые формы. Это признание положило грань между современным “украиномством” и тем “украинофильством”, к которому разрешает благодушно относиться даже П. Б. Струве. Но в общественной жизни резких граней не бывает, и обрывки украинофильской теории о “домашнем обиходе” ещё кое-где мешают правильной постановке вопроса об украинском культурном творчестве. С этими обрывками раз навсегда необходимо покончить. А затем принципиальных препятствий к всеобъемлющему

культурному творчеству для украинства не остається, и нужно лишь всемерно напрягать энергию к торжеству над некультурностью и отсталостью, к установлению живого контакта украинской жизни с прогрессом европейской культуры. И молодой украинской национальной интеллигенции, усвоившей себе правильный взгляд на национальную проблему, как на проблему всеобъемлющего культурного творчества, необходимо почаще вспоминать Драгомановский совет – учиться» (с. 22–23).

У розпал війни, 1916 року, у Петрограді вийшла книжка «Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос» – під редакцією групи діячів науки і культури, які з позицій, близьких до ідеології конституційних демократів (кадетів), відгукувалися на об'єктивну потребу задля перемоги у війні створити новий образ Росії як співдружності багатьох народів (протиставивши цей образ антитезі: «державна нація» – «іногородці») і наголошували на деяких законних потребах тих інших народів. У загалом антинімецькому і слов'янофільськи-месіанському пафосі окремих статей є й нові тенденції, породжені широким суспільним усвідомленням необхідності мобілізації сил усіх народів Росії (згадали, зрозуміли!), безперспективності державного націоналізму й необхідності «оновлення» Росії. Б. Гуревич у статті «Россия – творимая нация» так уявляє її майбутнє: «Теперь, или никогда должен быть создан идеал русской культуры, идеал, который должен стать палладиумом, общим всем народам России. Мечта об экономическом самодовлении, об “автаркии” более великой России должна увенчаться стремлением к нравственному самодовлению, к созданию в России духовной культуры, не уступающей в ценности западным, и собирающей народы России вокруг русского народа в особый культурный микрокосм. Солнце русской литературы, с живым созвездием литератур народов России, должно ярче сверкнуть, далеко залив своим светом пределы, отделённые от нас прусской военной рогаткой. В горниле рокового года слились в одно целое чаяния славянофильского мессианизма и мечты западника» (с. 7). І ще: «С живым созвездием “инородческих” (да будет это слово почётным, как “гёзы”) культур

скажет Россия новое слово, мучительно жёгшее в святом предвидении сердца славянофилов, засияет в пламенной культуре нового, западнического русского мессианизма» (с. 11–12). Спроба влити нове вино в старі міхи?

Схожі ідеї – і в статті В. Бехтерева «Русский национализм и славянство», в якій знайдемо перегуки з поглядами і К. Леонтьєва, і П. Ковалевського про невдячність слов'ян (особливо, знову ж таки, болгар: наче на підтвердження звинувачень К. Леонтьєва, Болгарія прийшла до того, що вступила у війну по боці Німеччини!), – але є в ній і визнання гріхів самої Росії: «...Тяготение отдельных народов друг к другу достигается не чем иным, как взаимным уважением и взаимным же признанием прав, свободой их духовного развития, общекультурными задачами и общими взаимно выгодными политико-экономическими интересами. Нельзя не признать, что у нас в России много грешили именно против этих принципов, которыми достигается прочный сплав между отдельными народами, а не искусственное их объединение, основанное на праве сильного» (с. 14). Немає підстав перебільшувати лібералізму цих прожектів (згадаймо ідеї «ліберальної імперії» в нинішній Росії), адже гегемонізм російськості не відкидався, як і принцип «територіального внедрения русского элемента» (там само). І все-таки автори збірника намагалися протистояти оргії націоналізму і привернути увагу суспільства до становища і потреб неросійських народів імперії. Видатний лінгвіст І. Бодуен де Куртене (відомий, зокрема, і підтримкою українців у справі мови) взагалі відмежовувався від мілітарного патріотизму значної частини російської інтелігенції. У статті «Возможно ли мирное сожительство разных народностей в России» він закликав до взаємоознайомлення та взаємоповаги, до вивчення літератур і мов, до впливу на молодь «в смысле устранения шовинистических песен, направленных против других народностей, в смысле устранения или по крайней мере должного освещения глупых анекдотов, бранных кличек и прозвищ, преподносимых одними национальностями другим. Раньше, в патриархальные, добродушные времена всё это могло сходиться и не вызывать протеста, теперь же недопустима никакая международная травля, хотя бы даже в виде презрительных кличек, глупых острот и пошлого зубоскальства» (с. 28).

Це написано майже сто років тому, але актуальності, на жаль, не втратило. Скільки прикладів такого роду «творчості» можна навести сьогодні, і то не лише з інтернетівських боліт!

Бодуен де Куртене звертав увагу й на те, як часто історію використовують для виховання ксенофобії. «Особенно так называемая отечественная история является лучшим средством прививки чело-веконенавистничества вообще и народоненавистничества в частности», оскільки вона зосереджується переважно на глорифікації військових перемог.

Наголошує і відповідальність школи за гуманістичне спрямування викладів літератури: «...От литературы следовало бы требовать чтения и усвоения отрывков и произведений общечеловеческого характера, с устранением всяких экскурсий в область идейного издевательства над теми или другими категориями “ближних”. Из школьных хрестоматий и сборников должны быть устранены отрывки, воспевающие военные подвиги, набег и захваты, а зато должно быть отведено место произведениям, основанным на общечеловеческой солидарности. А так как всё-таки нельзя избежать ознакомления с произведениями национализма, шовинизма и прочего фанатизма, то необходимо относиться к ним критически и представлять их в надлежащем свете» (с. 27).

Неважко уявити, яким дисонансом звучало це в атмосфері мілітаристського чаду й ура-патріотичної, націоналістичної пропаганди. Стаття була пошкоджена цензурою, про що свідчать означені крапками пропуски (в ті часи цензура чесно залишала свої сліди), – зокрема там, де йшлося про роль офіційної церкви та «фанатическое преподавание Закона Божия и связанной с ним так называемой священной истории», а також про необхідність «всеми силами противодействовать обоготворению Молоха государственности [...] Государственная мегаломания есть величайшее несчастье, ведущее прежде всего к гибели самого государства» (с. 27, 28).

Задля пропаганди ідей національної і релігійної толерантності Бодуен де Куртене пропонує «устройство популярных лекций, организацию пропаганды, агитации, публичных прений. Прежде всего следовало бы противодействовать столь пагубному для всех народов России антисемитизму, но противодействовать не какими-нибудь насильственными средствами, а только мирным путём, путём убеждения разъяснять всю нелепость и весь вред этой общественной болезни» (с. 29).

Нічого не зрозуміли і нічого не навчилися...

У часи гетьманства Скоропадського Київ був заповнений втікачами з Петрограда й Москви, які рятувалися від більшовиків. Переважали серед них монархісти, білогвардійці, «истинно русские люди», але були й політичні діячі кадетського спрямування та ліберальна інтелігенція. На жаль, більшість із них мала приблизне або й на диво примітивне уявлення про Україну та український рух. Ось, наприклад, що писав у своїх спогадах «знаменитий» В. І. Гурко:

«Вся украинская затея была вообще смехотворна: страна и народ, которые в качестве национальных знаменитостей могли выставить лишь поплатившегося жизнью предателя и полуграмотного составителя народных песен, едва ли могут иметь притязание на самостоятельное культурное существование. Когда к этому добавляется ещё отсутствие разработанного литературного языка, обязанность которого исполняет народный говор, дополняемый искусственно созданными словами иноземно-галицийского или польского происхождения, то подобные притязания и смешны, и жалки»¹. Особливо смішить Гурка «украинский командный язык»: «Железняки на пузяки – гоп». (Цей «дотеп» ще повторюватимуть численні нащадки Гурка. Як і інші примітивні вигадки заляклих у своїй антиукраїнській запамороченості шовіністів, особливо з числа «землячків». Довго житиме пущений піхновсько-шувльгінським «Киевлянином» «анекдот» про те, що нібито в українському перекладі «Гамлета» М. Старицького початок знаменитого монологу звучить так: «Бути чи не бути? Ось де заковика!» Це про переклад, якому добру оцінку дав знавець європейської культури Михайло Драгоманов, наполегливо рекомендуючи його українському театрові. Незабаром «фольклор» шовіністів збагатився версією про те, що арія Ленського в українському перекладі звучить так: «Чи гепнусь я, дрючком пропертий...» Це в той час, як великий Собінов співав українською і захоплювався її милозвучністю та мелодійністю.) Тут уже міра неосвіченості й зарозумілості монархіста сягає ідіотичного несмаку. Невдовзі йому довелося тікати з Києва від українських повстанців, але пояснення знаходиться гідне: «Австрией

¹ Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918 // Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном. XV. – Берлин, 1924. – С. 27–28.

вооружались и снабжались повстанческие банды, создаваемые хохломанами типа Винниченко и авантюристами типа Петлюры»¹.

Знайшовши більш ніж гостинний, хоч і тимчасовий, притулок у Києві, в Українській Державі гетьмана Скоропадського, російські політики далекі не те що від вдячності, а й від елементарної пристойності в судженнях про Україну. В своєму антиукраїнізмі вони одноставні. З приводу «приезда в Киев многих членов Государственной Думы» Гурко задоволено пише: «Тут рядом сидели и дружно между собой беседовали, мало в чём расходясь, Милюков и Пуришкевич»². Нагадаю: Мільюков – лідер кадетів, Пуришкевич – лідер чорносотенців. Цікаво, що в тому ж випуску «Архива русской революции» опубліковано «Дневник и воспоминания киевской студентки» (ім'я не подане), яка в серпні 1910 року записувала: «Я знаю многих русских (даже монархистов), которые так ненавидят украинцев, что предпочитают им большевиков». І далі з приводу політики денікінців: «Только что освободили один из крупнейших городов и уже внесли раздор и ненависть. Потом русские будут возмущаться еврейским коммунизмом и украинским сепаратизмом»³.

Сто років у майбутнє = сто років у минуле

Не лише на політичну, а на всю сучасну, в тому числі й мовно-культурну ситуацію в Україні істотно впливає російський фактор. Те, що діється в Росії, наочно засвідчує, що значна, якщо не переважна, частина її політичної еліти і громадськості ніяк не хоче змиритися з втратою України – саме як втрата, з погляду російських імперських інтересів, сприймається самий факт існування незалежної Української держави. Цілковито відкидається, в цих колах, бодай якась можливість існування інтересів українських. З роками, в міру утривалення державного статусу України, дедалі хитромудрішою стає «аргументація» необхідності реваншу, «реінтеграції», нового «возз'єднання» тощо... Тож варто звернути

¹ Гурко В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу. 1917–1918... – С. 29, 30.

² Там само. – С. 32.

³ Там само. – С. 227, 228.

увагу на деякі нові мотиви в старих піснях, покликані надавати їм привабливішого і сучаснішого звучання.

Коли читаєш російську публіцистику відповідного штибу, насамперед вражає те, що вона незворушно ігнорує реальний стан людської спільноти наприкінці ХХ століття, а натомість і далі гарчково оперує категоріями «холодної війни», сталінськими категоріями «ворожого оточення» або й чорносотенськими категоріями світової змови проти Росії – всілякої: чи то жидомасонської, мондіалістської, мусульманської, чи то неозначеної бісівської взагалі. Характерною в цьому сенсі є назва статті одного із високих православних достойників, опублікована в «Нашем современнике»: «Силы зла идут на нас». Іншим поширеним найменуванням цих диявольських сил є «мировая закулиса», що день і ніч кує підривні інтриги проти Росії. У діалозі двох видатних представників цього напрямку російської думки Ігоря Шафаревича та Володимира Бондаренка – стан країни названо «Третьей Отечественной». Ігор Шафаревич додає: «У меня такое чувство, что эта война теперь проиграна»¹.

Уся історія Росії інтерпретується в імпер-патріотичній літературі як постійне протистояння ворожому світові й мало не Всесвіту. Одні автори зберігають при цьому традиційний мажорний тон і зазвичай вихваляються «неизменными победами русского оружия над несметными полчищами»². Інші приперчують гординю страждальної винятковості ностальгічною скорботою: «Наша русская история прямо-таки пишется кровью: нашествие за нашествием. Подсчитано, что из каждых пяти лет жизни мы три года воевали. В последнее время, позволив развалить могучую страну, мы в одночасье сузили свои национальные границы и тем самым отдали во вражеский полон около 30 миллионов своих сородичей»³. А ще інші – погрожують: «Вооруженный русский придет и возьмет свое»⁴. Це, сказати б, пострадянська профанація Достоевського: «...Русские люди берут свои посохи и идут сотенными

¹ Книжное обозрение. – 1998. – 13 янв. – С. 5.

² Парфенов В. Три искушения // Москва. – 1997. – № 1. – С. 161.

³ Кузьмин Н. Возвращение к роднику // Молодая гвардия. – 1997. – № 11. – С. 5.

⁴ Кротов А. Русская смута. Книга вторая // Молодая гвардия. – 1997. – № 4. – С. 7.

толпами, провожаемые тысячами людей, в какой-то новый крестовый поход»¹.

На жаль, усе це стосується не лише минулого, а й проектується на майбутнє. Віктор Кочетков:

Пророчество о будущем России
в грядущее небесное окно.
Державе этой в смуте и бессилье
прожить остаток века суждено.
Но только век закончится двадцатый,
Господь её захочет возродить,
вернуть ей все потери и утраты
и беды все поможет победить.
Восстанет вновь она необорима,
в деяниях и помыслах чиста.
Законною наследницею Рима,
воительницей Грозного Христа².

Таке, з дозволу сказати, політичне мислення, – а воно значною мірою впливає і на зовнішню політику уряду Росії, – становить велику небезпеку для сусідніх держав, зокрема, а може й особливо – для України, оскільки фактично заперечує її право на власне буття, власну орієнтацію в світі, самостійну зовнішню політику. Її кроки або й лише наміри, продиктовані життєвими національними інтересами, розглядаються як спрямовані проти Росії, як такі, що, в контексті усе тієї ж світової змови, стратегічної облоги Росії, обмежують імперські її можливості. Ось як, наприклад, відома літераторка Ксенія Мяло інтерпретує ідею Балто-Чорноморського транспортного коридору: «Замком являється Черное море, и сегодня проект создания Балто-Черноморского (или Черноморско-Балтийского) санитарного коридора, запирающего Россию в геополитической ловушке, очевиден для всех»³.

У згаданому вже діалозі з В. Бондаренком І. Шафаревич висловив претензії до зовнішньої політики не лише України, а й Грузії та Молдови: «Всі ці три країни – і Грузія, і Молдова, і Україна – беруть участь у маневрах НАТО. Причому на Україні маневри тривають так довго, що вже втрачається різниця між маневрами і окупацією (! – І. Дз.). Маневри мають підкреслено антиросійський характер».

¹ Достоевский Ф. Искания и размышления. – М., 1983. – С. 327.

² Наш современник. – 1996. – № 6. – С. 7.

³ Мяло К. Там, далеко, на Днестре... // Наш современник. – 1997. – № 2.

Припустімо, що це приватні думки публіцистів, а не державних діячів. Та хіба не схожим чином мислять і політичні керівники Росії, протидіючи і створенню Балтійсько-Чорноморського коридору, і нафтового коридору Азербайджан – Грузія – Україна – Молдова, і зближенню України з ЄС та НАТО, і проведенню спільних українсько-натовських військових навчань і т. д.? Можна зрозуміти, що це, звичайно, не в інтересах Росії, але ж не все, що не відповідає інтересам якоїсь країни, є ворожими діями проти неї. З таких позицій ніякого порозуміння між державами світу не можна було б досягти.

Для певної частини російської публіцистики саме існування України як держави є неприпустимим викликом Росії. І сама ідея незалежності України подається як виплід тупого егоїзму невдячних і темних «хохлов-салоедов»: «Тихо жужжал телефакс рядом со столом Родионова [...] Снова какой-то далекий и неведомый Рух жаловался: “Москаль з’ив твой хлиб. Москаль выпив твою горилку”. С того самого дня, когда впервые был установлен в кабинете телефакс, он нестанно и регулярно посылал этот сигнал бедствия, к которому все давно уже привыкли»¹. (До речі, неодмінна в українофобів «знущальна» згадка про хохлацьке сало є неусвідомленим виявом специфічної закомплексованості на ньому компенсацією глибокої кривди, втрати. Порівняймо із отими недолугими кривоустими «кпинами» романіста Владислава Артемова просту і щирю патетику «Романа без вранья» Анатолія Марієнгофа з часів революції, щоб усе стало на свої місця: «В весеннюю ростепель собрались в Харькове. Всякий столичанин тогда втайне мечтал о белом украинском хлебе, сале, сахаре, о том, чтобы хоть недельку-другую поработало брюхо, как в осень мельница».)

Та, на жаль, нерідко навіть «респектабельні» автори не проминають нагоди повправлятися в сарказмі на українські теми. В оповіданні Юрія Кузнецова «Случай в Дублинской гостинице» вчений папуга виголошує модні гасла перед екзальтованою аудиторією: «...демократические свободы, цивилизованные страны, ще не умерла Украина (в зале самостийный крик: “Юрко, повтори!”)»².

¹ Артемов В. Обнаженная натура: Роман // Наш современник. – 1998. – № 1. – С. 66.

² Кузнецов Ю. Случай в Дублинской гостинице // Наш современник. – 1996. – № 6. – С. 18.

Взагалі ж примітивно-фарсовий рівень пародіювання української незалежницької аргументації панує в російській імпер-патріотичній публіцистиці і наперед відкидає будь-яку перспективу вислуховування і зрозуміння.

Специфічну російську дрімучість щодо розуміння України виявляють і деякі автори «ліберального» штибу: «Сегодня я вижу, как украинские националисты, добиваясь прежде всего не процветания страны, не блага Петрусей да Пидорок (! – *І. Дз.*), а независимости, приводят Украину к бедности, культурной изоляции, к разрыву связей между миллионами людей, окружая страну феодальными таможами, давно рухнувшими между странами, в которых слово “националист” обозначает дикого реакционера и обскуранта»¹. Далі ми побачимо, як звучить слово «націоналіст» у Росії, коли це російський націоналіст!

Що ж, наївно було б сподіватися адекватного уявлення про реальні проблеми України від сусіднього інтелектуала, який гадає, що то країна, в якій живуть пейзажи Петрусі та Підорки з літератури початку XIX століття і якою керують озвірілі «націоналісти». Тобто націоналісти не російські.

Натомість на рівень національного завдання Росії виводиться сьогодні завдання об'єднання Росії, Білорусі й України, тобто, фактично, нового приєднання їх до Росії. Спочатку про це говорили літератори певного штибу, тепер заговорили й політики комуністично-імперського табору. Офіційна російська політика фактично формується під великим тиском подібних тенденцій.

Оскільки ідея повномасштабного відновлення СРСР втрачає свою перспективність навіть в очах її пропагаторів, розробляються ідеї більш модернізовані, розраховані на порівняно більше наближення до реальності. Випробовуються і різні варіанти євразійського проекту (до речі, новітні євразійці дуже вибірково використовують ідеї автентичного євразійства 20-х років: так, «забуто» основоположну тезу батька євразійства М. С. Трубецького про те, що Київська Русь не була предком Росії, оскільки ще за сто років до монгольської навали розпалася на вісім суверенних держав), і проект відновлення імперської Росії без релігійно і культурно несумісних з нею Прибалтики, Закавказзя і Середньої Азії. Але

¹ *Андреев Г.* Обретение нормы // Новый мир. – 1994. – № 2. – С. 155.

з Україною «розлучення» не передбачається в жодному з цих проєктів. Приміром, Сергій Фомін у статті «Русский вопрос и будущее России» визначає три рівні спільності народів колишнього СРСР. Найнижчий, із найменшою міцністю зв'язків, – це корінні народи Північного Кавказу, Закавказзя, Середньої Азії, Прибалтики і Молдови (за винятком Придністров'я). З ними, вважає Фомін, краще перестати морочитися. Другий рівень спільності – народи Поволжя, Уралу, Сибіру: вони хоч і не одне ціле з Росією, але мають з нею «тісні культурні і побутові зв'язки»; «більшість цих народів ніколи не мала іншої державності», ніж російська. Але найвищий рівень спільності у Росії, Білорусі й Україні, вони – «органическая общность» і, виходить, існувати можуть тільки разом, в одній державі ¹.

Реваншистські ідеологи намагаються призвичаїти свою аудиторію до формул «славянорусский народ», «русские народы» і узаконити їх як можливе відмикало до душ українців і білорусів. «Русским народам надо срочно начать возвращать и воспитывать своих – русских детей!» – щедро ділиться з нами своїм патріотизмом Веніамін Башлачов ². У іншій своїй статті той же В. Башлачов з особливо зворушливим щиросердям викладає суть ідеї «русских народов»: «В неразберихе “развода” белорусские и украинские “кони” потеряли в “Русь-тройке” прочную связь с “коренником”. Вполне понятно, что “кони” потянули – каждый по себе. Ясно, что в таком состоянии “кони” потратят уйму сил впустую. Ясно, что русские народы в конце концов все равно потребуют одного “ямщика”, чтобы он “наладил постромки”» ³.

Але треба мати на увазі, що далеко не всі інтегратори висловлюються з такою прямолінійністю і тупуватою одвертістю. Не всі зі старту декларують давню ієрархію – «корінника» і «припряжних». З'явилися тут нові і дуже цікаві ноти. Частина імпер-патріотів раптом забула про другосортність українства і заходила робити йому шалені компліменти як споконвічному співтворцеві російської держави, культури і мови. Все це наше спільне, запрошують вони українців, то нащо ж вам обмежуватися малим, маючи таке велике багатство.

¹ Фомин С. Русский вопрос и будущее России // Москва. – 1996. – № 6. – С. 119.

² Башлачев В. У русских выбора нет // Молодая гвардия. – 1997. – № 11. – С. 83.

³ Башлачев В. Отныне вам не щит... // Молодая гвардия. – 1997. – № 4. – С. 59.

З першого погляду, це скидається на простісіньку облуду. Проте, як мені здається, справа може бути і складнішою. Російська імперська свідомість, захитавшись від втрати України, справді відчуває потребу переглянути її, так би мовити, статус у російській історії, оскільки з нею і тільки з нею пов'язані будь-які можливості просування Росії в південно-західному стратегічному напрямку, в напрямку т. зв. греко-православного Заходу, що уявляється частині російських ідеологів як реальна альтернатива нереальному євразійству. Тут можна піти і на широкомовне визнання українських заслуг у минулому, сподіваючись підбити на нові заслуги в майбутньому.

У цьому зв'язку час звернути увагу на нові аспекти в інтерпретації значення приєднання України до Росії в 1654 році. Загальноновизнано, що ця історична подія докорінно змінила геополітичну ситуацію в Східній Європі на користь Росії. Але ці зміни розглядають переважно в аспекті зміцнення державної могутності Росії, її стратегічних і мілітарних можливостей, збройного просування на Південь, а також – почасти – під кутом зору залучення до творення Російської держави і культури українського інтелектуального та духовного потенціалу, київської вченості, з якою впроваджувалися в Росії елементи європейської освіченості.

Однак є ще два аспекти, які раніше не привертали великої уваги, але тепер несподіваним чином набувають нової актуальності. Перший з них: прорив на Південь, на терени серцевинної Київської Русі, дав могутній поштовх розвитку російського націоналімперського самоусвідомлення в напрямку самоідентифікації з усією духовною і культурною спадщиною Київської Русі (про міфологію «Київської спадщини» вже говорилося у зв'язку з працею Едварда Кінана), а не тільки в плані вибудовування генеалогічного древа російських монархів, як переважно було до того. Другий: вихід через Україну до Чорного моря відкрив новий напрям експансії – у простір південного слов'янства та греко-візантійського православ'я. Для цього потрібна була не тільки мілітарна сила, а й модернізована ідеологія. Росія мала постати на Південному Заході й Півдні носієм православ'я у формі, більш-менш прийнятній для народів, від яких це православ'я, а власне християнство, і прийшло в саму Росію. І тут саме й знадобилася часткова асиміляція

київської духовності, масове залучення «малоросійських» учених до церковних реформ і «виправлення книг», до духовної освіти тощо. Росія готувалася до «духовного возз'єднання» з православними братами Заходу і Півдня.

Ось саме цей немовбито безнадійно архаїчний мотив і почав набувати нової артикуляції в певній частині російської публіцистики – в тій, яка не вірить в успіх євразійства, а ідею «реінтеграції східного слов'янства» вважає за необхідне підкріпити ідеєю православного греко-візантійського Заходу. Без Заходу сьогодні не обійтися хоча б тому, що стихійне озирання на Захід стало масовим рефлексом, якщо не елементом буденного самоусвідомлення, – не кажучи вже про політичні стратегії та загравання. Але «нам» потрібен «наш», «свій» Захід, альтернативний ворожому західному Заходу. Цей припряжний Захід зусиллями деяких російських публіцистів нарешті знайдено: ним має стати православний греко-візантійський Захід, дарма що і з географічними, і з духовними координатами тут не все гаразд. А шлях до цього південно-західного Заходу лежить, звісна річ, через Київ. Звідси несподівані панегірики Києву – мовляв, греко-візантійському (не кажемо тут про спотворення духовно-культурного обличчя реального історичного Києва, який редукується під візантійську Москву), звідси і заклик визнати його первородство й провіденціальну роль, його велику місію в недалекому майбутньому. Майже дослівно реанімуються візії «истинно русских людей» початку минулого століття, про які ми говорили вище.

Те, що має відбутися в цьому недалекому майбутньому під егідою Києва – і воно має бути великою втіхою для українців, компенсацією за всі їхні історичні поневіряння, – називатиметься вже не приєднанням України до Росії, а... приєднанням Росії до України. Київ же буде ошасливлений роллю духовної столиці нової православної імперії (тягар політичного центру, природно, залишить за собою жертвна як завжди Москва).

Щоб хтось не подумав, ніби я шаржую чергових московських благодійників, наведу цитату з праці Олександра Панаріна «Похищение России», де ця та деякі інші концепції викладені особливо чітко. «Некогда вся Россия ходила на богомолье в Киев, в Печерскую лавру. Там еще витал дух византийской святости. Я убежден, что и сегодня путь в незримую Византию, в древнюю, глубоко

родственную нам, материнскую Европу, лежит через Киев. Это не великодержавный путь нового присоединения Украины к России, а покаянный путь присоединения России к Киеву как центру возрожденческого византийского движения [...] При таком движении будет воссоздан великий принцип мировых религий: разделение духовной и политической власти. Политический центр воссозданной восточно-славянской федерации сохранится, по всей вероятности, в Москве. Но полностью независимый от нее общий духовный центр будет в Киеве. Нашим украинским братьям будет предложена великая вдохновляющая перспектива: стать новой Византией – хранительницей священного письма и священного авторитета всего православного мира при полной политической автономии от Москвы. Тем самым будет исправлена трагическая “ошибка” или деформация нашей истории, когда, после падения Византии, центр православия переместился в Москву, а там попал в зависимость от политической власти [...] У Киева сегодня есть шанс возродить православие как мировую религию, не кланяющуюся земным авторитетам»¹. («...Наша вера токмо одна душеспасительная, а другия от единства тоя веры развратительные» – так установил «воложанин Матфій Жданов» у трактаті «О единстве веры», який вручив Петру I 24 квітня 1720 року².)

Але ця роль пропонується Києву, зрозуміло, не задурно. Попри все московське сладкогласіє, або, як казали запорожці, «ласкательство», чітко поставлені і конкретні передумови: «Для этого Киеву необходимо отстоять свою независимость как от Москвы, так и от собственных националистов, готовящих ему удел столицы незадачливого государства-маргинала Центральной Европы». І ще: «На Украине активно действуют силы, пытающиеся присоединить Киев к Галиции, а оттуда увести на романо-германский Запад. В униатском движении, сегодня ставшем политической силой на Украине, такая программа заложена. Но я верю, что у Киева – другая историческая судьба – стать духовной столицей восточного славянства, ищущего второй Рим (или вторую Европу), завещанная нам Византией»³.

¹ Панарин А. Похищение России // Москва. – 1997. – № 1. – С. 156.

² Див.: Логинов М. Исторические материалы. – М., 1965. – С. 105.

³ Панарин А. Похищение России. – С. 167, 156.

Як уже зрозуміло, для цього Києву треба пройти крізь московсько-візантійське чистилище, позбутися скверни «українського націоналізму» і галичанства.

Цей останній момент – антигаличанства – особливо знаменний¹. Інтегратори прекрасно розуміють, що не бачити їм Києва своєю «духовною столицею» (а по суті – лише духовним козирем у політичній грі), не доклати розколу українського народу, поки не вибито з нього національну самосвідомість, те, що вони називають «українським націоналізмом», вогнищем якого вважають Галичину. Саме тому у російській імпер-патріотичній публіцистиці посилено розробляється теза про дві України – істинну, вірну матушці-Росії, і зрадницьку, зіпсуту, західницьку. Ось який погляд пропонує, скажімо, згадувана вже «собирагельница земель русских» Ксенія Мяло:

«Украина бывает разной, и еще во времена Андрусовского мира XVII века она делилась на левобережную, тяготеющую к Москве, и правобережную, устремленную к Польше (Западу), заключала в себе и “Остапа”, и “Андрия”».

Вона закликає російських політиків «определиться, кто же выбирается нашей опорой на Украине – “Остап” или “Андрий”, а не топить вопрос в словопрениях о “дружбе” и “Украине вообще”»².

Здається, чимало з цих політиків «определились» – з допомогою наших-таки «дядьків отечества чужого».

Деякі російські публіцисти згодні відмовитися від Західної України як безнадійно зіпсуті націоналізмом, відрубати її як суху гілку, але решту українського древа все-таки взяти в свої невилазні обійми.

Галичанофобія зайвий раз висвітлює весь фальш так званої слов'янської ідеї. Адаже від слов'янства відсікають більшість слов'янських народів, а ненависть до хорватів і поляків не знає меж. Деякі російські літератори далеко переплюнули тут найреакційніших царських трубадурів періоду польських повстань XIX століття, не кажучи про «старих» російських націоналістів типу Данилевського чи Леонтьєва. Ось що дозволяє собі писати сьогодні письменник Ніколай Кузьмін: «Польша, лукавая, двуличная, шипящая

¹ Див. далі розділ «Галичанофобія як отруйне вістря українофобії».

² Мяло К. Завещание адмирала Корнилова // Наш современник. – 1998. – № 1. – С. 207, 216.

по-змеиному и по-змеиному же вечно щурившая свои жадные глаза, была мерзкой паршой на всем великом теле восточноевропейского славянства»¹.

Свого роду лінгвістичним акомпанементом, а може, й артсупроводом зусиль розщепити українську націю на «східняків» і «західняків», «галичан» стає версія про те, що українську мову підмінено «галицьким діалектом» (це версія тих «лібералів», які не наважуються заперечувати українську мову взагалі). Ігнорується та обставина, що мова Наддніпрянщини не охоплювала всіх мовних багатств українського народу; що мова наддніпрянських письменників XIX століття не могла врахувати мовної практики тих мільйонів українців, які перебували поза межами царської Росії; що протягом уже більш як століття українська літературна мова збагачується і вдосконалюється також і завдяки внескові талановитих письменників, учених, публіцистів Галичини, Буковини, Закарпаття, Волині, Поділля.

Незмірно збагатилася українська літературна мова в 20-ті роки, коли було зроблено широкий крок, хай і зупинений, по дорозі культурної інтеграції роз'єданого українства. У 80-ті й 90-ті роки триває процес національно-культурної інтеграції, до нас вертаються твори майстрів українського слова, які репрезентують цілий пласт нашої позарадянської, позацензурної культури. Не кажу вже про те, якою безмежно багатою, гнучкою і досконалою стала наша мова під пером поетів і прозаїків XX століття, як розвинулися її наукові стилі, – і цей процес триває.

Протидія збагаченню і розвиткові української літературної мови, протидія інтеграції різних її допливів – це протидія інтеграції українства. Її режисери та діячі спираються на величезну силу мовного лінівства і мовної глухоти обивателя, на фундаментальні здобутки радянської практики «зближення української мови з братньою російською» – та на могутню підтримку з боку російського мовно-культурного гегемонізму.

А останній пропонує сьогодні «нові» концепції та проекти, які претендують на інтелектуальну рафінованість і респектабельність, культурологічну приманливість (хоч насправді лише модифікують мало не півторасотлітньої давності ідеї М. Данилевського). Це,

¹ Кузьмин Н. Возвращение к роднику // Молодая гвардия. – 1997. – № 11. – С. 25.

зокрема, ідея «великої писемної традиції», яка об'єднує народи і поза якою, мовляв, малі писемні традиції в сучасному світі безперспективні. «Великая традиция, – пише цитований уже О. Панарін, – это способ интеграции этносов в цивилизационную общность, создающую большое пространство (общность ареала) и большое время (общность исторической судьбы)»¹. Думка наче й безневинна, але висновок з неї відомий: немає чого українцям силкуватися творити свою традицію, коли є в них велика – спільна з росіянами. Проте О. Панарін дуже дбає про те, щоб зробити таку перспективу привабливою для українців. Він підкреслює, що літературна російська мова не була і не є етнічною мовою великоросів (це не нова для науки думка), а є мовою книжного походження, у створенні якої українці брали не меншу участь, ніж великороси (про це також говорило багато вчених), отже, це мова, спільна для росіян, українців і білорусів, це їхня велика писемна традиція, це їхня православна (греко-візантійсько-східнослов'янська) цивілізація, яка тільки у своїй цілісності й може протистояти цивілізації чужого Заходу. Висновок відомий, той, про який уже говорилося: немає потреби українцям і білорусам мати власні національні мови. Більше того, їхнє намагання мати ці мови і власні національні культури (так, ніби вони не є вже доконаним фактом!) небезпечно для майбутнього всіх трьох народів, оскільки в сучасному глобалізованому житті здатні вижити лише народи, що репрезентують великі культурні світи, великі писемні традиції: германо-романську, мусульманську, греко-візантійсько-православну.

Тут можна було б звернути увагу на те, що сама історична дійсність заперечує такі поспішні й категоричні висновки. По-перше, причетність до великої цивілізаційної спільноти забезпечується не спільністю мови і не потребує цієї спільності, як показують приклад країн Європи або наявність у світі малих країн з блискоючою і життєздатною культурою. По-друге, в межах цивілізаційної спільноти або великої писемної традиції існують різні ступені і форми інтегрованості в них чи причетності до них. По-третє, є народи, чия культура причетна не до однієї, а до кількох «великих писемних традицій»: скажімо, українська – і до церковнослов'янської, греко-візантійської, і до латинської, католицької,

¹ *Панарин А.* Похищение России. – С. 150.

не кажучи вже про загальноєвропейську секулярну. По-четверте, і східноправославна, і західнокатолицька традиції – все-таки складники єдиної християнської цивілізації. По-п'яте, ми живемо в добу формування загальноєвропейської цивілізації, яка в ідеї має об'єднати різні цивілізаційні світи зі збереженням їхньої своєрідності, – і смертельне протистояння цьому процесові коштом утвердження тієї «великої писемної традиції», яка заперечує право цілого народу (в цьому випадку українського народу) творити власну писемну традицію – безнадійний анахронізм.

А йдеться, власне, про це – про заперечення права українського народу мати своє місце у «великій писемній традиції». І тут аргументи й уявлення рафінованого культуролога О. Панаріна на диво невіглаські. Він просто повторює старі байки вчених російських культурекспансіоністів минулих часів – велемудрих, але глибоко темних в «українському питанні». Посудіть самі: з метою «отсоединения Украины от России и присоединения ее к Галиции», «...был замыслен отказ от великой письменной традиции, объединяющей наши народы, в пользу малой, местной. Задуман был проект создания нового языка на основе простонародной речи, почти сплошь сельской. И поскольку эта малая устная традиция не располагает лексикой, способной обозначать события большого мира, то приходится сочинять язык, чем и занимаются столь активно украинские националисты. Дело доходит до того, что предпринимаются попытки даже Церковь перевести с великого письменного языка на местную “мову”. Греко-римские и библейские имена святых – заменяются простонародными кличками – Тимошь, Василь, Гнат, Горпина, Наталка, Полинорка». Ось на цьому анекдотичному рівні сучасний інтелектуал О. Панарін солідаризується з «класиком» російського націоналізму Ульяновим (цитуючи з недавню перевиданої в Москві його праці) ¹.

Виявляється, він поняття не має про те, що Україна мала свою власну форму і міру причетності до «великої писемної традиції»; що українська Церква має досвід ритуального використання мови свого народу; що є низка перекладів Біблії українською мовою,

¹ Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996. – С. 268.

які не поступаються точністю і виразністю перекладам будь-якою іншою мовою; що, крім духовних академій навчального типу, діє наукова Українська Богословська академія; що є велика бібліотека богословських праць українською, що українською мовою вийшла перша в світі «Енциклопедія кібернетики»; виходять наукові праці з будь-яких галузей знання; що українська мова під пером поетів, прозаїків, публіцистів, науковців ХХ століття досягла того рівня розвитку й досконалості, коли вона може виразити будь-які висоти й будь-які нюанси людської думки і почуття, а зусилля українських перекладачів з різних мов, здобутки української перекладацької школи знайшли визнання і фахівців тієї ж Росії. Ми добре знаємо, скільки ще в нас проблем і бід в культурі і, зокрема, в національній писемності, – але вони лежать у зовсім іншій площині, аніж чванькуваті претензії культуримперіалістів.

До речі, про мову церковних богослужінь. В апостольському посланні «Світло сходу» Папа Іван-Павло II наголошує: «Христос говорить мовою різних народів»¹.

Питання про обмеження монополії церковнослов'янської мови в богослужінні обговорюється і в Росії: «Сам язык богослужения требует ощутимого обновления за счет перехода в ряде мест с церковнославянского языка к русскому – при значительном сохранении и церковнославянской торжественности. Однако этот труд не может быть выполнен только на основе квалифицированного богословия. Такое освежение богослужебного языка есть труд и боговдохновенный, и поэтический, требующий гениального чувства обоих языков»². Отже, проблема ця актуальна і для росіян.

Ось такі, на перший погляд, нібито нові акценти в антиукраїнській пропаганді й учених викладках російських імперців. Та коли придивитися, неважко помітити, що новизна цих акцентів відносна. Здебільшого це просто нова артикуляція старих настановлень російського націоналізму кінця ХІХ – початку ХХ століття. Тут и «русские народы», вони ж «единый русский народ», і «искусственный язык, который тщатся создать сепаратисты»,

¹ Див.: Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 52.

² Солженицын А. Доклад на рождественских чтениях // Москва. – 1996. – № 3. – С. 185.

і «галицийская интрига», вона ж польська, вона ж австро-німецька, і історична місія православної Церкви, що має порятувати імперію, і «великая письменная традиция», яка має бути сторожем великої примусової спільності. Наймолодшим із цих аргументів не менше ста років. Їх давно спростувала наука, їх заперечила історія, їх перекреслили культурна і мовна енергія українського народу, інтелектуальні його здобутки. Але вони знову пропонуються в трохи підремонтваному вигляді для нових поколінь, які не знають їхнього старого обличчя і можуть сприйняти їх як нове слово. Вони знову на озброєнні потужних політичних сил і в Росії, і в українському проросійському політикумі – і в цьому їхня небезпека і нова загроза для України.

Російська імперія завжди мала специфічні «секрети» супроти України, зокрема щодо того, як з нею вправлятися. Ще один із «птенцов гнезда Петрова» князь Б. І. Куракін в «Записке об отношениях России к Литве, Малороссии и Запорожью» (1722–1724) інструктував: «...К содержанию того народа малороссийского надобно некоторые пункты секретов иметь и всегда того смотреть»¹. Князь Б. І. Куракін визначив вісім «секретів»: від утримання московських гарнізонів в українських містах – до пильнування, аби гетьман «в полковники и в старшинства своих свойственников и согласных не ставил».

У ХІХ столітті на перше місце вийшов інший «секрет»: за будь-яку ціну не допустити розвитку нової української літератури і культури, повноцінного функціонування української літературної мови. Звідси і постійні заборони, і шалена кампанія дискредитації, і переконування українців у тому, що вони – частина єдиного з великоросами народу, єдиної культури, «роз'єднувати» яку – великий злочин («предательское отщепенство от русских наций, культуры, имени и родства», як скаже пізніше епігон безнадійного москвофільства в Галичині²). Все це тривало впродовж усього ХІХ століття: від «неистовства» Віссаріона Белінського супроти Тараса Шевченка і Пантелеймона Куліша

¹ Архив князя Ф. И. Куракина. Книга третья, изданная князем Ф. А. Куракиным под ред. М. И. Семевского и В. Н. Смольянинова. – СПб., 1892. – С. 24.

² Див.: Бендасюк С. Ю. Историческое развитие украинского сепаратизма. – Львов, 1939. – С. 18.

з кирило-мефодіївцями – до відомих «прогресистських» тез П. Б. Струве про те, що історія велить українцям відмовитися від злохимерних мрій про власну культуру і визнати найбільшим щастям – брати участь у творенні все тієї ж єдиної російської. Не так звабливо, зате прозоріше пояснив велику ідею відомий борець із мазепинством С. Щоголев: «Русская культура лучше пушек и штыков сохраняет целостность государства и всякий урон ей является угрозой для всякого звена великой империи»¹.

Інерція мислення в душі «культурного імперіалізму» (формула Д. Лихачова стосовно ролі російської культури в СНД) виявилася надто живучою. А втім, може це не інерція, може, це – з категорії тих «секретов» «к содержанию... народа малороссийского», які заповідав нащадкам прозорливий «птенец гнезда Петрова»?

Ось, скажімо, стратегічний прожект великого О. І. Солженіцина: «...Чтобы поднять украинскую культуру до уровня международной – сколько еще десятилетий понадобится, – а тим часом «надо широкодушно предложить Украине интенсивный “культурный обмен” (певно, не випадково Олександр Ісайович узяв цей вираз у лапки – своє під ним розуміє! – І. Дз.). Националисты отшатнутся? Тем и покажут, что русский язык и русская культура – их Державе опаснее всяких ракет»². Кого введе в оману слівце «националисты» – слівце, яким розперезане братолюб'я припечатує кожного, кому дорогі українська мова і українська культура? Отож вдумаймося в слова великого «ненаціоналіста» всі – і українці, і росіяни, і російськомовні, і україномовні: на культуру хочуть покласти функцію зброї масового ураження, культурний обмін перетворити на культурну експансію (бачте, імперіалізм дредноутів – це негарно, а от «культурний імперіалізм» – це не те що благородно, а просто святе!). І чи не відбувається на наших очах така підміна – якщо оглянути хроніку культурних подій на терені Україна – Росія?

У зв'язку з вищенаведеними «підходами», – а вони є, хоча рідко висловлюються настільки одверто, – постає і необхідність теоре-

¹ Щоголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912. – С. 540.

² Солженицын А. Славянская трагедия // Киевские ведомости. – 1998. – 11 дек. – С. 6.

тичного осмислення сутності і механізму взаємодії культур у сучасному світі, їхньої складної діалектики, яка не зводиться до успадкованої нами з радянських часів політично наснаженої тези про винятково благодійний вплив однієї культури на другу і банальної фрази «культури не воюють», тоді як насправді, поперше, культури успішно використовуються у протистояннях і війнах держав, цивілізацій, рас; по-друге, взаємодія самих культур може передбачати і стимулювання однією другою, і загрозу знеособлення, і захисну реакцію, що теж можна розглядати як стимулювання від супротивного, і вибірковість у сприйнятті явищ інших культур.

За всієї неагресивної і миродайної природи культур якось важко винести їх за дужки реальної історії людства з війнами, переселеннями і взаємонищенням народів, – у чому брала участь уся їхня фізична і духовна енергія. «Идет война народная, священная война...». Отож «траплялися» в історії расові та релігійні війни і конфронтації, а раси та релігії – все-таки творці та носії певних культур і їх «пропагандисти». Деякі сумніви у фатальній приреченості культур на винятково миротворчу місію виникають, якщо поглянути на карту, скажімо, Сибіру, або обох Америк, або й інших континентів, куди натхненні конкістадори принесли на своїх мечачах сакральні символи і священні тексти високої культури, яка чомусь не побажала «дружити» з культурами «нижчими», внаслідок чого сліди колишнього існування цих останніх через кілька століть стали предметом захоплюючого інтересу вчених ентузіастів з вищих культур... А вже ближче до наших часів або й за нашої таки пам'яті «мали місце» такі явища, що їм дано респектабельні наймення: «германізація», «русифікація», «американізація». Функція здружування народів у цих термінах наче аж надто підкреслена...

...Минають роки, і дедалі більше в російській публіцистиці лунають мотиви, знайомі з останніх днів Російської імперії: росіяни стали жертвами іноземців. Добре, коли йдеться про тих і тих, як «постраждалих» від державної політики. Це ближче до істини.

...Лев Аннінський і Валерій Соловей ведуть мову про втрату ролі російського народу в радянські часи. «Есть коренное отличие советской ситуации от дореволюционной». У «старій» імперії

росіяни були етнічною масою, в якій, «как долгое время предполагалось, естественным образом растворяются, влившись в “русское море”, иные народы. А в Советском Союзе русских пытались превратить в деэтнизированный субстрат, призванный скрепить блоки советской машины и лечь в основание “советского народа”». Резон у цьому міркуванні безумовно є. Себе В. Соловей подає так: «Я русский человек, наблюдающий и переживающий кризис русскости»¹.

Це можна зрозуміти. Гірше, коли «кризис русскости» хочуть компенсувати за рахунок інших народів, то оголошуючи росіян нацією, яка найбільше постраждала від радянської національної політики, то апелюючи до реваншу.

Дивно, коли навіть нібито далекий від націоналізму автор, слушно відзначаючи певну некомфортність статусу російської людини в «окраїнах» (людини, звісно, не кожної, а совісної): «...Мы всегда чувствовали, каково быть русским на окраине этого интернациональнейшего из государств. Быть одновременно “избранным” и второсортным», – відчуваючи цей дискомфорт, не задумується над глибшим його змістом. І зрештою бадьоро править звичне: «Русское присутствие дало государственность доброму десятку народов [...] И дай-то Бог, чтобы способность благоустроить чужие земли и уживаться с чужими народами помогла нам благоустроить Россию...»².

Цікава думка. А от видатний російський філософ Ф. Степун, виселений Ленінінм на Захід на відомому «філософському паро-плаві» разом з іншими незручними мислителями, думав трохи інакше:

«За 400 лет территория России увеличилась в 36 раз. Факт этот, лежащий в основе русской истории, коренным образом определил собою не только стиль русского земледельческого хозяйства, но в известном смысле стиль всякого русского делания и творчества.

Труд, положенный русским народом на создание Державы Россия, был, конечно, громаден, и все же он никогда не был тем, что

¹ Аннинский Лев, Соловей Валерий. Развал и развалины // Родина. – 2006. – № 3. – С. 13, 17.

² Медведев Владимир. Русское присутствие // Дружба народов. – 1994. – № 6. – С. 6–7.

под словом “труд” понимает трудолюбивая Европа, что под ним ныне понимаем уже и мы: он не был упорною медленною работою. Так столетиями создавался в России стиль малокультурного, варварского хозяйствования, психология безлюбовного отношения к любимой земле [...] Читая любую русскую историю, получаешь впечатление, что русский народ не столько завоевывал землю, сколько без боя забирал ее в плен. Эта **военнопленная** земля и работала на русский народ, работала без того, чтобы он сам на ней по-настоящему работал»¹.

Федір Степун – не русофоб, а російський патріот, що видно навіть із фрази «без боя забирал в плен», – так бачиться тільки з російської патріотичної точки зору.

Як бачимо, благодать імперії не зовсім безсумнівна навіть з погляду наслідків для самого російського народу, не кажучи про інші народи.

Це щось далеке від «способности благоустроить чужие земли...» – або ж під їх «благоустроением» нині розуміється... Що?

Тож читаємо далі сучасних авторів...

«...Даже и две последние наши империи, при всем их грандиозном величии, – это же были “империи жертв”. И в царской, а потом и в Советской России русским всегда жилось хуже всех! Вспомните, как в недавние советские годы процветал, к примеру, советский Кавказ – и как жила (причем в самые лучшие сыто-спокойные годы “застоя”) среднерусская наша деревня. Жизнь в какой-нибудь курской глубинке, и я хорошо это помню, – это же был почти каменный век, кое-где еще с земляными полами в тесных низеньких хатах. И так жили имперские русские, в лучшем месте России, на землях, по плодородию не имевших равных в мире!

Так вот почему своим, русским, у нас всегда хуже, чем прочим-иным? Что за безумие – эта наша страсть к самоуничтожению, страсть к тому, чтобы жертвовать и унижаться?»².

Правда-правдою, тільки ж погибельну «страсть» означено неточно. Її ж ім'я давно відоме: це імперіалістична пристрасть кувати, а потім мучитися нетравленням. Вас обтяжують інородці?

¹ Степун Ф. Чаемая Россия. – СПб., 1999. – С. 11.

² Убогий Андрей. Страна души // Наш современник. – 2006. – № 9. – С. 148.

Відпустіть їх! Не принижуйтеся роллю асиміляторів! Не будьте жертвами своїх жертв. І не хваліться найпотужнішими в світі ракетами та ядерними бомбами, маючи «кам'яний вік» у російській глибинці.

Але... це вже пісні в хоровому виконанні.

«Наибольший ущерб подобная национальная политика нанесла русскому народу. Провозглашение бывшей Российской империи “тюрьмой народов” прямо или косвенно возлагало ответственность и вину за существование этой “тюрьмы” на всех русских»¹.

Але ж формула «тюрьма народов» з'явилася задовго до більшовиків і не була поетичною метафорою; на такій характеристиці імперії сходилося і багато російських мислителів, і спроба її заперечити викликає зрозумілу підозру в недобрих намірах. Що ж до приниження російського народу, то як можна забувати історичний «тост» Йосифа Віссаріоновича «За великий русский народ», його сенс і ту оргію «русского приоритета», яка за ним настала – на тривалий і небезслідний період. Тільки забувши все це і багато чого іншого в нашій спільній історії можна програмувати реванш великодержавництва як національне завдання росіян: «...Мощным фактором здесь может оказаться чувство национального и государственного унижения России, вызванное не только утерей ею статуса великой державы...»². На жаль, саме на це і зроблено було ставку...

Нині доводиться нагадувати давно забутий текст «тосту» Йосифа Віссаріоновича – в його опублікованій редакції. Ось його основна частина: «Я піднімаю тост за здоров'я російського народу не лише тому, що він – керівний народ, а й тому, що в нього ясний розум, стійкий характер і терпіння.

У нашого уряду було чимало помилок, були в нас моменти відчайдушного становища. Інший народ міг би сказати уряду: ви не виправдали наших очікувань, йдіть геть. Але російський народ не пішов на це. І ця довіра російського народу радянському уряду виявилася тією вирішальною силою, яка забезпечила історичну перемогу над ворогом людства – над фашизмом. Спасибі йому,

¹ Федоровский Никита. Российское общество в поисках самосознания // Москва. – 1996. – № 2. – С. 118.

² Там само. – С. 121.

російському народу, за цю довіру. За здоров'я російського народу!» (Як не згадати тут відоме скандальне висловлювання Путіна про те, що Росія могла б виграти війну і без України.)

Отже, довелося відмовитися від тези про переваги комуністичної ідеології та радянського суспільного ладу як того, що забезпечило перемогу, оминати другу принципову тезу – про дружбу народів, що зумовила непорушність СРСР, і звернутися, в не дуже прихованій формі, до давньої ідеї з арсеналу традиційного російського націоналізму – непохитної вірності російського народу верхній владі та його невичерпної терплячості. Неважко здогадатися, що це обіцяло на найближче майбутнє: по-перше, подальший розрахунок на терплячість російського народу; по-друге, компенсацію його реальних негараздів і терпіння системою риторичних компліментів і вивищення над іншими народами; по-третє, поступовою десуб'єктизацією інших народів у Союзі РСР, активацією ідей російського націоналізму. Так воно й відбувалося.

І знову, через століття, чуємо старі голоси...

«В чём сущность русизма? В трёх предельно простых и ясных тезисах: Россия превыше всего. Россия – это государство русских. С Россией и русскими – Бог»¹.

«Даже когда нас останется двое, мы будем помнить о своей миссии “народа-богоносца”, который именно в силу этого должен остаться на задворках истории, служить исключительно материалом для зарождения себе подобных»². Це вже критично!

А нині це відгукується брутальною зневагою до «братніх народів».

Ось роман Петра Паламарчука «Нет. Да» («Москва», 1995, № 8, 9). Якийсь Рікс (герой-оповідач) вивчає все, пов'язане з Михайлом Максимовичем і відвідує його батьківщину. Дорогою він та його компанія побували в Мінську. «Сначала они, конечно, почесали языки на предмет белорусского наречия, возведённого товарищем Сталиным в должность белорусского языка». В процесі «чесання» уявляють пекельні труднощі патріотів білоруської мови: «Как бы

¹ Холмогоров Егор. Русизм. Выбирая Путина // Спецназ России. – 2007. – № 11, ноябрь.

² Бирюков Виктор. Вести из подполья // Новый мир. – 2007. – № 2. – С. 149.

изловчиться обыкновенные слова записать таким ходом, чтоб те хоть чем-то да не походили на общерусские» (№ 8, с. 83, – їм і «невдомёк», що білоруська мова присутня в літературних пам'ятках ще від XV ст., а знаменитий білоруський друкар і просвітитель Франциск Скорина писав нею «наиболее с тое причины», що його «милостивый богъ с того языка на светъ пустиль»). А в № 9 ті самі гості – те саме й про українську мову, та ще вправляються в дотехах на адресу «пошлого “кобзаря” в Каневе»...

У майже класика сучасної російської літератури Володимира Крупіна читаємо повідомлення: «А знаете, на Украине Льва Толстого предлагают называть Левко Пузатый. Я не шучу. Они против руссификации»¹.

Це – «хохми» белетристів. Але не обходяться без «хохм» і теоретики, і в них це виходить серйозніше і зловісніше.

У числі 10 «Нашего современника» за 2009 рік є дуже прикметна стаття Олександра Севастьянова «Семнадцать мгновений истины, или Наш ответ Данилину». Павло Данилін – історик і політолог, «питомец Глеба Павловского», як його атестує автор, поставив 17 запитань «о русском национализме», запрошуючи націоналістів до дискусії. Отож Севастьянов, який позиціонує себе націоналістом-демократом на відміну від націонал-соціалістів у лавах російського націоналістичного руху (втім, трохи далі він хвалиться тим, що «на протяжении пятнадцати лет умудрялся проповедовать и толковать махровой русский национализм с самых высоких трибун СМИ – “Независимая” и “Литературная” газеты, журналы “Политический класс” и “Наш современник”»), – зібрав відгуки своїх колег – націоналістів різної інтенсивності кольорів, оскільки 17 запитань Даниліна «отменно сдетонировали в русском движении, вызвав обильные рефлексы. В результате образовался идейный массив, в котором любопытно разобраться, поскольку общественное значение темы русского национализма непрерывно растёт» (с. 166).

Нам теж було б «любопытно разобраться», але доведеться обмежитися лише деякими найцікавішими позиціями.

¹ *Крупин Владимир*. «Едрит твой налево», – сказала королева. Рассказ // Москва. – 1995. – № 3. – С. 73.

Насамперед автор принципово відмежовується від «прокремлівських націоналістів», оскільки, з його погляду, орієнтація на владу (чи православно-монархічну, чи радянську, чи пострадянську) ніколи себе не виправдовувала; на цьому шляху націоналізм жде не успіх, а крах – «такой же крах, какой постиг в 1917 году весьма могущественный Союз русского народа, всероссийский народный союз и другие православно-монархические организации, а в 1991 году – так называемую Русскую партию внутри КПСС, влиятельную и многочисленную» (с. 167). Сучасний варіант класичної формули «Самодержавие – православие – народность»: «Президент – РПЦ – электорат» – теж не консолідує росіян. Адже всяка влада хоче зробити комфортнішою для себе існуючу державу, а націоналісти мають свій проект російської національної держави. (До речі, серед «наших ранних предтеч» він називає одного із лідерів чорносотенства початку ХХ століття М. Меньшикова.)

Який саме проект? Тут є розбіжності поміж самими націоналістами, але О. Севастьянов хоче, розглянувши спектр націоналістичних поглядів, показати, що принципова єдність не лише можлива, а й у багатьох випадках існує.

Тут немає можливості ширше зупинитися на обговоренні тих 17 питань – «семнадцать мгновений истины» – в російському націоналістичному побратимстві. Поглянемо лише на кілька «мгновений» – переважно тих, які прямо або опосередковано торкаються України чи проблем, дотичних і України.

Перше і найголовніше запитання: **«Что именно хотят построить в России русские националисты в случае прихода к власти?»**

Відповідь на нього однозначна: **«Даёшь русское национальное государство!»** –

«Вот он, крик русской души! Вот он, лозунг момента!

Всё остальное, как говорится, рюшечки и бантики» (с. 169).

Проте... їхні «рюшечки и бантики» обертаються для співвітчизників-неросіян, скажемо, «рожками и ножками». Адже ті з націоналістів, які вважають себе «последовательно отстаивающими классические демократические ценности» – «не либеральные (которые сейчас заключаются в утверждении прав всевозможных меньшинств), а именно классические демократические, то есть права большинства», – розуміють національну державу як державу

для самих тільки росіян: «Организованная нация имеет право и даже обязана самоуправляться». Як бути «всевозможным меньшинствам», до речі й тим багатомільйонним, які споконвіку живуть на власних, ще не зовсім анульованих, територіях, – неясно. Це позиція «национал-демократическая» в російському націоналізмі (за оцінкою О. Севастьянова). А ось позиція націонал-соціаліста Борцова – він будуватиме «Русское Национал-Социалистическое Государство, чуть позже – Русскую НС-империю. А вы что думали?» (с. 169). Тут уже ясніше. Долю неросійських народів нинішньої Російської Федерації можна уявити. Втім, шанс у них ще, може, й залишається. Адже, як миролюбно висловлюється спікер віртуального колоквиуму О. Севастьянов, «сегодня не стоит гадать, какая концепция победит и возобладает в русском государственном строительстве». Певно, одна із названих двох? «А пока ещё раз радостно констатируем: идея Русского национального государства объединяет русских националистов всех тонов и расцветок без исключения» (с. 170). Чи «объединяет» вона мільйони татар, башкирів, бурятів, якутів, калмиків, інгушів та жителів інших національних автономій і областей, – про це не сказано.

Ця тема дістає розвиток у відповідях ще на два запитання.

«Какая политика, по мнению русских националистов, должна проводиться в отношении стран СНГ?»

Відповіді: «Разная. В зависимости от национальных интересов»; «Справедливая, прагматичная и дифференцированная»; «Национально-эгоистическая». Однак є і конкретніше: «Желательно незамедлительное полноценное объединение с Белоруссией»; перегляд відносин з Україною та Азербайджаном («Это три самые ключевые для нас страны»). Ще конкретніше: «этнический изоляционизм и экономическая экспансия на территорию СНГ, в том числе подкреплённая диктатом силы, если это необходимо»; «также защита русских, всё ещё остающихся вне пределов своей Родины». Це позиція націоналістів – прихильників національної держави. Націоналісти – прихильники імперії ідуть далі: «Единственной легитимной границей надо признать границу Российской империи на 1913 год (возможно, за вычетом Польши и Финляндии) плюс Южный Сахалин и Курилы (тут спікер О. Севастьянов не стримався і вигукнув: “а про Калининградскую область забыл?” – *І. Дз.*). Это и будет, так сказать, прожиточный минимум, то, с чего

надо начинать собиране русских земель» (с. 176). Запам'ятайте: «ПРОЖИТОЧНЫЙ МИНИМУМ», «ТО, С ЧЕГО НАДО НАЧИНАТЬ СОБИРАНИЕ РУССКИХ ЗЕМЕЛЬ». Як тут не згадати ідею життєвого простору іншої нації – в іншого націонал-соціаліста... (Далі спікер О. Севастьянов дасть «ответ на вопрос, какое отношение может быть у русских националистов к современным русским же “фанатам Гитлера”. Заимствовать отдельные достижения, может, и нужно, но важно при этом следить, чтобы и всё остальное не получилось, “как у Гитлера”» – див. с. 180. А поки що проговорює ліберальніший (на його погляд!) варіант: «Консерватор-русоцентрист может предложить три аргумента в пользу того, почему неславянские страны СНГ всё-таки имеет смысл включить в свою зону влияния, а возможно, и присоединить (почему надо присоединять славянские – и так понятно)» (с. 176). Які то три аргументи – невідомо, але приємно, що нам, слов'янам, надається привілей – бути приєднаними самозрозумілою методою.

Наступне запитання: **«Как именно русские националисты намерены строить отношения с гражданами России других национальностей в случае прихода к власти?»**

Відповіді здебільше ухильні («плюсы русским»; «“позитивная дискриминация” в отношении русских, доселе подвергающихся обыкновенной, негативной дискриминации»; «исходя из их лояльности русскому национальному государству» тощо). Натомість один із диспутантів («консерватор Петров») дав, як висловлюється спікер Севастьянов, «обстоятельный и основательный ответ», і він його солідарно переказує, оскільки «возразить ему нечего». Ось дещо з цих «незаперечних» тез «консерватора Петрова» в переказі спікера Севастьянова.

«Главное отличие Русского национального государства от всех иных типов государственности состоит в том, что в нём критерием гражданства будет лояльность не к государству (как полагают Диунов и Тихонравов), не к конфессии, не к монарху, диктатору или правящей партии, а лояльность к государствообразующему народу – русскому» (с. 177). Далі викладається процедура перевірки на лояльність – як для окремих громадян, так і для цілих народів та «народцев». Усе це надзвичайно цікаво, але доводиться обмежитися демонстрацією лише кількох критеріїв.

«Если речь идёт о нерусских представителях коренных народов России, то, разумеется, надо относиться к ним так, как они этого заслуживают и как к ним относились раньше, когда Россия была национальным государством русского народа. (Тут в оригіналі пропуск, позначений трикрапкою в дужках. Може, нагадувалося про статус “инородцев” у царській Росії? – *І. Дз.*).

Если же говорить о нерусских, представляющих некоренные народы России, то гражданский и аналогичные “почти полные” гражданские права надо давать лишь тем из них, кто заработал это право ценной службой России и русскому народу – как, скажем, заработал римское гражданство отец апостола Павла, поставлявший палатки для римской армии.

Про всякие же там суверенные республики и этнократии в составе русской метрополии, ясное дело, “маленькие, но гордые народцы” могут забыть навсегда» (с. 177).

Референту О. Севастьянову текст «консерватора Петрова» здається «в значительной степени интегральным, общеприемлемым» для всіх націоналістів (там само). (Далі будуть ще цікаві подробиці, наприклад: «Вопрос об агрессивных этнократиях (Тува, Якутия) с позиций русского консервативного национализма решается быстро и однозначно. Этнократии низводятся до первобытного уровня и обезглавливаются посредством изничтожения криминальных “элит”. На сопротивляющихся бросаются недовольные соседи (а они у агрессивных этнократий всегда имеются). Русским остаётся только пройти церемониальным маршем с закатанными рукавами (пригадуйте “закатанные рукава” в кінофільмах про 1941-й?! – *І. Дз.*) и дочистить то, что останется после этого» – с. 192).

На жаль, немає місця для відтворення крутіїства у ставленні до євреїв Росії (не боїмося «жупела антисемітизма»: «какими бы мы ни были прекрасными, нам не избежать ярлыков, клейм и т. д. самого сомнительного свойства. Тьфу на них! – и больше ничего» – с. 182) – та надзвичайно зворушливих міркувань про нюансування таких понять, як «расизм», «нацизм» і «націоналізм» у їхньому розумінні (на зразок: «всякий расист – националист, но не всякий националист – расист»; «всякий нацист – расист, но не всякий расист – нацист» тощо); зрештою: «Пусть они – фашисты, либералы, демократы, консерваторы, коммунисты, верующие, неверующие –

приходят к нам, пусть участвуют в наших делах, пусть становятся русскими националистами» (с. 185).

Що ж, хай «становяться» – це їхня справа.

Але не можна не зупинитися на відповідях ще на два запитання: про «понятие империи, её культурную и цивилизаторскую функцию» та про її «географические границы»: «в какую сторону должно происходить изменение границ, если должно, и каким образом?»

За поняттями представлених у тексті О. Севастьянова націоналістів, досі російська імперія була «империей наоборот»: жертвою її був російський народ, який пригнічували й експлуатували «инородцы». Особливо в часи СРСР. «С определённой точки зрения Союз удобно рассматривать как совокупность метрополий, имевших общую колонию, то есть “русскую Россию”, и нещадно её эксплуатировавших» (с. 189). Націоналісти мають покласти край «инородческому игу» і зробити свою державу справжньою імперією, в якій російський народ буде панівним («Если русские не правят Россией, если она не для русских, её просто нет»). Можливий «распад страны» внаслідок спротиву «могучих народов (“дошкульна” іронія. – І. Дз.) многонациональной России» їх не лякає і не зупинить: «Если ценой существования государства под названием “Российская Федерация” в её нынешних границах является вечное бесправие русского народа, его унижение и эксплуатация властями и инородцами, а в перспективе вымирание – в таком случае всё что угодно, чем такое государство». Але «предлагаемый выбор – терпеть и умирать или “сократиться до размеров Московского княжества” – ложен». Як тільки керована націоналістами держава покаже свою силу, все зміниться. Адже «на самом деле единственной причиной всех недовольств и возмущения со стороны всяких “народов и национальностей” (знову яка розкішна іронія! – І. Дз.) является униженное положение русских» (с. 191).

Альтернативою «распаду империи» має бути, на думку націоналістів, її розширення – «изменение границ». Але тут поки що немає згоди між мінімалістами і максималістами. Мінімалісти згодні обмежитися тим, що «должны быть мирным дипломатическим путём присоединены земли исторического расселения русских, предмет и продукт их многовекового подвига, воинского

и трудового». Тут, звичайно, і Харківщина та Слобожанщина, і Таврія, і «Новороссия», і Придністров'я, і Північний Казахстан, і Тарту... Інший, «мінімальний», варіант – майже за М. Я. Данилевським: «...Возрождение Российской империи в виде славянской метрополии, окружённой дружественными вассальными неславянскими государствами» (с. 190).

У максималістів і апетит здоровий, і геополітичне мислення мудріше. Отож: «Россия должна стать Империей Русь, т. е. великой северно-арийской страной, главной частью Европы и Белого мира в целом. Европа оканчивается не на Урале, а на Тихом океане» (с. 170); «Дальнейшее изменение границ должно начаться с восстановления правопреемства современной России и Российской империи. Потом надо поставить резонный вопрос о территориях, обещанных Российской империи “союзниками” после победы в Первой мировой войне, – то же Закарпатье, где живут русины, вся Восточная Анатолия до Средиземного моря и Константинополь с проливами. Но это уже, как говорится, дальний прицел. В котором тем не менее видна возможность среди межэтнического и криминального хаоса, куда лет через 20–30 впадут Штаты, вернуть себе Русскую Америку. Это и будет закономерным завершением строительства Российской империи, которая вернёт себе наследие Второго и Третьего Рима, занимая невиданное в истории пространство от Закарпатья до Калифорнии и от Северного полюса до Палестины» (с. 192, 193).

Тут уже і самому О. Севастьянову стало трохи ніяково, і він тихенько відмежувався від патріотичної маячні націонал-колеги: «Комментарии тут излишни». Але це не підважило загальний висновок: «Русские националисты – наиболее благородные и востребованные временем рыцари идеи» (с. 194).

Іншого аспекту проблеми торкається Євгеній Морозов у статті «Ордынская дань нашего времени» («Москва», 2007, № 12). Причину нинішніх проблем на Північному Кавказі він бачить у тому, що, «несмотря на великие открытия славянофилов, Данилевского и Леонтьева, раскрывших факт существования самостоятельной Русской цивилизации», «в российском общественном мнении, в котором господствовала вестернизированная интеллигенция, всегда преобладала концепция принадлежности России к Европейской цивилизации», і таким чином до кавказьких племен

застосовувався принцип національностей, а за радянських часів він став панівним. Однак їхню лояльність забезпечити не вдалося, і вже 1943 року Сталін «выселил наиболее воинственные горские племена с Кавказа», при цьому «проявил изрядную и необычную для него гуманность» («в то время с народами, втянутыми в партизанскую борьбу, диктаторы поступали круче»). Не меншою помилкою було те, що «возвращение репрессированных народов на Кавказ в 1957 году советская власть тоже постаралась организовать в наиболее выгодном для них варианте» (с. 142–143). Звідси нинішні проблеми – «соціальний регрес», клановість, «сепаратизм», тероризм, «етноцид» (росіян). Політика «центру» призводить до того, що «умиротворение Чечни превращается в обычные бюрократические игры с восточным колоритом» (с. 155). Висновок: «...Я утверждаю, что только русская национальная политика способна принести умиротворение Северному Кавказу» (с. 156). Слід офіційно визнати, що «племена Северного Кавказа» не готові до створення «индустриальных, демократических и гуманитарных государств современного типа». Тому треба переглянути «систему управления Северным Кавказом». По-друге, важливі промислові комплекси Північного Кавказу «должны получить экстерриториальный статус и быть выведены из-под местного управления», передані у федеральну власність – «с выделением некоторой (далеко не основной) части прибыли на решение социальных нужд местных племён». По-третє, територіальне впорядкування Північного Кавказу, насамперед «разделение проживания русских (и вообще славян) и горцев», створення козачих кордонів та «параполицейских сил», без яких «современная контрпартизанская война немыслима». По-четверте, «необходимо использование мирового опыта и в вопросе ограничения финансовой (в нашей ситуации – криминальной) деятельности горской диаспоры в России»; «точно так же должна быть прекращена политика содержания горских племён за счёт всей России» (с. 157, 158, 159).

І знову, і знову про страждання Росії під гнітом туземців, яких чомусь не хочеться «відпустити», але й угамувати не вдається.

«...Главный социальный вопрос современной России – русский вопрос. Русские составляют социально подавленное и этнически ущемлённое большинство страны, социальное и национальное

измерения в данном случае совпадают». Цей автор, на відміну від цитованих вище, легкого виходу не бачить.

«Потенциальный кризис фактически может оказаться революцией», – але «революцией низкой интенсивности».

«Новая смута происходит в ситуации русского этнического надлома: впервые за последние пятьсот лет русские перестали ощущать себя сильным, уверенным и успешным в истории народом. Это означает драматическое уменьшение шансов России и русских на повторную “сборку” после очередного приступа Хаоса».

«...В России все революции вообще влекли за собой национальные катастрофы».

«Если ситуация действительно столь стабильна и развивается от хорошего к лучшему, почему же неподдельный, экзистенциальный страх у российского правящего класса вызывают “цветные” революции в постсоветском пространстве?»¹.

Це – в контексті закликів до рішучішого придушення «небезпечних» процесів у Російській Федерації та навколо неї. Та, коли вірити деяким авторам, ще більшу небезпеку, як завжди, становить світова змова проти Росії, ненависть до неї західних народів. «У западноевропейцев и североамериканцев есть одно свойство, в определенной степени скрепляющее их единство, – ненависть к русским [...] Патологическая ненависть Запада к России снова и снова бросала его на Восток. И время не властно хоть как-то уменьшить ее»².

Воістину – чи то світ не змінився з часів Данилевського, за півтора століття, чи то мислення великодержавників не змінилося.

Для авторів цього типу характерне поєднання квасного патріотизму з ненавистю до демократії. Таким є, скажімо, хвалькуватий «Проект Россия. Выбор пути» в двох книгах (М., 2008). З 200 країн світу, запевняють нас, тільки Росія людяна, і вона покликана врятувати світ. «Россия – тот стержень, на который может “намотаться” сила мирового масштаба, достаточная для решения сложившейся ситуации» (кн. 1, с. 274). «Наша цель – построение Православного Царства – рождается из стремления спасти душу»;

¹ Соловей Валерий. Русские революции: логика, форма, смысл // Москва. – 2007. – № 11. – С. 157, 160, 162.

² Титенко Игорь. Стратегическая нестабильность и этногеополитика // Москва. – 2005. – № 2. – С. 152.

«Народ, добровольно прыгающий за Родину без парашютов, победить нельзя [...] И снова звучит призыв: требуются добровольцы. Предстоит незнакомое и опасное дело. Прыгать будем “без парашютов”» (кн. 2, с. 326, 193).

І раз за разом: демократія – «самый страшный враг за всю историю человечества» (кн. 1, с. 307); «Мы выступаем против демократии любого разлива» (кн. 2, с. 316).

Чого тільки не знайдеться у спектрі ультраціоналістичної думки!

...І, звичайно ж, знову і знову не дає спокою Галичина, навіть «поміркованим».

У № 9 журналу «Москва» за 2009 рік можна прочитати просторий документальний нарис Анатолія Ніколіна «На райских холмах». Разом з дружиною-філологом він мандрував по Галичині, вдивлявся, вслухався. Намагається виглядати об'єктивним, хоч відчувається, як це йому важко. Починається нарис цитатами з повісті Генріха Бьолля «Поїзд прибуває за розкладом». «Кажется, это пространство называется Галицией. Кажется, Львов считается главным городом Галиции [...] Галиция – тёмное слово, ужасное слово и всё же влекущее. В нём есть что-то напоминающее нож, медленно режущий нож [...] Слово *Галиция* похоже на змею, на змею, напоминающую нож, на змею с блестящими глазками, которая бесшумно ползёт по земле и режет, режет землю. *Галиция*... Тёмное, зовущее, страдальческое слово. В этом краю я умру». Ці слова належать героєві роману – солдатів вермахту Андреасу. Автор документального нарису Анатолій Ніколін не солдат вермахту і приїхав на Галичину не помирати окупантом, а пізнавати, щось зрозуміти. Але дивним чином над ним теж тяжіє оте «ужасное» і «всё же влекущее». Наче й хочеться зрозуміти, а не розуміється, бо... якесь інакше. Ну, хай там «дружно и самозабвенно отмечают галицийцы большие религиозные праздники – Рождество, Пасху, Троицу», – але ж і «местные полуязыческие, например “гавивки” – так у них называется праздник весны. Празднуют его с большим размахом, надевают национальную одежду, танцуют, поют народные песни. Меня снова мучает ощущение, что время для этих людей остановилось. Как водили они свои хороводы во времена Захара Беркута, так и продолжают их водить по сей день.

И кажется, нет для них большего счастья, чем надеть вышитую сорочку или новую плахту и с веночком на голове петь и танцевать до позднего вечера» (с. 155). Ну, до цього ще можна поставитися з поблажливістю цивілізованої людини, яка спостерігає екзотичне плем'я. Та якби ж тільки це... А то, скажімо, були «странные и непонятные люди, объявившие себя украинскими повстанцами», і «стычки с ними не прекращались даже после смерти Сталина. И как я знаю из жизненного опыта моей семьи, они готовы были сражаться всегда. А мы, соответственно, умирать... Зачем, для чего?» Питання резонне, але воно повисає в повітрі. Натомість твердо звучить теза: «Русские люди приходят сюда умирать» (с. 157). Тобто: приходили. В усі часи. А як воно було зі «странными людьми» – кому це цікаво? Вистачає зізнатися: «...Не понимаю много из того, что открывается в Галиции русскому взгляду и русскому уму». Тут «всё иное». Не схожі вони на представників «всех крупных славянских народов – белорусов, русских, восточных украинцев» (там само). Не диво: «Мне приходилось слышать, что галицийцы вовсе даже и не славяне. Не то румыны-молдаване, не то мадьяры, смешавшиеся с остатками древлян и доисторических лутичей. Словом, какая-то особая, ни на кого не похожая народность. Возможно, так оно и есть. Я не историк, мне об этом судить трудно. Да и не нужно, поскольку я пишу не научную работу, а скорее философское предположение (! – *И. Дз.*), разбавленное для примера сценами из жизни и борьбы бойцов УПА. А для живости изложения – описаниями местной природы и курьезных случаев из жизни автора» (с. 177). Оригінальний, скажемо, жанр! До речі, замість «сценок из жизни и борьбы» – кілька довільних пасажів, на зразок того, що лісові тумани викликали сліпу ненависть, рішучість «не требующих участия ума действий» тощо. «Более сладострастных убийц, чем бойцы Степана Бандеры, мир ещё не видывал», – запевняє автор, водночас зізнаючись, що нічого про них не знає, і навіть «поймал себя на чувстве внезапной симпатии к этим странным, жестоким, но ещё и каким-то “тронутым”, говоря нынешним молодёжным сленгом, людям. Они сражались, как безумцы, до последнего патрона и последнего человека в их отряде, по-ихнему – “боёвки”; сражались, когда сопротивление уже не имело никакого смысла. Они жили исключительно одной идеей. И привычкой убивать, вьёвшейся в их плоть и кровь» (там само).

Що ж, таку своєрідну симпатію і спробу бути об'єктивними можна зустріти лише в спогадах декого з мимовільних учасників каральних операцій. Але автор – людина іншого покоління, свідком не був, фактів не знає, судить про все з чужих слів. Історії знати йому «не нужно», в українській літературі він, як сам зізнається, «профан», – отже, все що треба для «философского предположения». А «предположение» далеко не в усьому безневинне. Тут і версія про якийсь мало не доісторичний «процесс вытеснения в Галиции русского начала, русского образа жизни и русской культуры» (від часів Рюриковичів!), і твердження, що галичани не мають ніякого стосунку до «европейского великолепия» Львова і «выглядят захватчиками» в ньому (це «с разумной точки зрения» – таке от «философское предположение»!), а в Манявському скиті «всё дышит если не изменой и предательством, то уж точно хитростью и лукавством», а наявність у туристській обслузі якогось нав'язливого фотографа викликає у нього «самые страшные и неприятные догадки»: «Было очевидно, что существует некая тайная и мощная организация, это в её ведении находится в Галиции вся сфера отдыха и развлечений», а нова уніатська церква, на відміну від скромної православної, «огромна, неприветлива и величественна, как, вероятно, были величественны бункер Гитлера или спроектированные им самим здания нового Берлина...», а німецькі накази, що зобов'язували євреїв Києва збиратися в спеціальні місця збору, «были отпечатаны на украинском языке. И для многих киевлян этот язык и массовое уничтожение горожан слились в одно нерасторжимое целое...» (с. 182, 181, 194, 172, 160, 168, 167). І т. д.

Ось такими невинними «философскими предположениями» збагачується дорожній нарис, розпочатий наче ж із метою щось пізнати і зрозуміти, – але з багажем стереотипів, упереджень і напівзнання.

Втім, чого чекати від «мандрівників», коли їм простісінько «дають фору» ідеологи нинішньої влади України.

ПРОКИСЛІ «ЩІ» ВІД ТАБАЧНИКА*

Дмитрий Табачник. «Утиный суп» по-украински. – 4-е издание. – Харьков: Фолио, 2009.

Дмитрий Табачник. Мир без Украины? – Харьков: Фолио, 2009.

Георгий Крючков, Дмитрий Табачник. Фашизм в Украине: угроза или реальность? – Харьков: Фолио, 2008.

Дмитрий Табачник. Право на бесчестье // Газета «2000». – 30.01.2009.

Знову «на посту»

Дмитро Табачник відомий не лише як людина, яка багато років перебувала на високих державних посадах в Україні, а і як автор та співавтор низки довідників та книжок. З-поміж них багатством матеріалу, ґрунтовністю й порівняною об'єктивністю (попри спірність оцінок деяких історичних ситуацій та окремих діячів) вирізняється «Історія української дипломатії» (Київ; Харків, 2009) – навчальний посібник для студентів вишів. На жаль, це виняток у творчому доробку Дмитра Табачника (про довідники та книжки, написані у співавторстві, я, природно, тут не говорю). На посаді віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань Табачник не відзначався адекватним розумінням спектра проблем української культури. Утративши цю посаду, він у 2007–2009 роках занурюється в політичну суєту відомої якості, не шкодуючи часу й сил виступає на різних телешоу як борець з «режимом» Президента Ющенка та публікує численні статті в газетах «2000», «Киевский телеграф», «Сегодня» та ін. Ці статті й зібрані в названих вище книжках. Вони переходять з книжки в книжку, які своїм рівнем і войовничою тенденційністю разюче відрізняються від найвдалішої, на мій погляд, його праці – «Історії української дипломатії». Особисто я, знаючи характер публіцистики Табачника, нічого нового від них не чекав і ними не цікавився, попри доволі скандальний «успіх» головної з них – «Утиный суп по-украински».

Та ось Табачник знову повернувся до влади, заживши слави головного ерудита, головного ідеолога і мало не філософа Партії регіонів. Призначення Табачника, який виразно виявив свою войовничість у ставленні до того, що він довільно називав українським

* Надруковано: День. – 2010. – 3, 6, 10 липня.

націоналізмом, його, м'яко кажучи, вузький підхід до питань української культури, нетерпимість до інакодумців, – призначення його керівником вирішального в гуманітарній сфері Міністерства освіти і науки викликало бурю протестів серед освітан і культурних діячів. Але Табачник стояв незламним перед шквалом дошкульних звинувачень, що виразно засвідчило: йому доручено важливу місію, і він її здійснюватиме за будь-яку ціну. Це вже серйозно (серйозно з погляду загрозовості цієї місії). Тому, на мій погляд, є необхідність звернутися до цих «знакових» Табачникових видань уже не порядком окремих реплік і відгуків, яких не бракувало, а під кутом зору «системи» його поглядів та способу їх висловлення. Здебільше посилатимусь на 4-е видання «Утиного супа...», вказуючи лише сторінки, а в решті випадків називатиму інше джерело.

Табачникові «ноу-хау»

Табачнику випала роль «наступального» ідеолога, який готує ґрунт для політики партії (або запускає спробні повітряні кулі), – а це стимулювало його до постійних відкриттів у сферах історії, політології, культурології, мовознавства. Ось лише деякі з них.

Чи знаєте ви, чому впала Російська імперія (царська)? Ви почнете пригадувати відоме: політична система прогнила, бо консервувала соціальну і національну несправедливість; суспільство вимагало демократичного ладу і свобод; робітництво і селянство, та й інтелігенція, і частина буржуазії були незадоволені своїм становищем; усе це вилилось у революцію 1905–1907 років, яка підірвала віру в царя й легітимність царизму (згадаймо розстріл 300-тисячного походу робітників і жителів Петербурга до царя 9 січня 1905 року, згадаймо «распутінщину»); була поразка в російсько-японській війні і назрівала поразка в Першій світовій війні, солдати вже не хотіли воювати; криза набрала системного характеру... Ви ще хочете називати й називати причини й обставини?

Та не треба! Все це вигадки «твердолобих марксистів». Краще почитайте Табачника (також недавнього марксиста, але з деяких пір уже іншолобого). Зі сторінок «Утиного супа...» він вам пояснить: усе сталося через те, що «обществу внушили, что царь неспособен довести войну до победного конца, что Петроград

находиться на грани голода, что необходимо “правительство народного доверия”» (с. 87–88). Державна Дума (насамперед партії конституційних демократів – кадетів – і «октябристів» – прихильників царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року) та ряд «изменивших присяге» генералів зрадили Миколу II, добилися його зречення. Так, з доброго дива, ні сіло, ні впало. А можна ж було простісінько «подавить бунт толпы и Государственной думы» – це вже не слова самого Табачника, а генерала Рузьського, одного із учасників «государственной измены», і ці слова Табачник цитує з явним задоволенням, солідарно (див. с. 89–90).

Це, власне, версія сучасних «русских националистов», яких Табачник зачаровано повторює. Хочете приклади? Ось один із них.

Я не говоритиму тут про те, як інтерпретували впад царської Росії вітчизняна і світова історична та політична наука, як ставилася до революційних подій у Росії демократична російська інтелігенція. Не наводитиму і гірких оцінок багатьох мислителів навіть з білої еміграції. Але ось, для прикладу, думка дуже відомої людини з далеко не «лівого» табору – письменника і видатного релігійного філософа («реакціонера», за словами В. І. Леніна) Василя Розанова:

«Поляки, татары, армяне – со своим прошлым, со своими ожиданиями и воспоминаниями, со своей исключительнейшей историей, которая, казалось, никогда не касалась ничего всемирного, с той или иной стороны, открыто или затаённо, связались с русскою революцією и положили сюда же, в одно место, в сущности – в руки русских революционеров, свою “ставку”. Таким образом замотался впервые в русской истории моток такой огромности и сложности, такой толщины и разноцветности, что, конечно, его нет никакой возможности отнести на лопате куда-нибудь в сторону и выбросить в нечистое место. Невозможно и залить его из пожарного рукава. Я говорю о надеждах администрации и правительства, об ожиданиях части прессы. Если она тянется от Хабаровска до Вислы, и от одиннадцатилетнего до семидесятилетнего возраста, то значит она охватила всё, значит “загорелась” Россия, а не кое-что в России»¹.

¹ Розанов В. Ослабнувший фетиш (Психологические основы русской революции). – СПб., 1906. – С. 6–7.

А ось що він говорив про об'єктивний і суб'єктивний чинники революції:

«Настоящие двигатели революции – не один голод чёрных фабрик, нужда в земле народа, “безобразия”, вскрывшиеся в войне. Всё это есть, всё это движет, всё это фундамент. Но всё это – не архитектура. “Архитекторы” революции – совершенно обеспеченные, во всяком случае достаточно обеспеченные люди, но со “священным безумием” в себе, – испортившие, безнадежно испортившие свою биографию, сломавшие свой быт, семью, вышедшие из своего сословия “фантасты”, – ну вот как кн. Кропоткин, переехавший в Париж, как идеалист Кравчинский, живший в Лондоне, как Дебогорий-Мокриевич, – написавший свои удивительные мемуары. Я сказал – “изломавшие свою биографию”: но ведь уже Мудрейший на земле сказал: “нельзя воскреснуть, не умерев”, “ничто не может принести плода, что не похоронило себя в землю”. Эти “высочившие из своей биографии люди” суть в то же время “герои, вошедшие в историю”, – о, в ненаписанные, тёмные её страницы, которые, может быть, и есть самые священные. Где-нибудь схвачен, расстрелян “карательной командой”. Только имя осталось, голый звук, через день и оно пропадёт. А сколько быть может было здесь энтузиазма, – этот энтузиазм скольких зажёт! и, вообще, в какое состояние психологий вплёлся. В теперешние дни “усмирения мятежа” и закладываются все зёрна событий 1907 года, которых может быть и не наступило бы, была бы пустыня на их месте, выплыл бы “утопленник” и уже распоряжался действительностью: но “не быть бы счастьем, да несчастье помогло”. 1907 год уже получил себе “должность, жалованье и мундир” в этих вот “карательных командах”, которые, можно сказать, расправляются с провиденциальной жестокостью и являют какой-то “пир во время чумы”, дабы “пирующие” через год-два увидели настоящую “чуму” у себя в гостях»¹.

Це – про революцію 1905–1906. (Тоді, за версією Василя Шульгіна, прем'єр Горемікін брався придушити революцію: «...Революція і баррикади – вздор, війська всюду действуют прекрасно», але його не послухались «слабые, измученные... правители России» і схилили Царя до маніфесту 17 жовтня...²

¹ Розанов В. Ослабнувший фетиш (Психологические основы русской революции). – СПб., 1906. – С. 6–7.

² Див.: Шульгин В. В. Недавние дни. – Харьков, 1910. – С. 2–5.

У 1917 році становище було ще грізніше (це і прийшла та «чума» в дім «пирующих», яку пророкував В. Розанов, – він тільки трохи помилився в строках): фактично назрівала ще грандіозніша поразка, ніж у російсько-японській війні, і вона виявила всі болячки режиму, трон геть захитався. А Табачник жалкує за варіантом царського генерала Рузького, який думав, що можна було «подавить». І з цього злочинного «неподавления» Табачник виводить усе наступне. Отож далі сталося таке.

Оскільки генерали (деякі) та думці зрадили царя-батюшку, то солдати почали зраджувати їх. І от владу захопили «никому до толе неизвестные эмигранты-большевики», які застосовували «самые недостойные методы для захвата и удержания власти» (с. 88), і створили країну, «законы которой пишутся торжествующим быдлом» (с. 167: он яке презирство барича до не-барів!). Спроба «образованного класа» повернути історію назад чомусь не вдалася, хоча «уже к середине 1918-го, 5/6 территории Российской империи было очищено от большевиков...» (с. 167). Для цілковитої ясності він ще повторить про «бидло» як рушія історії: саме «желание закомплексованного быдла посчитаться с бывшими господами» (с. 167–168) і було одним із двох вирішальних факторів перемоги більшовиків (другий фактор – неготовність кадетсько-есерівської влади до рішучого придушення). Щодо «быдла», то так про повсталі народ висловлювалися, крім «бывших господ» (втім, Василь Шультін говорив про «хамів» – див. однойменну його «казку»), хіба що їхні лакеї та ще жандармські ротмістри, яких посилали придушувати «бунти» («патронов не жалеть!»), а тепер подібне можна чути і від різного «неоаристократичного» жлоб'я. Мабуть, його намножилося чимало, раз Табачник дозволяє собі такий тон; є своя солідарна аудиторія, певно, з числа снобів, що підсипаються до «партий крупного капитала». (Його слова я цитую спеціально для політичних союзників Табачника – лідера КПУ Петра Миколайовича Симоненка та Георгія Корнійовича Крючкова, який у співавторстві з Табачником видав книжку «Фашизм в Украине: угроза или реальность?») Дивне співавторство: адже Г. К. Крючков своєю принциповістю в обстоюванні комуністичних поглядів заслуговував поваги і далеких від нього людей. Чого не скажеш про Табачника. А такого роду, як вищезацитовані, його «мыслей» я міг би навести для читачів з КПУ чимало, – та хай самі

читають свого колегу. Чи вони теж поділяють ненависть орди самопроголошених жлобствуючих «аристократів» і випірнулих з підпілля сумнівних «дворян» до «бидла»? А цікаво: на заводах і будовах у правлячих олігархів теж «бидло» працює? Чи їм усе-таки ця лексика не з руки?) До речі, варто послухати голос самого «бидла» (тогочасного), яке 9 січня 1905 року йшло з петицією до Царя в кількості 300 тисяч осіб:

«Государь!

Мы, рабочие и жители гор. Петербурга, наши жёны, дети и беспомощные старцы-родители пришли к тебе, Государь, искать правды и защиты.

Мы обнищали, нас угнетают, обременяют непосильным трудом, над нами надругаются, в нас не признают людей, к нам относятся как к рабам.

Мы терпели, но нас толкают всё дальше и дальше в омут нищеты, бесправия и невежества; нас душат деспотизм и произвол, и мы задыхаемся. Нет больше сил, Государь, настал предел терпению.

Для нас пришёл тот страшный момент, когда лучше смерть, чем продолжение невыносимых мук...

[...] Государь, нас здесь больше 300 000, и всё это люди только по виду, только по наружности. В действительности же за нами, как и за всем русским народом, не признают ни одного человеческого права, даже говорить и думать, собираться, обсуждать наши нужды, принимать меры к улучшению нашего положения.

Всякого из нас, кто осмелится поднять голос в защиту интересов рабочего класса, бросают в тюрьму, отправляют в ссылку, карают, как за преступление, – за доброе сердце и отзывчивую душу. Пожалеть рабочего, бесправного, измученного человека, – значит совершить тяжкое преступление. Весь народ рабочий и крестьяне отданы на произвол чиновничьего правительства, состоящего из казнокрадов, не только совершенно не заботящихся об интересах народа, но попирающих эти интересы. Чиновничье правительство довело страну до полного разорения, навлекло на неё позорную войну и всё дальше и дальше ведёт Россию к гибели»¹.

Це лише кілька абзаців з петиції, що займає три сторінки густого друкарського тексту і докладно описує страждання й невід-

¹ Див.: *Кандидов Б. П.* Церковь и 1905 год. – М., 1926. – С. 20–21.

кладні життєві потреби трудового люду. Цей люд ніс із собою хрести, корогви, ікони, царські портрети... Відповідь відома – розстріл без попередження бойовими патронами, добивання нагаями. Розправи тривали ще й 10 та 11 лютого. Так діяв любий Табачнику царизм, викликавши обурення в усьому світі. Після цього «быдло» остаточно втратило надію на цареву ласку і вдалося до загальних страйків та збройної боротьби.

...Для чого ж знадобилася Табачнику його вбога, воїстину карикатурна схема великих історичних процесів, про які написано стільки досліджень, стільки є творів літератури й мистецтва, видано томи документів і т. д.? А все пояснюється дуже просто. Табачнику треба було будь-що затаврувати ненависний йому «оранжевый мятеж», що на деякий час позбавив його влади, – от він і сконструював «історичну аналогію». Там зрадили царя-батюшку, а тут, мовляв, – Конституцію і демократію. Там «быдло» і тут «быдло». Там не вистачило патронів і волі поставити «быдло» на належне йому місце, і тут не вистачило духу. Не спрацювали «защищающие власть от произвола толпы барьеры (будь то Божье помазание или конституция)» (с. 92). Уявляєте: «Божье помазание» як захист від народу – в устах політичного мислителя XXI століття! Далі він ще досить прозоро дорікатиме Президентові Кучмі за те, що той не вдався до збройної сили для придушення «оранжевого мятежа»! Оце істинний цивілізатор (слово цивілізація – улюблене в його лексиконі)! «Но почему политики, уничтожающие конституционные основы украинской государственности (!), считают, что они будут более удачливы и более изворотливы, чем царские генералы-изменники...», – запитує Табачник. Але це не запитання, а погроза: погроза розплатою за «измену», погроза розколом України, погроза непослухом регіональних влад, непослухом підпорядкованої їм міліції, погроза паралічем армії, якій Табачник кидає зовсім уже нахабне звинувачення в «бесчестии»: «Украинская армия повторила путь российской имперской (яка зрадила помазанника Божого і не придушила народ! – *І. Дз.*), и после того, как в 1991 году командовавшие расквартированными в Украине частями советские генералы в карьерных интересах переприсягнули новой власти, деморализованное бесчестием (каковым является вторая присяга) (до речі, Табачник теж у деякому сенсі “переприсягнул”: був громадянином СРСР і механічно став громадянином

України. – І. Дз.) войско наше готово только на безоговорочную капитуляцию» (с. 96). Чи не провокаційна заява?!

Думається, що тепер, коли міністром оборони стала своя партійна людина, Табачник змилюється і зніме анафему з української армії. Заспокойтеся, генерали, полковники, сержанти, рядові й відставники всіх родів військ і всіх звань!

(Тут треба сказати, що фантазія Табачника, нестримна в своєму розгоні, одначе вкрай убога в своїй одноманітній формі: довільні історичні паралелі. Ними забитий не тільки «Утиный суп...», а й варіація його – книжка «Мир без Украины?» Мало того що майданні бузувіри – «оранжевые» – діяли методами всіляких, яких тільки не було, фашистів, вони ще встигли скористатися й досвідом мерзенних детронізаторів богопомазаного Миколи II: «Организаторы Майдана действовали по старым лекалам Родзянко – Гучкова – Керенского», а після перемоги «путча» всі силові відомства «оранжевых» використовували «опыт демократических чекистов» – так Табачник відгукується про створену Тимчасовим урядом Росії ЧСК – «Чрезвычайную следственную комиссию для расследования противозаконных по должности действий бывших министров, главноуправляющих и прочих высших должностных лиц как гражданских, так и военного и морского ведомств». Ні «демократические чекисты» Родзянка – Гучкова – Керенського, ні майданні чекісти так ніяких зловживань і не виявили, вважає Табачник.)

Ще одна блискуча паралель. Табачник бере фейлетон Михаїла Булгакова «Грядущие перспективы» і прямисінько переносить ці «перспективи» з 1919 року... в 2009-й! Його не бентежить те, що Булгаков пише в обстановці кривавої громадянської війни, в час наступу денікінців і надіється на «расплату». Яке це має значення? Важливо висловитися якомога крикливіше і безконтрольніше. «...Исход локального украинского Армагеддона будет таким, каким его описал Булгаков»¹. Слухайте, Табачнику, ви що – зовсім забули факти історії, які вчили і в школі, і в університеті, і ще в комсомолі та партії, і які нагадують про те, що «исход» був зовсім не таким, як його уявляв Булгаков 1919 року («Мы будем завоевывать собственные столицы. И мы завоюем их... Негодяи и безумцы будут

¹ *Дмитрий Табачник. Мир без Украины?* – Харьков: Фолио, 2009. – С. 279, 280, 284.

изгнаны, рассеяны, уничтожены», – солідарно цитує Табачник – певно, теж завойовуючи «столицу»), – а зовсім протилежним: аж до того, що 1940 року Михайлу Булгакову довелося писати п'єсу про найбільшого з тих, кого називав «негодьями и безумцами», – великого Сталіна. П'єса зветься «Батум». Не читали? Почитайте. Цікаво. Тоді і «Белая гвардия», яка для Табачника є мало не політичним євангелієм, трохи по-іншому читатиметься. До речі, правду про білу гвардію можна доповнити спогадами того, хто вірив у неї, як Булгаков, але більше побачив у дії, – милого серцю Табачника монархіста і українофоба Василя Шульгіна («1920 год»).

І хай читач не подумає, що має справу з таким уже непоступливим моралістом-максималістом. Коли треба, Табачник що завгодно виправдає і обгрунтує.

Ось один із прикладів. На початку 1942 року гестапо в Києві заарештувало і розстріляло групу українських націоналістів, у тому числі керівництво колабораційної мерії. Про те, як описує Табачник діяльність цих націоналістів, хай судять історики. Я ж тут звертаю увагу на інше. «...Советской разведке удалось провести удачную оперативную комбинацию», – морально-елегантно пояснює він акцію гестапо (в ході якої, до речі, в Бабиному Яру розстріляно видатну українську поетесу Олену Телігу): «в гестапо была подброшена дезинформация о связи Багалия с резидентурой НКВД, во что немцы поверили». І після цього наша людина честі переходить до своєї улюбленої теми – «осанни» помаранчевим недолюдкам, методом специфічних «аналогій»: «Казнь других известных националистов объясняется конкуренцией различных группировок тогдашней “демократической коалиции”, вожди которых писали друг на друга бесконечные доносы в Ровно и в Берлин, как сейчас они бегают в американское посольство для принесения ганнибаловых клятв верности Вашингтону и очернения конкурентов» (с. 291).

Про неукраїнців і, відповідно, ненаціоналістів Табачник пише набагато спокійніше, але теж морально-елегантно.

«Британский премьер Уинстон Черчилль за свою политическую карьеру дважды перебегал из партийных окопов: от тори к вигам и обратно. При этом он одинаково уютно чувствовал себя и в рядах консерваторов, и среди либералов, да и товарищи по партии не слишком сурово судили его за его поступок...» (с. 110). Потім ще

про лейбориста Тоні Блера, «формально левого», чия політика «была не менее жесткой и агрессивной, чем политика “железной леди”» – консерваторки Маргарет Тетчер; про альянс у ФРН соціал-демократів і правоконсервативних ХДС-ХСС...

До чого б це? – подумас читач. На виправдання партперевіжчиків і власної політичної «уютности»? Та ні, тут стратегічніший підхід. Читаємо далі.

«Дело в том, что современная демократия – это государство крупного капитала, созданное крупным капиталом в интересах крупного капитала. Поэтому партии, сменяющие друг друга в современном демократическом государстве, являются партиями крупного капитала. Другие политические силы по определению не могут собрать достаточно средств на активную политическую деятельность» (с. 111). Зрозуміло: гроші – влада – гроші... Демократія – не результат століть розвитку людської думки і суспільної боротьби, а витвір «крупного капитала в интересах крупного капитала» (мали рацію нині зневажені Табачником «твердолобые марксисты», що говорили про фальш «буржуазної демократії!»). Тепер і «нашим бизнесменам нужна поддержка сильного государства». Теж зрозуміло... Отже, іншого шляху, як жити під благословенною владою «партий крупного капитала» (Партії регіонів, скажімо), історія нам не залишила, треба змиритися. Але саме в цьому ж і наше щастя! Бо, виявляється, якраз партії великого капіталу (в тому числі ПР, звісно) дбають про інтереси ВСІХ (правда, «в той или иной мере»), будши здатними «выступать в качестве общенациональной политической силы». А далі взагалі політологічний шедевр: «Ведь миллиардер и рабочий с его завода в равной степени (!!! – І. Дз.) заинтересованы в сильном государстве, способном отстоять их интересы за рубежом. Когда США, Британия или Россия отправляют военные корабли и самолёты спасать своих граждан в горячих точках, спасаемые, как правило, самые что ни на есть рядовые граждане. Когда же военная сила (или угроза её применения) используется для установления контроля над источниками энергоносителей или путями их доставки, для получения льготных условий на иностранных рынках и т. д., то речь идёт уже об интересах крупных корпораций, тогда свою долю – в виде дешёвых электроэнергии, газа, бензина, сельскохозяйственных продуктов, рабочих мест – может получить и получает каждый гражданин» (с. 111).

«Умри, Денис, лучше не скажешь!» – вигукнув колись класик. Одвертішої апології імперіалістичних хижаків, зі спробою поставити благополуччя «каждого гражданина» у прямий зв'язок з їхніми грабунками, здебільше кривавими, й міжнародним бандитизмом, – такого «історіософського» цинізму ще пошукати!

Табачник назвав три країни, які застосовують військову силу «для установления контроля», «получения льготных условий» і т. д. А як же решта людства? Ті, над ким «устанавливают контроль» і в кого здобувають «льготные условия»? А як ті, хто не використовує військової сили для «контроля» і т. д. – скажімо, Швеція, Фінляндія, Данія, Австрія, Швейцарія, власне, всі, за винятком отих кількох могутніх і агресивних? Як живе там «каждый гражданин», не дістаючи своєї законної крихти з імперського розбою? І чому профспілки в усіх європейських і не тільки європейських країнах не вважають владу «партий крупного капитала» благодаттю для трудящих, чому скрізь і всюди відбуваються страйки і демонстрації проти того, що ці партії свою владу рятують, перекладаючи труднощі на плечі трудового люду?

Для чого ж Табачникові знадобилися ці «теоретичні» хитрощі? А для того, щоб виправдати політичний союз Партії регіонів – партії великого капіталу – з симоненківською КПУ, яка все ще називає себе партією трудящих. Її і прийшов на допомогу колишній комуніст, але цікаво, чи задоволена вона такою досить пікантною (за характером аргументації) допомогою? (Хай не подумає читач, що я сподіваюся розсварити Табачника з керівництвом симоненківської КПУ. Їх ніхто і ніщо не розсварить, бо те, що їх об'єднує, сильніше за те, що могло б їх роз'єднати.)

Любов Табачника до царської імперії та царів

Якщо вірити Табачнику (а як йому не повірити!), Російська імперія була справжнім раєм для народів. Щодо росіян, українців і білорусів – це саме собою зрозуміло. Але «іногородцям» було ще краще: «...Ограничения, накладывавшиеся на имперских “иностранцев” (неправославных), имели скорее характер предпочтений. Так, их не призывали в армию, вместо налогов они платили ясак натурой (преимущественно пушниной), ими управляли их собственные

“князья”, одновременно получавшие и российское дворянство и т. д.» (с. 162–163).

Читаєш і очам своїм не віриш: невже можна отак писати, зневаживши всякий самоконтроль думки, отак уважати за дурнів і невігласів усіх своїх читачів? Невже не існує величезної літератури – джерельної, науково-дослідної, мемуарної, зрештою белетристики – про райське життя в царській імперії і «инородцев», і «единокровных»? Причому літератури не лише радянських часів, якій экс-комуніст, природно, не вірить, а й значною мірою російської дореволюційної?

А гімни російським царям! Що не цар, то не тільки помазаник Божий, а й казковий подарунок людству! Ну, Петро Великий – це зрозуміло. Катерина Велика, крім усього, «создала комиссию по разработке конституции» (с. 81), – але чим скінчився цей маневр, Табачник воліє не згадувати. Натомість жалкує, що російська традиція виявилася скупюю щодо возвеличення, великими можна було б назвати й інших, підстава дуже поважна: «Александр Благословенный и Александр Освободитель присоединили к империи никак не меньшие территории». Отже, «Александр Благословенный», «Александр Освободитель» (з власної доброти визволив християнські душі з рабства у християнських поміщиків «раньше, чем получили свободу негры в США и разноцветные рабы в Бразилии» – с. 81: ви бачите, як далеко довелося шукати історичного прецедента і якого – чого б це?!), «Александр Миротворец» («...он умел не только обеспечить России мир на внешних рубежах в течение всего своего правления, но и быстро и эффективно разгромил тогдашних “передовых демократов” – революционеров-народовольцев...» – с. 101). Це ж треба як зневажити всю російську визвольну традицію, від Герцена до Кропоткіна, щоб отак у ХХІ столітті писати про царів мовою придворних поетів далекого минулого (не Пушкіна і не Блока!) і кидати вірнопідданчим брудом у світлу пам'ять Лизогубів, Кибальчичів, Желябових і Перовських, перед якими навіть дехто з їхніх вимушених суддів схилявся шанобливо!

Зате які гімни Потьомкіну! «К моменту его смерти провинции, за два десятка лет бывшие “Диким полем”, процветали. Потёмкин, между прочим, имел состояние, которое, в пересчёте на нынешние деньги, превышало состояния всех нынешних украинских

олигархов, вместе взятых, и мог жить в Таврическом дворце в своё удовольствие, а захотел бы поработать, ему б и в Петербурге место нашлось» (с. 142).

Щодо «процвітаючих провінцій» – це окрема розмова, а от конкретніше питання: з яких небес Потьомкіну раптом упало багатолігархічне «состояние»? Може, пояснить Табачник? А заодно й таке пояснить: чому це «неймётся» деяким його колегам по партії, які теж мають немале «состояние» і могли б спокійнісінько його проїдати, а натомість ідуть на тяжку й невдячну працю задля щастя народу?

Не коментуватиму Табачникові «восторги» надзвичайною етичною висотою російських царів та панівної еліти взагалі – про це є достатньо свідчень їхніх сучасників (а все-таки не утримаюсь від маленької цитати з іронічного пасажу того ж таки В. Розанова: «...о сущей и наглядной, очевидной и реальной монархии никто однако не формулирует, что “монарх ездит на парады”, а формулируют: “печётся о подданных”, не говорят: “имели любовников и любовниц”, не сказывают, что это – хорошие казематы, и десятка 2–3 или сотни 2–3, смотря по году, удушенных и застреленных» – див. у названій вище книжці, с. 10–11). Пропоную інше: хай Табачник та інші залюблені в царську імперію уявлять собі, що вони живуть у ній – у XVIII, XIX столітті чи на початку XX. Чому вони думають, що неодмінно були б дворянами, або флігель-ад'ютантами височеств, або й самими височествами? Ану випало б бути кантоністом у аракчєєвських поселеннях, або кріпаком у якої-небудь Салтичихи, або «преференційованим» «инородцем» у «черте оседлости» (чи в пограбованій Башкирії або «Казахії», або в Сибіру чи Приамур'ї, радісно платячи «ясак пушниной», і не тільки ясак – збуваючись усього добра за пляшку «горючої води» російським купцям: Табачник цього не знає?), або й робітником якогось Санкт-Петербурзького заводу, який 9 січня 1905 року в багатотисячному натовпі під проводом попа Гапона пішов просити в царя кращого життя і потрапив під кулі й нагайки... Може б тоді «восторгов» поменшало, подивилися б на благословенну імперію з іншого боку, а то й, дивись, дехто б приєднався до того «закомплексованного быдла», яке повставало проти «господ» і зрештою розвалило імперію не за німецькі гроші...

«С учёным видом знатока»

Ми вже бачили несхитність Табачника у доведенні того, що йому треба довести. Аргументів йому ніколи не бракує, бо він їх не потребує. Сказати б, «не вживає». Зате рясно демонструє комп'ютерну «ерудицію», що має підмінити аналіз конкретної ситуації. Ось, скажімо, його стаття «Созидание государства». Починає він з обивательської легенди про те, що «современное украинское государство – во многом историческая случайность, рождённая разломом цивилизаций, противоборством сверхдержав и экономических систем, сытым отупением советской безвольной номенклатуры. Судьба независимости решалась не упорной борьбой народа (кровавой, как в Ирландии, или ненасильственной, как в Индии под предводительством великого Ганди), но дворцовыми играми в Кремле и вокруг него, усилиями Вашингтона и европейских столиц» (с. 35).

Отже, немає потреби читати наукові дослідження про національний рух кінця ХІХ – початку ХХ століть, про національні вимоги українців у революції 1905–1907 років, про гасла РУПу (Революційної української партії); про національну революцію 1918–1920 років та УНР, про Західно-Українську Народну Республіку. Не треба задумуватись над тим, чому царський уряд увесь час боровся не лише з українською мовою та культурою, а й з сепаратизмом та «мазепинством» (і ніякі анафеми не допомагали), а більшовики – з «українським буржуазним націоналізмом», «петлюрівщиною», «укапізмом», «націонал-ухильництвом» у лавах КП(б)У і т. д. – без кінця. Це давнє? Ну, яке ж давнє, коли й Табачник тієї самої співає: зрада... Мазепа, Петлюра, Хвильовий, Скрипник... Націоналізм... Американська рука... Ще чиясь... (Цьому, певно, ніколи не буде кінця – доки хоч один українець живе на планеті Земля.) А хочете ближче – поцікавтеся, який процент українців був у сталінсько-беріївських концтаборах. Або: ось недавно СБУ розсекретила документи спецоперації КГБ під кодовою назвою «БЛОК» – там сотні й сотні документів про національний рух в Україні 60–80-х років. Масштаби його приховувалися від публіки, але історик і політичний мислитель мав би це уявляти. Я вже не нагадую про Народний Рух України, який мав широку електоральну базу і позиція якого швидко еволюціонувала від підтримки перебудови до

вимоги незалежності. Це звичайна еволюція політичних рухів, які виходять з реальних обставин, тому фальшиві й фарисейські оті закиди, що, скажімо, Центральна Рада не одразу стала на позицію державної незалежності. А хіба зовсім уже забулося, що Західна Європа і США, дбаючи над усе про «стабільність», «не радили» Україні поспішати з виходом зі складу СРСР, хіба забулися поради Маргарет Тетчер або виступи Президента США в Києві?

Табачник не хоче знати нічого з реальної історії України. Вдавано «дивується», наприклад, з того, що УНР проти наступу червоних військ Муравйова під Крути могла послати лише 300 студентів та учнів. А де ж, мовляв, українізовані дивізії царської армії? Розбіглися: мовляв, непотрібна їм була та незалежність. Так, безмежно вимордувані чотирирічною кривавою війною солдати – селяни й робітники – кидали армію та поспішали додому, до своїх сімей. Щоб проганяти поміщиків і брати землю. І уряд УНР, залежний від селянства, намагався насамперед розв'язати земельне питання (хоч і дуже мляво та суперечливо) – і не готувався до війни з братньою Росією. Але вийшло не так, як хотілося. У всякому разі, тлумачити цю ситуацію в контексті нинішньої політичної кон'юнктури, коли одні шукають браку патріотизму, а інші йому радіють, – принаймні недоречно.

Так само довільно інтерпретує Табачник і ближчі до нас пізнорадянські часи. Із задоволенням нагадує «забытое определение Украины как заповедника застоя» (с. 37), замовчуючи або не розуміючи, хто і чому той заповідник утримував і що в цьому заповіднику квасили. Табачник мислить «вибірково». Тож неважко уявити, яке «государство» він буде «созидать»...

Зате він пропонує «с учёным видом знатока» еkleктичний набір відомостей з давньоримської історії, з французького й іспанського середньовіччя тощо. Розказує про Швейцарію й Бельгію як «современные империи» (с. 41). І потроху розмиває поняття імперії. Неспроста. Виходить, що імперії не конче плід завоювань чи колонізації, а й просто співіснування кількох народів в одній державі, все одно що федерація чи конфедерація. (Класичну бінарну опозицію: метрополія – колонія, видно, вже скасовано.) Мовляв, від великої Римської імперії відколювалися або відкраювалися міні-імперії «не по этническому, а по территориальному признаку». (А які імперії створювано за етнічною ознакою?) Так і з Україною.

«Отколовшись от империи, украинская часть имперской нации не утратила своей имперскости» (с. 39). Отже: не було і немає української нації, а є «украинская часть имперской нации»! Говорить про «народы, составляющие лоскутную имперскую нацию» – нашу (с. 45). Які це «народы» і скільки їх – не пояснює. Бо багатонаціональний склад населення якоїсь держави – це не те, що держава кількох народів, «багатонародна». Щоб бути «багатонародною», держава має включати до свого складу повністю відповідні народи або, принаймні, основну їхню масу і серцевину їхньої території. В Україні це кримськотатарський народ та ще караїми. Всі інші національності є частиною народів, які мають свої держави поруч із Україною. Але як громадяни України вони є чи можуть бути складниками української політичної нації, її чинниками. Особисто і як національні групи, чи меншості, чи більшості, чи як тільки хочете, – але не як «народи». Бо «російський народ України», як і «угорський народ України», чи «польський народ України» тощо – це вже нонсенс. Бо народ – ціле, а не фрагмент.

Вершиною Табачникового суємудрія є формула про «имперскость украинского народного сознания» (с. 40). Що сіє означає? Якщо те, що в Україні живуть люди різних національностей, і український народ має досвід позитивного співжиття з ними, – так причому тут «имперскость»? Якщо говорити про мозаїку традицій, мов, культур, етнічних груп, конфесій – є поняття політичної нації, загальноприйняте, на відміну від «імперії» – це поняття в Україні, хоче чи не хоче Табачник, тягне за собою далеко не позитивні спогади й асоціюється з двома імперіями, які її гнобили (дарма що в одну з цих імперій Табачник сліпо залюблений). У сьогоденній Росії поняття «імперія» глорифікується і підсолоджується на «ліберальний» манер, Табачник не пасе задніх, але кривавого кольору імперії і він не змиє.

Та головне, зрештою, не в цьому. Головне в тому, що Табачник послідовно прагне розчинити українську національність у «поліетнічності и поликонфессиональности». Це нібито тому, щоб застерегти від «подавления и ассимиляции», оскільки жодна з «етноконфессиональных групп не может претендовать на то, что её взгляды, язык, идеология станут господствующими» (с. 40). Наче й правильно. Але неважко здогадатися, що Табачник має на увазі, нібито в Україні всьому населенню нав'язується українська мова

і українська культура, українські цінності взагалі. Про це він говорить постійно і прямо, здебільше не так закрутисто. І як завжди, все ставить з ніг на голову: досить подивитися на реальне життя, і побачимо, що життєвий простір української культури звужується, як шагрєнева шкіра, що українська культура і мова – в стані глухої оборони від мовнокультурної експансії сильнішої держави, саме імперської. Експансії, – а не співпраці, взаємообміну, взаємозбагачення, які, звісно ж, культурам не шкодили б.

Окремо – про улюблений аргумент відомого роду політиків, яким оперує і Табачник. Швейцарія. Так, там три державні мови. Але там німці, французи й італійці (та ще ретроромани) споконвіку живуть кожен на своїй території, не асимілювали й не асимілюють одні одних, не нав'язували одні одним своїх мов, не забороняли мову сусіда, ніхто нікого не затискав у братні обійми. Чи не правда: дуже схоже на українську ситуацію?! І Швейцарія – не спільна держава французького, німецького та італійського народів, а держава швейцарців. Швейцарія.

Що ж до Бельгії, то останні події показують, яка там ідилія в мовній сфері...

Є у Табачника одна цікава думка, яка, на мій погляд, могла б бути плідною, якби не підпорядковувалася його непозбутній пристрасті – м'яко кажучи, нігілістичному запереченню українства. (Доводилося чути, що поняття «українство» придумали сучасні націоналісти на подив усьому світові, бо аналогічного не знає жоден народ і жодна мова. Це ще один вияв невігластва українофобів. Термін «українство» існує від середини XIX століття. В Німеччині від XVIII століття існує термін *Deutschtum* – дослівно «німецьтво», у сербів – «сербство», у чехів – «чехизна», у поляків – «польщизна», у росіян – «русскість». Терміни ці виникли в період європейського романтизму і національних відроджень, фіксували національні ознаки відповідного народу, активно вживаються вони й нині – почитайте, наприклад, російську публіцистику.)

Це думка про те, що державотворчими чинниками в Україні є або мають стати всі етноконфесійні групи, і жодна з них «не может претендовать на то, что её взгляды, язык, идеология станут господствующими» (с. 40). Залишаю тут осторонь ту обставину, що Україна живе не ізольовано, а в оточенні сусідів, і деякі з цих

сусідів досить потужно і цілеспрямовано впливають на «взгляди, язук, идеологию» українського суспільства – кому, як не Табачнику, це знати. Але хочу сказати про інше. Оті «государствообразующие» чинники – на якому фундаменті будуть «образовувать государство»? На порожньому місці, на піску, в риторичному повітрі – чи, може, все-таки на фундаменті історичного життя українського народу? Коли так, то ставмося з повагою, інтересом до цього життя в усіх його виявах – політичному, господарському, громадському, релігійному, звичаєвому, культурному, мовному. Поки що цього не видно ні з боку Табачника, ні з боку його однодумців. Може, їм вистачає бути «частью русского мира», «ми-ниимперией» – уламком «большой империи», в якій владарі прокидаються з незмінною думкою: «Что ты сегодня сделал для Украины?»

Зрештою, в питання про те, яку Україну він має намір «созидать», він сам не раз вносить цілковиту ясність. «В России, до 1917 года, русские, украинцы и белорусы считались единым православным народом, что было тем более верно, что этнографические отличия между Минском, Полтавой и Москвой значительно менее заметны, чем между Архангельском и Астраханью» (с. 162). Залишається тільки розвести руками. Справді, «считались». Але ким? Царською владою, офіційною церквою і адептами «единой и неделимой». Від цього «считання» давним-давно нічого не лишилося, і тільки тепер новітні московські єдинонеделімиці знову беруться за старе, не шкодуючи сил. А про «этнографические отличия» – ну що ж полемізувати з людиною, яка пише так, наче не читала (чи вдає, що не читала?) ні М. Костомарова («Две русские народности»), ні М. Максимовича, ні І. Прижова, ні М. Маркевича, ні М. Драгоманова, ні Ф. Вовка, ні О. Потебні, ні М. Грушевського, ні Б. Грінченка, ні М. Сумцова, ні... ні... – ні навіть дорожніх нотаток російських літераторів та вчених, які мандрували Україною наприкінці XVIII – на початку XIX століть: В. Ізмайлова, О. Левшина, В. Зуєва, К. Шалікова та ін. (не кажучи вже про мандрівників-чужоземців). Звичайно, цієї літератури, і старої, і нової, стільки, що не гріх її і не знати, – але гріх, не знаючи, робити категоричні висновки та ще з такою далекосяжною метою.

Табачник у ролі культуртрегера

Як тільки Табачнику треба щось сказати про українську культуру, так у нього зразу гримаса сноба, а на вустах одне й те саме: «шароварщина». Особливо гірко йому за донецького «шахтёра» – просить принаймні не «принуждать» його «млеть от вышиванки и шаровар». А таким «принуждением» тільки й займався «оранжевий» режим, нав'язуючи бідолашньому шахтареві «в качестве обязательных и общегосударственных этнографические особенности отдельного, маленького, культурно и исторически чуждого ему региона». А це, грізно застерігає Табачник, «прямой путь к развалу государства» (с. 46). Справді, шаровари й вишиванка допікають «шахтёру» гірше гіркої редьки та багатомісячних невивлат заробітної платні й постійних трагічних аварій у регіоні, економічно, політично й адміністративно підвладному політичним друзям Табачника. А якщо той шахтар і аплодує, скажімо, виступу якогось українського ансамблю з «чуждого ему региона», так це хіба тому, що й сам він або його предки часто-густо родом з того «чуждого». Щоправда, нагоду виявити таку безпринципність «шахтёру» дають не щедру – частують його іншим продуктом. Та й не тільки «шахтёру». По всій Україні «править бал» на естраді російська попса (не культура – попса часто сумнівного гатунку). Українські ж естрадні колективи (яскраві з них) гастролують більше в Росії, ніж в Україні. Здавалося б, так безпечніше для КОЛЕКТИВНОГО ТАБАЧНИКА. Але конкретний Табачник і тут бачить небезпеку. Закликає російську владу покласти край цьому неподобству, як і публікації в Росії перекладів творів негодних йому українських письменників тощо. «Достаточно было бы России, которую представители украинской “творческой элиты” и так беспрерывно обвиняют в создании препон на пути развития украинской культуры, просто прекратить издавать книги украинских авторов, отметившихся русофобскими “трудами”, прекратить снимать в своих фильмах русофобствующих украинских актёров, блокировать гастролы в России “этнически озабоченных” украинских попсовиков, и как минимум половина “оранжевых” властителей дум исчезла бы с медиа-горизонта, поскольку именно они получают в России свои основные дивиденды и основной, если не единственный, доход, а вторая половина хорошо бы думала, прежде чем

говорить» (с. 372). Ну невичерпні чесноти в людини честі! Що тут скажеш... Хіба одне: любить Табачник історичні аналогії, особливо дуже віддалені, то ось йому одна, пушкінська:

«ДОНОС НА ГЕТЬМАНА-ЗЛОДЕЯ
ЦАРЮ ПЕТРУ ОТ КОЧУБЕЯ».

Поки що реакції на приватне кочубейство Табачника з боку російських фіскальних органів не було. Але тепер Табачник може звернутися, як міністр українського уряду, офіційно попередньо давши доручення відповідним спецслужбам, навести довідки щодо бюджету тих самих «етнічески озабоченных»...

А чи є в українській культурі ще щось, крім попси, шароварів і вишиванок? Важко сказати. Раз чи два мелькнуло в його текстах прізвище Шевченка, але це для ерудиції, один раз Франка – не без іронії. Принагідно назвав кілька прізвищ класиків радянської доби – тих, хто пережив сталінський терор. Хто не пережив – не варті згадки. І на тім спасибі. Втім, є ще (чи справді є?) «трипільська культура». Вона так надокучила Табачнику (а отже, й українському народові), – ще більше, ніж шаровари й вишиванки, – що він сформулював свого роду «Декларацію прав людини і громадянина», з якою я особисто цілком погоджуюсь: «Любой гражданин Украины имеет право не носить вышиванки и шаровары и не впадать в экстаз от трипольской культуры» (с. 158; це трохи нагадує укази щедрінських градоначальників: «Каждый обыватель да будет...»). Досі таке право людини і громадянина, як і інші права за диктатури «оранжевых», було хіба що віртуальним, але тепер, за нової влади, воно, як і всі інші права, нарешті стане реальністю. «Над страной весенний ветер веет, с каждым днём всё радостнее жить... Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек...» – це пісня недалекого майбутнього. У Табачниковій Декларації прав людини і громадянина є ще один важливий і безсумнівний пункт (щедрінськоградоначальницький): «Каждый, кто хочет на свои деньги, уплаченные в виде налогов, читать Марину Цветаеву (в оригинале, разумеется), должен иметь такое право, как не должно ущемляться и право на знакомство с творчеством любимой поэтессы Олены Пчилки» (с. 158). Когось може здивувати така альтернатива (і чому альтернатива взагалі?): Марина Цветаєва або Олена Пчілка. Чому не Леся Українка, Ліна Костенко чи, скажімо,

Ірина Жиленко, Наталія Лівицька-Холодна, Марта Тарнавська, Емма Андієвська, Лада Могилянська або Олена Теліга? Градоначальницьке? «Маленькие хитрости»? Ні, це підсвідомо: ну не може чоловік слівця сказати, щоб не «в'істи» остогидле йому «українство», хоча б дрібненькою каверзою. Що ж, мовляв, «ви» можете протиставити «нам»? А чому «ми» зобов'язані щось протиставляти «вам»? «Ми» читаємо і Марину Цветасву та Анну Ахматову (і багатьох інших, уявіть – в оригіналі), і Олену Пчілку, і Лесю Українку, і Ліну Костенко, і Олену Телігу і всіх названих вище та неназваних (теж в оригіналі). На відміну від «вас».

Не вірите, що цей Табачників казус – на рівні його щедріноградоначальницького рефлексу любові до української літератури? Ось ще приклад: «Если жителям Юго-Востока не мешать читать и чтить Пушкина и Булгакова, то им не будет дела до того, что львовяне будут зачитываться Лубкивским или дневниками Леся Танюка в восьми томах» (с. 149). Ну, нарешті з весни 2010 року «жители Юго-Востока» зможуть цілком легально «читать и чтить» Пушкіна і Булгакова, ніхто не заважатиме. А «вони» не заважатимуть львів'янам «зачитываться» не лише Лубківським і Танюком, а й Шевченком, Франком, Коцюбинським, Стефаніком і т. д. (див. шкільний курс історії української літератури). От тільки як бути з монополією «Юго-Востока» на Пушкіна і Булгакова, яких і за «оранжевой» диктатури незаконно читали культурні львів'яни, наражаючись на небезпеку репресій?

А як вам подобається таке означення: «...претендовавшие на интеллектуализм и либеральные взгляды Владимир Винниченко и Михаил Грушевский» (с. 296). Ви уявляєте: він, Табачник, – інтелектуал і ліберал, а вони, Винниченко і Грушевський, – тільки «претендовавшие»!

І як по-езуїтському викручується він, щоб принизити нашу культуру, нашу мову. Ось, скажімо, є дві безсумнівні обставини, одна з яких відома з часів класиків української літератури ХІХ ст., а особливо виявилася в урбанізаційних процесах ХХ ст., друга – з нашого нинішнього суспільного життя. Перша – багато сільських мешканців-українців, переселяючись у русифіковані міста, страждали від мовної дискримінації, відчували свою вторинність і поспішали пристосуватися до панівної мови. Плодом цього пристосування ставав так званий суржик (залишаю тут осторонь інший

бік цього процесу – природне змішування лексики при спілкуванні людей різної мовної належності й практики). Обставина друга – багато хто із сучасних українських політиків далекий від досконалого володіння українською мовою. По-своєму описавши ці обставини і по-своєму їх зіставивши, Табачник робить висновок: «Теперь этот накопленный годами комплекс неполноценности выливается в агрессию: “Мы учили «москальську мову», теперь вы учите наш суржик”» (с. 166). Ви коли-небудь, де-небудь від кого-небудь таке чули? А підтекст ясний: У «нас» є «великий и могучий русский язык», а у «вас» – суржик. Але ж крім суржика є українська мова – високорозвинена й шанована в культурному світі мова народу з великою історією, багатою культурою. Чому б не знати її тим, які живуть в Україні, вважають себе її громадянами, а тим більше ще й коли бажають урядувати в ній?

І ще про «суржик». Послухайте краще, якою мовою говорять наші «рускоязычные» депутати, політики, бізнесмени і т. д. Невже це справді російська мова? Свят, свят!!!

□ Табачник лютує

Мені трохи ніяково за таке означення, але навіть воно не відповідає мірі насиченості Табачникових текстів ненависницькою лексикою. У кожного, звісно, може бути емоційний зрив, але тут – якийсь постійний стан скаламученого кипіння. Особливість публіцистичного жанру? Ні, справжня публіцистика передбачає і аналіз явищ, і широку стилістичну палітру, і багатство лексики, і спектр барв та інтонацій. А тут – одноманітне довбання застрашливими термінами. Посудіть самі. «Пещерный национализм», «пещерная идеология», «пещерные представления», «дикари», «лживые подлецы», «торжествующее быдло», «оранжевые монголы», «оранжевый мятеж», «организованный иностранными спецслужбами мятеж», «государственный переворот», «майданные властители», «назначенные США демократы», «свезённые в столицу погромщики», «героическое вырезание москалей», «националистическая диктатура», «патологическая русофобия», «националистический тоталитаризм», «националистический “оранжизм”» і т. д. і т. п. – і відповідно «всё более явная фашизация государства» – і це без кінця. Так характеризує Табачник своїх політичних опонентів, а втім –

вони для нього не політичні опоненти, а «закомплексованное быдло» (див. с. 168 «Утиного супа...»), іншим разом – «вражеская армия». Не дуже винахідливо, але дуже хитро – можна не полемізувати, а просто «інтелектуально» матюкатися. Що доктор наук і робить. Дарма ви шукатиме в нього хоч якогось розгляду питань по суті. Наприклад: що таке націоналізм і чим печерний націоналізм відрізняється від непечерних (скажімо, від того, яким Путін похвалив Медведєва, благословляючи його на посаду президента Росії: «Он такой же националист, как и я» – знамениті слова, що обійшли увесь світ; про них Табачник не згадує, натомість, навпаки, пише про «борьбу русского правительства с русским национализмом и чеченским сепаратизмом»; останню порівнює з «борьбой китайского правительства с уйгурским и тибетским сепаратизмами» – с. 73: симпатичне порівняння!); які реальні ознаки націоналістичної диктатури в Україні; який є соціологічний аналіз складу і поглядів учасників «оранжевого мятежа» та які погроми вчинили «свежённые в столицу погромщики», «галичанские повстанцы» і т. д. на очах паралізованих їхньою нахабністю киян. І так далі – по всіх пунктах. Можливо, через кілька десятків років ТАБАЧНИКИ так облагородять національну пам'ять, що майбутнім поколінням ніяких доказів не треба буде... Можливо. Але нині ще живі не лише свідки, а й учасники тих подій. І самою лайкою та образами Табачник не обійдеться. Потрібна думка, потрібні докази, хоча б цитати з якихось документів, з політичних програм, з урядових постанов тощо. Хто конкретно з відомих політичних або громадських діячів, з діячів української культури висловлював погляди, які дають підставу говорити про «пещерную идеологию», «пещерный национализм» «оранжевого мятежа»? Процитуйте! Може, ми з вами й погодимося. Але процитуйте дослівно, а не як заманеться. Які закони приймала Верховна Рада України задля встановлення фашистського режиму? Процитуйте! Як «оранжевые монголы» монополізували засоби масової інформації, припинивши передачілюбих Табачникові олігархічних телеканалів та випуск відповідних газет (назвіть їх, заборонених: «Сегодня», «2000», «Киевский телеграф», телеканал «Інтер» чи ще щось?), – бо який же без цього фашизм чи націоналістичний тоталітаризм? Мовчить глухий Табачник. Зате без кінця повторює якусь фольклорну версію про «безграмотных политиков», які нібито стверджують, «что украинской

государственности 140 000 лет (то есть Украина появилась раньше, чем homo sapiens)» (с. 177). Табачнику, назвіть, будьте ласкаві, цих політиків поіменно – ми їх висміємо і навіть затавруємо разом з вами як носіїв нестерпної безглуздості.

Назвіть і «істориків «трипольсько-голодоморской школы» (це ж треба так гнусно висловитися!). Назвіть і тих, кому належить «версія о том, что Иисус Христос говорил по-украински...» (с. 191). Є такі маргінали, що компрометують своєю примітивністю саме ім'я українське (є подібні в кожному народі). Тож назвіть їх або до них адресуйтеся, а не змішуйте все до купи, не кидайте брудом в усе «українство», в усю українську інтелігенцію. Вона сьогодні, коли говорити лише про гуманітарну сферу, – це Сергій Кримський *, Мирослав Попович, Ліна Костенко, В'ячеслав Брюховецький, Валерій Шевчук, Богдан Ступка, Ярослав Ісаєвич, Євген Сверстюк, Вадим Скуратівський, Юрій Щербак, Дмитро Горбачов, Євген Станкович, Мирослав Маринович, Григорій Гусейнов, Ада Роговцева, Оксана Пахльовська, Тарас Возняк, Мойсей Фішбейн, Володимир Брюгген, Ігор Лосєв, Сергій Грабовський, Олег Хома, Володимир Базилевський, Микола Рябчук, Мирослав Скорик, Оксана Забужко, Ярослав Грицак, Наталя Яковенко, Володимир Литвинов, Костянтин Сігов, Леонід Фінберг, Петро Рихло, Володимир Войтенко, Сергій Тримбач, Сергій Буковський, Володимир Панченко, Євген Головаха, Леонід Череватенко, Лесь Герасимчук, Олександр Майборода, Оля Гнатюк, Євген Захаров, Едуард Митницький, Андрій Портнов (не той, що урядовець!), Михайло Степаненко, Володимир Губа, Ольга Петрова, Віталій Нахманович, Марина Новикова, Мирон Петровський, Юрій Макаров, Олег Вергеліс, Станіслав Кульчицький, Юрій Шаповал, Сергій Проскурня, Віталій Портников, Рефат Чубаров і багато-багато інших (прошу вибачення в тих, кого не назвав, – літераторів і мистців, істориків, філософів, соціологів, видатних науковців з діаспори, активно присутніх – своїми працями, своєю лекторською діяльністю – в інтелектуальному житті України). Це велика плеяда талановитих трудівників на ниві культури і велика сила, яку табачники навряд чи паралізують попри всі свої владні можливості; це люди

* Статтю написано, коли Сергій Борисович Кримський і Ярослав Дмитрович Ісаєвич були живі.

різних національностей і різних поглядів, вони можуть не погоджуватися одні з одними в багатьох питаннях, але їх об'єднає одне: для них Україна є Україна, а не уламок «большой імперії», «руського мира» і не цеглина в реанімовані московські проекти «православної цивілізації», ціну яким історія давно вже показала. Зрозуміло, що вони Табачнику «не по духу». Але чи він чув від них щось подібне до того, що закидає всій українській інтелігенції? То про кого ж він говорить, не називаючи прізвищ і не цитуючи? Або називаючи те, що українську інтелігенцію репрезентує хіба тією сумнівною мірою, якою він, скажімо, російську, – тобто мірою чиновницької посади?

До речі, давним-давно, задовго-задовго до Табачника мені траплялося розглядати такі версії про Ісуса Христа як одну із компенсацій комплексу національної меншовартості – ці версії траплялися в історії багатьох народів, мають навіть свою літературу. Але є й інший її аспект, метафоричний, а саме: Христос говорив мовою всіх народів, бо адресував своє вчення всім народам, і апостоли, як відомо, спілкувалися мовою тих народів, до яких вони йшли. На відміну від деяких пізніших церков.

Усе сіяння адекватності Табачникового мислення, а водночас і палахкотіння його інтелектуальної та моральної безстрашності можна побачити на прикладі його «викриттів» Президента Ющенка. Зразу скажу: я не належав і не належу до безумовних прихильників Віктора Андрійовича в усьому. Бачу багато доброго в його діях. І багато не дуже доброго. Найгірше: він не виконав найважливіших зі своїх передвиборних обіцянок і тим об'єктивно сприяв компрометації України та української ідеї взагалі. Патріотичні проповіді не змогли замінити соціально-економічних реформ, яких ждало суспільство. За час його президентства впала до нуля виконавча дисципліна, і суспільство ще більше, ніж будь-коли, звикло до того, що ні укази, ні постанови, ні розпорядження, навіть дуже добрі й дуже потрібні, не виконувалися, – отож і виникла в багатьох туга за «сильною рукою». Звичайно ж, не тільки сам він у цьому винен – тут справа і в якості нашого суспільства. Та то окрема розмова. А от у чому він сам, особисто (разом з частиною своїх некритичних апологетів) винен і чому немає виправдання, так це те, що, зазнавши приголомшливої поразки в першому турі виборів, він не зробив висновків і, благословивши фатальну українську

біду – «противсіхство», схилив терези майже рівноважних вагів на користь КОЛЕКТИВНОГО ТАБАЧНИКА – нинішньої правлячої більшості. КОЛЕКТИВНИЙ ТАБАЧНИК, напевне ж, оцінить немалу послугу. Але конкретний Табачник писав свої вчені агітки в 2008–2009 роках, коли на порядку денному була боротьба з Ющенком. І він боровся, як міг. Як саме? Пригадуйте його виступи на телешоу. Читайте чудово видані книжки. Основний (і, власне, єдиний) спосіб компрометації тоді ще чинного Президента – риторика фальшивих історичних аналогій. Які це аналогії? Кого без кінця згадує він у контексті паплюження Ющенка? Гітлер, Гімлер, Розенберг, Борман, Гейдріх, Кох... Навіть Дювальє і... Распутіна згадує! (Для порівняння: Юлії Тимошенко, ще однієї американської креатури, він теж дуже не любить, але тут його асоціації бідніші: згадує тільки угорського фашиста Салаші.) Певно, Табачник усерйоз вирішив, що, оголосивши себе «антифашистом», тим самим здобув право верзти що завгодно на політблатняцькому жаргоні. Нормального читача може знудити від такого цинізму. Доводиться тільки дивуватися: як це Табачник не подумав про те, де б він опинився, якби Ющенко справді був «фюрер України» (с. 293). І що б він пописував, якби не та, хоч і відносна, свобода слова, яка запанувала в часи президентства Ющенка і яку тепер доводиться, не без проблем, укорочувати КОЛЕКТИВНОМУ ТАБАЧНИКУ. «Изымите мои книги из библиотек!» – волає Табачник в «Утином супе...» (а потім і в «Мире без України?»), всіляко розхвалюючи сам свої «монографії», як він називає збірки газетних статей, бо ж монографією можна назвати хіба тільки підручник «Історія української дипломатії», я про нього говорив). Але хитрі фашисти не «изымают» – маскують свою фашистську сутність. А так йому хотілося, щоб його книжки публічно спалювали і щоб дим від спалювання став йому фіміамом, якого йому явно бракує, незважаючи на постійні перевидання, самохвальство і покровительство «партий крупного капитала»... У 2007 році экс-віцепрем'єр Табачник лякав нас тим, що нам доведеться «голосовать в условиях чрезвычайного положения на выборах в парламент, который ничего не решает без воли “его милости Гетмана Всея Украины”» (с. 144). Тепер 2010-й, відбулися і парламентські, і президентські вибори. І можна належно оцінити міру адекватності оцінок Табачника і ціну його кривословія.

Єдина реальна політична обставина з усього, що накидає Табачник Ющенку, – це, мовляв, реабілітація ОУН-УПА та присвоєння звання Героя України спочатку Роману Шухевичу, а потім Степанові Бандері. Але й тут Табачник усього лиш розкошує в своїй політичній тріскотні, не виходячи за межі пропагандистських стереотипів радянського часу. Чи варто нагадувати йому, що ОУН, УПА і «СС – Галичина» – це все-таки різні явища; що 20–50-ті роки в історії Західної України – надто трагічні сторінки, щоб збуватися їх кількома стереотипами; що політичне життя в Галичині 20–30-х років було дуже багатобарвним, сповненим боротьби між різними партіями, а націоналістична ідеологія здобула великий шанс тільки після того, як Сталін за допомогою Комінтерну підірвав, а потім і зовсім ліквідував Комуністичну партію Західної України – складову частину Комуністичної партії Польщі – і тим самим знищив надзвичайно сильний до 30-х років комуністичний і робселькооперативний рух у Західній Україні (зламними моментами стали, до речі, сталінський голодомор 1932–1933 років в Україні та політичні репресії, які поклали край ілюзіям тих, хто був «зачарований на Схід», – ті з їх числа, що емігрували з Польщі в СРСР будувати соціалістичну Україну, потрапили хто на Соловки, а хто просто під кулю чекістів). Чи знає Табачник про ЦЮ Галичину? Чи знає, що після «золотого вересня» 1939 року арештовано й депортовано тисячі людей, розгромлено господарську й культурну інфраструктуру Західної України, а при відступі 1941 року НКВС розстріляв прямо на подвір'ях тюрем ще багато тисяч людей (чи це «фашистська провокація», як і Катинь?). Чи розуміє, що не можна називати зрадниками тих, хто фактично й не був радянськими громадянами, не можна оголошувати бандитами й різунами десятки тисяч людей, які здебільше до бандитизму й різанини, що супроводжують війни, стосунку не мали, а з ідейних мотивів жертвували своїм життям, протистоячи неймовірній силі радянської армії та спецслужб, – навіть якщо деякі керівники руху були пов'язані спершу з німецькою, а потім з англійською та американською розвідками. Все це має бути предметом серйозних і багатобічних досліджень, а не конфронтації гасел. Тим більше, що жорстокості й дурості було достатньо з обох боків, і могутня держава не виявила більшої мудрості й розбірливості в засобах боротьби. Якщо Табачник нічого цього не знає, можна подати йому відповідні

джерела й документи, в тому числі й радянського ж походження. Але він знає, проте йому невігідно знати.

Що ж до власне Бандери, то, звичайно, акт Президента Ющенка, проголошений уже після того, як український народ на виборах висловив йому недовіру, викликає багато запитань. По-перше, чи можна йти на такі кроки, маючи за собою п'ять процентів виборців? Щоб залишити наступникам головокрутну задачу? Чому не зробити було це, мавши принаймні п'ятдесят процентів довіри і хоч якось підготувавши громадську думку? По-друге, постать Бандери навіть самих націоналістів не об'єднувала, а роз'єднувала – і в самій Галичині, і на еміграції. Принаймні коли не більшість, то значна частина української інтелігенції і в Галичині 30-х років, і на еміграції після Другої світової війни певнів йому не складала. Але сталося так, що для багатьох українців саме він став символом боротьби за національну незалежність, і з цим доводиться рахуватися й новій владі. Мені ж особисто здається, що краще було б, якби не стільки про Бандеру говорили (чи не тільки про нього), як досліджували долі тих тисяч молодих хлопців та дівчат, які в неймовірно важких умовах, живучи в лісових криївках, роками, в зиму, й холод, й безхліб'я, помираючи від ран без елементарної медичної допомоги, – протистояли величезній і добре навченій силі НКВС з усією його підступністю – НКВС, який Табачник тут глорифікує, а проклинає в інших випадках, коли йому вигідно («По стандартным обвинениям», у співавторстві, К., 1990). Але ж державний терор і державні тортури – завжди терор і тортури, чи стосуються вони маршала Тухачевського, чи хлопця-вівчаря з полонин (втім, люди «з полонин» – це для Табачника нижча раса, про це ще буде мова далі). Їх виправдати не можна, як не можна виправдати і жорстокостей упівської Служби безпеки, і справді бандитських убивств голів колгоспів та вчительок, – «патріотичне» замовчування цього теж до істини не веде. Потрібна правда і про одне, і про друге. Правда фактів, не підпорядкована політичній кон'юнктурі.

Але вернімося до табачникової ющенкіани. Він, звичайно ж, не міг не присмачити свою малоїстивну, хоч і брутальну політичну жуйку, особливими спеціями – «пікантними» натяками на обставини родинного життя Президента. І, звісно ж, натяки ці відгонять специфічним табачниківським запахом: тут, мовляв, не обійшлося

без ЦРУ. Згадує навіть Єву Браун у недвозначному контексті – і знов-таки надаючи перевагу Гітлеру перед Ющенком... Ось така мораль самопроголошеного аристократа духу, знавця рицарсько-дворянсько-імперсько-самурайської етики (про це його хобі буде далі)!

Маленькі й великі «неточності»

...Читаємо: з приходом до влади Віктора Ющенка «на государственном уровне возобладали пещерно-националистические концепции “украинской Украины” и “Украины для украинцев”. Вместо строительства государства, в котором, по словам первого президента Украины Леонида Кравчука, “русскому должно было быть лучше, чем в России, а еврею лучше, чем в Израиле”, нас стали призывать “думать по-украински”, а для тех, кто откликался на призыв недостаточно быстро, вводились ограничения на русскую печатную продукцию, запреты на фильмы на русском языке» (с. 163).

Почнемо з того, що гасло про Україну, в якій росіянам має житися краще, ніж у Росії, а євреям – ніж у Ізраїлі, висунув на з'їзді РУХу тодішній пещерний націоналюга й пізніший «оранжевіст» поет Іван Драч. Помилка «маленька», але знаменна, суто табачниківська. А маленькі помилки дають йому можливість плавно і красиво переходити до великих і дуже потрібних. Що злочинного у формулі «думати по-українському»? Якщо це означає думати про інтереси свого народу, своєї держави, то це принцип, якого дотримуються всі політичні лідери в світі, його і Партія регіонів декларує. А якщо це щось інше, то мав би Табачник розкрити приховану злочинність формули. Заборона російськомовних фільмів? Де, коли, яка? Наведіть хоч один приклад. Навіть на українських кіностудіях майже всі фільми знімаються російською мовою. Дубляж (дуже зрідка), субтитри – це і є заборона? Чи українець не має навіть права хоч інколи почути в кінотеатрі свою мову або почитати дрібненьким шрифтом приторочені діалоги? (Чи стане вчитуватися і чи не є це профанація «державності мови» – то вже інше питання, не про це тут річ, а про «запрети на filmy на русском языке», від Табачника.) Обмеження на російську друковану продукцію... Знову: де, коли, які? Дайте факти. Або загляньте на

книжкові ринки, в книгарні, підійдуть до газетних кіосків (хоча б у Києві, я вже не кажу в Донецьку, Одесі, Харкові, Луганську, Криму і т. д.). Чи «права людини» на українськомовних українців не поширюються, і то нормально, що вони не знайдуть української газети чи журналу, або не побачать українських телепрограм? Так у Табачника маленькі «помилки» постійно перетікають у, скажемо, чималенькі – і не те щоб зовсім-таки «помилки»...

Тепер прошу читача помітити «помилки» в такому ось пасажі:

«Если мы хотим, чтобы Украина пережила века и в четвёртом тысячелетии государство с таким названием всё ещё присутствовало на политической карте, нам следует помнить, что неумеренные амбиции, враждебность по отношению к соседям, претензии на собственную исключительность, попытки “гордиться” только тем, что “родился украинцем”, ведут к национальной катастрофе, подобной той, которую пережили Польша и Прибалтика в 1939–1940 годах и которые они же переживали ранее»¹.

Доктор історичних наук «забув», що названі ним країни пережили трагедію 1939–1940 (і пізніших!) років через таємну угоду Гітлера й Сталіна, який допоміг зруйнувати Польщу, а в 1944 році з його волі радянська армія мовчки стояла на правому березі Вісли, ждучи, поки гітлерівці придушуть повстання у Варшаві; ця ж таємна угода віддала Литву, Латвію й Естонію під радянську окупацію – з масовими депортаціями населення в 1940 і 1944 та наступних роках. Ось такі невеличкі табачниківські неточності. Після цього вже не дуже й хочеться просити його уточнити, про які і чиї непомірні амбіції, про яку і до яких сусідів ворожість він говорить тощо. А гордитися тим, що народився українцем, – це, може, й дурне діло (і не кожному воно личить, тим більше – гордитися «тільки» цим: це вже, мабуть, полемічний прийом Табачника), – але ж і не злочин, хіба що може бути комічною зарозумілістю. Чи це тільки росіянин, хоч який би він був, може гордитися тим, що він росіянин – гордитися скрізь і всюди? Зрештою, це справа індивідуальна, – а щоб уся нація, українська або російська, мала такого роду гордість, цього, здається, ніхто з нас не бачив, і Табачник цього не доведе.

¹ *Дмитрий Табачник*. Мир без Украины? – Харьков: Фолио, 2009. – С. 21; *Його жс*. Утиный суп по-украински. – Харьков: Фолио, 2009. – С. 74.

Але читаємо продовження тиради.

«Можно быть “маленькими, но гордыми” (нагадую: йшлося про “Польшу и Прибалтику”. – *І. Дз.*) и некоторое непродолжительное время дёргать за усы соседних тигров, но в конце концов “маленькими, но гордыми” тигры обедают, а именно выигравший, выживший, уцелевший напишет историю, из которой “правду” узнают и наши потомки в том числе. Как пел Высоцкий: “И кто кого переживёт, тот и расскажет, кто был прав...”» (там само).

Дуже цікаве уявлення про історію – не так про історію, як про її написання. Це правда, що історію пишуть та переписують усе нові й нові переможці. Ось і зараз не хто інший, як Табачник, заходився переписувати нам нашу історію з позицій тимчасового переможця. Скільки тих переможців уже було і скільки ще буде! Але є такі дрібнички, як фонд пам'яті реальної історії та *сумління істориків*, – тож справа не така безнадійна. (Вальтер Бенджамін: «Історія досі писалася з позицій переможця, і має бути написана з позицій переможеного».) І з *маленькими та гордими* не все так безнадійно: вже не один сусідній *тигр* ними подавився. Це ми бачимо на прикладі тих же нелюбих Табачнику Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Грузії (ну не милоє він їх, особливо отих «маленьких, но гордых производителей шпротов» а не ядерних бомб, усіляких «восточноевропейских лимитрофов», – «Утиный нос...», с. 71, – які, не зважаючи на тигряче ревисько, існують собі поруч з тиграми, живуть краще за нас з вами і навіть вступають до ЄС). А от з *немалими і негордими* справа гірша: це ми бачимо на власному прикладі.

Коли ж говорити про *четверте тисячоліття*, в яке зопалу зазирнув Табачник, то там уже історію писатимуть інші, ніж досі, й зовсім... ну зовсім іншою, далекою мовою. Так що можна заспокоїтися. Ні тобі «пещерного націоналізму», ні націоналізму сакрального, монорелігійного, від нібито «святої Русі», ні навіть непещерного регіоналізму чи, пак, грабіоналізму... Буде *інше*. З інших довгот і широт. І це *інше* не чекатиме *четвертого тисячоліття*...

Тим часом мене хвилює ось що. Як Табачник уклонятиметься Президентові Грузії Михаїлу Саакашвілі під час його майбутнього візиту до Києва чи під час візиту Президента України Віктора Януковича до Тбілісі (Табачник же має бути в складі урядової делегації). А чому цікавить? Загляньте на сторінки 134, 141,

143, 252, 388 «Утиного супа...» – там дізнаєтесь багато чого про «Мишу Саакашвили», «Михо». Виявляється, «по своїм взглядам и методам государственного управления Саакашвили ближе даже не к Пиночету, а к Гитлеру», режим його – «издыхающий» (як і режим Ющенко). «Грузинському диктатору» наш знавець аристократичних етикетів нагадує, що «в Китае и Японии государственный деятель или просто человек, уважающий себя, совершив (даже вынужденно) неблагоприятный поступок, немедленно кончал с собой». Розумієте, не собі нагадує, а Президентові Грузії! (Що робили в таких випадках політичні фарисеї – не каже.) Але на такому розв'язанні грузинської проблеми Табачник, слава богу, не наполягає. «Сомневаюсь, что Саакашвили сможет совершить сеппуку, даже если император Акихито пришлёт ему вакидзаси». Тепер ви розумієте, чому я з нетерпінням жду зустрічі Президента Грузії – «взбесившейся марионетки» (див. с. 388 «Утиного супа...») з нашим суворим міністром, взірцем адекватного мислення й аристократичних манер? Адже не так давно, у листопаді 2007-го, він зі сторінок «Киевского телеграфа» пропонував нам: «...Попытайтесь с двух раз угадать, многие ли украинские политики после преступления против собственного народа, совершённого режимом кавказского наполеончика, откажутся ходить на приёмы в грузинское посольство, от визитов в Тбилиси, от переписки с грузинским диктатором, который за четыре года создал из революционной страны полицейское государство?» (с. 143). Тепер угадаймо з одного разу: як поведеться Табачник після того, що Президент Янукович поставив за мету зміцнення відносин України з Грузією? Коли допустять до зустрічі, то і вклониться, і сфотографується на пам'ять (з ким тільки не фотографувався – див. той же «Утиный суп...»). Хіба що Президент Грузії, дізнавшись, що то за пташка Табачник, попросить порятувати його від честі спілкування з ним...

Не менше, ніж Грузію, не любить Табачник і всіх східноєвропейських «сателлитов США» (пам'ятає чесну лексику добрих старих часів!) – «новобранцев ЕС и НАТО» (с. 29). От тільки не каже, чому всі ці новобранці – не лише Польща й країни Балтії, а й Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія – так просилися під крило ЄС і НАТО. Досить над цим трохи задуматися, і стане зрозумілим, чому Табачник не жаліє чорних фарб і ритуальних проклять на адресу ЄС і НАТО, надолужуючи ними брак аргументів.

За доброю старою традицією (звісно, чиєю) Табачник особливо «симпатизує» Польщі. То нас залякує поляками, то поляків нами, то Польщу і країни Балтії тим, що в разі чого (чого – зрозуміло) їм і НАТО не допоможе: «Далеко не факт, что в случае нападения ядерной сверхдержавы (це якої, питається? Наймиролюбнішої в світі? – *І. Дз.*) на Польшу или Эстонию США или Англия рискнут подставить свои города под ракетный удар» (с. 70). Такі от версії гуманітарія. І принагідно робить одне із своїх численних історичних відкриттів (про які ще будемо говорити далі). А саме: виявляється, це Польша спровокувала Другу світову війну. Не вірите? Послухайте. «...Катастрофа 1939 года была вызвана откровенным желанием польского руководства ввязаться в войну, в которой Варшава необоснованно рассчитывала на быструю победу при помощи западных союзников и соответствующие территориальные приобретения» (с. 69). (А в «Мире без Украины?» (с. 425–429) він навіть вдається до «моделирования в рамках альтернативной истории», щоб показати можливі загарбання агресивної Польщі, яку не любить майже так само, що й Галичину: бо ж однолюб, довічний бранець любові до Російської імперії будь-якої масті.

А тепер вдумайтесь ще і в такий пасаж: «Находясь в составе СССР, который подписал в августе 1939 г. договоры “О ненападении”, а также “О дружбе и границах” и секретные протоколы к ним, Украина на первом этапе войны оказалась невоюющей союзницей Германии» (с. 64–65). Це ж треба так казуїстично написати! Договір уклав СРСР, а союзницею Німеччини була Україна. Самостійна держава? Суб'єкт міжнародної політики і мілітарних дій?

Але читаємо далі, там само. «Более того, из всех республик Советского Союза именно Украина получила от данной ситуации наибольшие дивиденды [...] В результате раздела Польши между СССР и Германией к Украине были присоединены земли западнее Збруча, сегодняшняя электоральная база профессиональных “патриотов”». Ви відчуваєте ставлення до людності «земель западнее Збруча»? Чиї то землі і звідки там узялися кілька мільйонів «професіональних “патриотов”»? Натовський десант? Чи, може, це етнічні українські землі? Може, це на них утворилася Західно-Українська Народна Республіка, що об'єдналася з Українською Народною Республікою – за 20 років до пакту Молотова – Ріббентропа

і до «золотого вересня»? Тож дарма Табачник шантажує нас тим, що «Польща вполне может потребовать возвращения своих восточных территорий» (с. 67). І нібито «на Востоке» України є така думка: хай би Польща «потребовала». Такі от братерські поради полякам, та й своїм. Але польські відповідальні політики знають те, чого не хоче знати Табачник, і шантажем не займаються. І їх зовсім не пече Табачників клопіт з нелюбою йому «электоральной базой». Потаємне бажання позбутися її проходилося в Табачника й іншого разу: «Не исключено, что если бы независимость в 1991 году получили только области западнее украинской границы 1939 года, их население сравнительно легко и бесконфликтно построило бы небольшое моноэтническое европейское государство, сопоставимое с Бельгией, Хорватией или Словакией. Они имели для этого все составляющие: единство языка, религии, культуры и идеологию украинского национализма в качестве государствообразующей идеи» (с. 38–39).

Може б воно й так, коли б не багатовікова етнічна єдність українського народу, коли б не глибоко закорінене тяжіння українців з «областей западнее» штучної «границы 1939 года» (тобто до 1939-го) до «Великої України». Табачник десь уживає цей вираз «Велика Україна», але чи знає, як хвилююче він звучав не лише для галицького інтелігента, а й для галицького селянина, який відвідував читальню так само часто, як і церкву? Що ж до мови й культури, то... «От берегов тихого Дона до кремнистых берегов быстротекущего Днестра – одна почва земли, одна речь, один быт, одна физиономия народа; даже и песни одни и те же». Це – Шевченко, «Прогулка с удовольствием и не без морали». Але таке говорять і всі серйозні історики та етнографи, відзначаючи, звичайно, й особливе в кожній українській землі. Так що навряд чи вдасться комусь відлучити галичан, чи буковинців, чи гуцулів, чи волинян, чи закарпатців, чи ще когось від великого українського роду.

Табачник погрожує і провокує

Табачнику нічого не варто написати, наприклад, таке: «Политики высшего ранга без тени сомнения утверждают, что если мы все переоденемся в “вышиванки”, любим УПА и признаем Мазепу национальным героем, все реки в стране немедленно потекут мёдом и молоком» (с. 123). За добрим звичаєм адекватного мислителя він розраховує на того читача, який повірить йому на слово.

Тому марно закликати його триматися ближче до реальності. Краще подамо продовження цієї тиради – якраз у ньому перчинка (або, як тепер заповзялися говорити й писати в ЗМІ, «родзинка»). Отже: «В ответ на Востоке приобретает популярность лозунг возвращения границы по Збручу, “денонсации” пакта Молотова – Риббентропа и “восстановления исторической справедливости” путём возвращения западных областей Польше» (там само).

Дозвольте назвати цю нафантазовану тираду гідним іменем: **ПРОВОКАЦІЯ!**

Але це провокація, так би мовити, назовні, міжнародна. А ось провокація для внутрішнього споживання: у 2004 році «на волне протистояння, поднятой президентскими выборами, вначале западные области отказались подчиняться законной власти в Киеве (насправді на той момент виборчий процес ще не був закінчений, і йшлося не про непокору законній владі, а про невизнання фальсифікації, пізніше підтвердженої в судовому розгляді. – *І. Дз.*), фактически создав сепаратистское квазигосударство (!), управляемое с “майдана”, а затем и на Востоке прошёл Северодонецкий съезд депутатов всех уровней, КОТОРЫЙ ВПОЛНЕ МОГ ПЕРЕРАСТИ В УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ НЕЗАВИСИМОЙ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ» (с. 123; виділення моє. – *І. Дз.*). Ви бачите, як порівнюються зовсім непорівнянні речі: реакція на фальсифікацію підрахунку голосів – і зазіхання на територіальну цілісність держави.

Або ось іще один зразок суто провокаційної логіки. «Шухевич не считал Советскую Украину своей страной. А все ли граждане Украины считают своей Украину Ющенко – Украину Шухевича и Мазепы?» (с. 185). Пробачте: Шухевич ніколи не жив у Радянській Україні, не те що не був її громадянином. Тому можете говорити про нього що завгодно, про будь-які його справжні чи йому приписувані злочини, тільки не про «предательство и переход на службу к агрессору». Це по-перше. А по-друге, хоч би як хто в Україні ставився до Мазепи чи Шухевича, вона не зробилася від того «Украиной Шухевича и Мазепы», так само, як ніколи не стане й Україною Табачника, хоч би які посади він обіймав і хоч би як переписував історію України. Україна є Україна і з ніякими смертними особами не ідентифікується. Тому верхом блюзнірства є наступні фрази цієї Табачникової тиради: «Насколько боеспособной

окажется украинская армия, если её личный состав будет с детства воспитан в убеждении, что несогласие с политикой действующего законного правительства своей страны оправдывает предательство и переход на службу к агрессору? Знают ли националисты, чьи войска перейдут границу Украины в будущем и как к ним отнесётся население приграничных районов? А вдруг как к освободителям. А если примеру Шухевича захотят последовать миллионы?» (там само).

Ні, таки правда, що ненависть засліплює... Це ж треба – з ненависті до «оранжевих» спокійнісінько (щоб не сказати солідарно) припускати такий розвиток подій! Навіть мазнути дьогтем наймиролюбнішу в світі країну – братню Росію (див. також с. 70)! І при цьому проголошувати: «Мы – патриоты Украины». Не «вони» – «ми». А хіба це не провокація: як відповідь на «оранжевую» дебілізацію «...впервые за всё время украинской независимости на Юго-Востоке воспринимают киевское правительство как оккупационную власть. Партизанские отряды пока не создают, но уже поговаривают о необходимости на силу отвечать силой» (с. 164). Або таке: «...Если идеи националистов настолько “святы”, что позволяют предавать Родину, садистски убивать невинных детей или взрослых представителей “не той” национальности [...], то почему в иных условиях борцы за иные идеи не могут той же мерой измерить Ющенко, Тарасюка, Кириленко или Драча, Павлычко, Жулинского? Только потому, что они украинцы, и значит: “Тю, куме, а нас за що?”» (с. 303).

Дарма питати в Табачника, який стосунок усі названі мають до «предательства», садизму та інших жахів, – тільки мірою Табачникової ненависті до них? І ненависть ця є достатньою підставою для того, щоб накликати на них «ту же меру»? Хай буде це на совісті (?) Табачника. Я лиш хочу звернути увагу на оте стилізоване «тю, куме» – скільки в ньому отого «аристократично»-жлобського уявлення про те, що всякий українець – це, мовляв, придуркуватий стецько...

Не раз і не два Табачник доходить просто до маячні. Ось приклади. «...Захватившие власть многократные путчисты» готують Україні «роль собаки-минёра, готовой по команде натовского дрессировщика броситься с миной под российский танк» (с. 305). Це що – сценарій майбутніх далеко не зоряних воєн?

Або інше: «правлящая галичанская элита», запевняє Табачник, «отдаёт ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ К ИСПОЛНЕНИЮ ПРИКАЗЫ (виділення моє. – *І. Дз.*) – какой язык родной, в какую церковь ходит, кого считать национальными героями и как пламенно любить НАТО» (с. 334).

Он як ми живемо під галичанськими шпіцрутенами...

Втім, фатальна любов Табачника до Галичини – це окрема велика тема, до неї звернемося в окремій статті...

Україна – батьківщина Гітлера?

Таке враження складається з бурхливих Табачникових інвектив. Ну, якщо не особисто Адольфа Шикльгрубера, то гітлеризму. Почалося, звісно, з «предателя Мазепи», про якого Табачник пише в такому самому «ключі», як і про Гітлера, власне – з більшою ненавистю. (Цікаво, чи наші теперішні борці з Мазепою, – а їх до біса, – читали хоч щось із усього того багатющого, що написано про Мазепу в різних країнах, різними мовами і в різних жанрах? Або хоча б порівняли свою блатняцько-«анафемську» лексику з лексикою пушкінської «Полтави»: «Но независимой державой Украине быть уже пора. И знамя вольности кровавой Я поднимаю на Петра») Богдана Хмельницького, всупереч відомій «українофільській» традиції з нього починати світову юдофобію, – він оминув: бо ж той на пам'ятнику показує булавою в бік Москви, та й є все-союзний орден Богдана Хмельницького. Зате вже Петлюра – не просто попередник, а й навчитель Гітлера, зокрема і в «политике уничтожения традиционной церкви» (с. 270); «действия Директории повторил Гитлер» (там само); нацисти, виявляється, використали досвід УНР і в оскверненні святинь (с. 266). Але не тільки все це стало «образцом для подражания будущих фашистских режимов», але «стал объектом изучения гитлеровских специалистов по “окончательному решению еврейского вопроса” и погромный опыт Директории» (с. 262).

Читач уже, сподіваюся, розуміє, що дарма допитуватися в Табачника, коли і як гітлерівці вивчали досвід Директорії. І чи не було в них ближчих «досвідів». Ну хоча б «досвіду» Лютера з його заклик до нещадної релігійної війни з євреями (а Лютера ерудит

Табачник називає серед світочів німецької культури, поряд з Кантом і Гете). Або «досвід» німецьких теоретиків антисемітизму ХІХ століття (і першої, і другої половини). Або досвід французького антисемітизму (вельми інтелектуального!) кінця ХІХ – початку ХХ ст. Або досвід – величезний досвід! – чорносотенного «Союза русского народа», який організовував криваві єврейські погроми на початку ХХ століття в Кишиневі, Києві, Білостоку, Могильові, Вільні та інших містах Російської імперії, про що Табачник міг би прочитати, наприклад, у протоколах засідань І, ІІ та інших Державних Дум та в численних історичних дослідженнях. Або досвід знущання над євреями в царській армії під час Першої світової війни, про що є стільки документальних свідчень, у тому числі й видатних людей російської культури. Або погромний досвід любої Табачнику білої гвардії, тих же денікінців (свідчень теж вистачає). Або й Червоної армії часів громадянської війни. Я міг би підказати джерельну літературу. Але хай підкаже Табачнику його апарат. (А Василя Шульгіна, класика українофобії й антисемітизму, автора євангелії «інтелектуального» антисемітизму – книжки «Что НАМ в НИХ не нравится» – Табачник, певно, й сам багато читав, судячи із шанобливих згадок про нього.) Що ж до Петлюри, то не був він погромником. Є думки про нього євреїв-міністрів в урядах УНР, розробників закону про єврейську культурну автономію, самого Володимира Жаботинського. Ніхто з них його в антисемітизмі й не підозрював. Він як міг боровся з погромниками – видавав накази по армії, організовував антипогромницьку пропаганду; на його пряме замовлення видатний український письменник Степан Васильченко написав зворушливе оповідання «Про жидка Марчика, бідного кравчика», яке спеціально поширювали, щоб викликати співчуття і симпатію до єврейської бідноти.

Але за умов деморалізації воєнних і повоєнних часів, розгулу отаманщини і бандитизму Петлюрі не вдалося зупинити стихію, і вина за все впала на нього. Хоч цю вину з ним міг би поділити багато хто – з різних протиборних таборів.

Але, зрештою, й не Петлюра сам собою важливий для Табачника. Він йому потрібен для того, щоб провести пряму лінію: Петлюра – Гітлер – Ющенко (і «оранжевые» взагалі). І в цій тріаді унікальний «антифашист» Табачник надає перевагу Гітлеру. Читайте і не кажіть, що ви не читали! Гітлер «не только значительно более

брезгливый, но и несравненно более умный...» («Мир без Украины?», с. 292); «Даже Гитлер, нацифицируя Германию, вначале не позволял такого демонстративного презрения к закону, какое любитель галичанских эсэсовцев сделал нормой государственного управления» (там само, с. 304); «...От украинского вождя фюрер германский отличался тем, что вместо сбора горшков строил автобаны, поднял из руин промышленность, ликвидировал безработицу, заставив богатых поделиться с бедными на деле, а не на словах» («Утиный суп...», с. 304). А принагідно винищив суперників, і не тільки комуністів. І голокост придумав принагідно, між іншим. І між іншим розпочав третю світову війну. Прямо взірєць для внутрішньої політики, а відтак і для зовнішньої: «Наверное, поэтому у Гитлера в прихлебателях состояло практически всё сегодняшнее НАТО, а Ющенко сам никак не может набиться в натовские прихлебатели» (там само). Хоч і домагається з усіх своїх «оранжевых» сил «окончательного превращения Украины в сателлитное образование заокеанского геополитического преемника рейха» (с. 323). (Пікантна подробиця: як запобігливо вітає Табачник Президента країни – «заокеанского геополитического преемника рейха» – Білла Клінтона в Києві – див. фото на вклейці між сторінками 224 і 225.)

Тут уже, як кажуть, слів немає. Тобто, вони є, але хай їх сам читач подумки промовить.

Табачник повчає

Повчає Європу – вона не так ставиться до фашистських режимів в Україні й Грузії, як йому хотілося б. Повчає власну партію, докоряє їй за «склонность к компромиссу» і вимагає «радикалізувати позицію» (с. 124). Помітивши за «оранжевыми» звичку кожного разу, коли їм не сподобається «результат волеизъявления граждан», «проводить государственный переворот, переписывать Конституцию, разгонять парламент», він подає рецепт: «Если вражеская армия перешла границу – надо не апеллировать к вечным ценностям, а воевать. На войне же – как на войне, и вы никогда не остановите танки врага, если выступите против них со сводом норм международного права. Силе можно противопоставить только силу» (с. 199). Або ще: «Хватит обманывать самих

себя и бессмысленными заклинаниями о “единстве Украины”, для разрушения которого сам националистический режим сделал всё возможное и невозможное» (с. 208). І в «Мире без Украины?»: «Даже коллаборационистская (!!! – І. Дз.) концепция “объединения Украины”, выдвинутая частью “идеологов” Партии регионов, так и не привела к сколько-нибудь заметному росту рейтинга Виктора Януковича в традиционно “оранжевых” областях запада и центра Украины, зато существенно снизила его поддержку на юго-востоке» (с. 483).

Більше того, як для «бывших либералов и демократов» у російській білій еміграції «идея тысячелетней монархии оказалась наиболее адекватным противопоставлением идее мировой революции», так «сегодня идея раскола страны может стать наиболее адекватным ответом идее галицизации, а скорее ожлобления Украины» («Утиный суп...», с. 167). Он якого ідеолога надбала Партія регіонів в особі колишнього комуніста!

Тонем «яструба»-новобранця в своїй партії він звертається до її лідера, намагається тиснути на нього, шантажувати – все тим же примітивним методом доведених до абсурду «історичних паралелей»: «...Свято место пусто не бывает. Не справился Керенский, появились Корнилов, Деникин, Колчак, Врангель, Юденич, Миллер. Им не повезло, они проиграли гражданскую войну, но были близки к победе. Если Виктор Янукович (добру компанію придумав Табачник Януковичу, керуючись своїми білогвардійськими симпатіями! – І. Дз.) окажется недостаточно твёрдым лидером или Партия регионов будет недостаточно активно и последовательно отстаивать интересы своих избирателей на Юго-Востоке – появятся другие партии и другие лидеры. Кушнарёв убит, но идеи его востребованы» («Утиный суп...», с. 168). До речі, ким і як «убит» Кушнарёв? Зі снайперської гвинтівки – натовськими найманцями «оранжевими»? Бандерівцями з обрізу? Чи може, все-таки, загинув на веселому полюванні, від своїх? Навіть у таких делікатних моментах не може Табачник стриматися від невинного пересмикування – такий уже нестримний потік гнівного слововиверження. І знову погрожує: «Новые лидеры будут радикальнее предшественников» (там само).

При всьому цьому він без труднощів змінює свій підхід – залежно від ситуації чи взятого на себе зобов'язання. Так, він то докоряє своїй партії за недостатню агресивність і нібито схильність до компромісів, то жалкує за її «отказ от коалиции с БЮТ, которая

навсегда положила бы конец ющенковскому национал-маргинальному безумию»; то говорить про «предательство формально оппозиционных партий (тобто й своєї. – І. Дз.) интересов миллионов поддерживающих их людей...»; («Мир без Украины?», с. 290, 295). (В іншому випадку: «Нельзя не отдать должное мужеству, с которым Юлия Тимошенко противостоит криминально-компрадорскому ющенковскому режиму, не даёт ему добить страну и провести очередной государственный переворот» (там само, с. 404). А хто ж назвав її: «местная Салаша» (див. с. 314 «Утиноного супа...»)? Цікаво, чи «отдаст должное» він нині?)

Не менш цікаво й те, як йому співпрацюється з секретарем Ради національної безпеки Раїсою Богатирьовою. Це ж так недавно написано: «Когда-то генерал Лавр Корнилов сказал своему преемнику на посту Верховного главнокомандующего (назначенному министром-председателем Временного правительства Керенским после провокации августовского “мятежа” 1917-го): “Вы идёте по черте, отделяющей честного человека от бесчестного”. Радящиеся в тогу оппозиционеров политики и бизнесмены, на мой взгляд, давно и без колебаний эту черту переступили. Подобным образом поступила, например, экс-глава парламентской фракции ПР, которая действовала совершенно в духе украинского политикума – получить всё от партии, а потом, когда ситуация изменилась, изменились и с жаром защищаемые идеалы» («Мир без Украины?», с. 292).

А «СИТУАЦІЯ» постійно змінюється – і насамперед для Табачника... Щоправда, його наділено від природи рідкісним талантом – у кожній «ситуації» відповідно акробатично перекрутитися і знайти тих, кому він у своїй черговій акробатичній перекрученості потрібен. На деякий час, звісно. І без того, щоб він претендував на якусь самостійну роль. Це не для нього, і він це сам розуміє. А коли не розуміє, то йому виразно підказують.

□ «Федерализм – мечта лучших из нас»

Так зветься стаття Табачника, опублікована в газеті «2000» 18–24 січня 2008 р. й передрукована в «Утином супе...» Зверніть увагу, як ненав’язливо-граціозно вкарбував себе Табачник у бестіарій «лучших». Це було 2008-го. Тепер «лучшие из нас» (тобто «из них») при владі. Будуть здійснювати «мечту»? Є деякі сумніви.

Певно, доведеться модифікувати «мечту», бо ж доведеться підпорядковувати «федералізм» волі «сильного президента». Унітарна федерація?

Головний православний України?

З усіх українських політиків Табачник чи не найбільше бідкається про «веру наших предков», про православіє як духовний фундамент відомої триєдності. Так і ждеш – ось-ось вигукне: «Вперёд! За Святую Русь!»

Воно і зрозуміло: комуністичні ідеї втратили колишню владу над мільйонами людей; «партии большого капитала» продукують не ідеї, а щось інше. Яка сила може повернути Табачникову «міні-імперію» в лоно справжньої, «великої імперії»? Треба «уніфікувати» православіє, погасити «єресі», воздвигнути в Києві Кафедральний собор Московського патріарха і рухатись далі.

Але є невеличка «заковика». В Україні живуть не тільки православні Московського патріархату (та й вони не всі змішують віру з політикою). Є православні Київського патріархату (і будуть, скільки б не кричали про «розкольників» політруки в рясах). Є вірні різних реформістських течій. Є греко-католики, є католики римського обряду. Є мусульмани, є іудеї, навіть буддисти є. І є – який жак! – індиферентні до релігії або й атеїсти, стихійні чи переконані. І їх досі не поставлено поза законом! Всі вони – громадяни України. України, а не вашої, Табачнику, «міні-імперії», «отколовшейся» од великої імперії. Так що віруйте, як вам вірується, але на нав'язуйте свої віри всім нам, громадянам України. І не заганяйте нас у декоровану російськими шовіністами «Святую Русь».

Табачник «ХОХМИТЬ»

«**Хохма**» – ще щось причетне до гумористичного жанру. Як ви розумієте, людина, яка постійно перебуває в стані ненависницького екстазу, на почуття гумору не страждає. Але ненависництво саме собою, через свою очевидну надмірність, може мимовільно обертатися хохмацтвом. Правда, хохми Табачника пахнуть, м'яко кажучи, дуже погано. Ось кілька прикладів, без коментарів.

«...Сегодня практически запрещено изучение украинской истории последних трехсот лет» (с. 193); «Избирателям “оранжевые” не дают читать книги, смотреть фильмы и получать образование на русском языке» (с. 201); «запреты на инакомыслие» (с. 153); «...наши оппоненты прикладывают огромные усилия по проведению насильственной украинизации Юго-Востока, по вытеснению русского языка не только из политики, административной сферы, судопроизводства, но и из области культуры и быта» (с. 190–191); «Им крайне важно уничтожить даже память о русском языке как части единой двуязычной культуры Украины» (с. 210); «на удивление хорошо усвоены традиции Ежова и Берии» (в СБУ – с. 205); «бандеровские нацисты, запрещающие русский язык» (с. 385); «негласные указания органам власти комплектовать аппарат “идеологически выдержанными” кадрами из Галиции и не принимать на работу ненадёжных выходцев с Юго-Востока» (с. 214); «Без завоевания его (Києва. – *І. Дз.*) невозможно окончательно завоевать Украину, сделать её протекторатом нового заокеанского рейха» (с. 281); «Намерение ввести уголовную ответственность даже за выражение собственной позиции в научной дискуссии весьма показательно» (с. 216); «...зачем людям государство, в котором заправляют псевдоинтеллигенты и сервильные псевдоинтеллектуалы, до 1991 года стукавшие в КГБ на “буржуазных националистов”, а ныне публично, в прессе, требующие от СБУ пересажать по тюрьмам всех, кто не разделяет заплесневевшие воззрения Донцова и не считает героями ни эсэсовских убийц из “Галичины”, ни их сегодняшних последователей» (с. 149). До останнього: не маю статистики «пересаженных», але, видно, дехто лишився на свободі. Зокрема, й Табачникові пощастило...

Не менше хохм і в його «Мире без Украины?». Ось лише деякі (лише деякі!) із них. «Даже новая топонимика наших городов создана как будто не национальной, а оккупационной властью» (с. 418). «В массовом порядке оформляются льготы галичанским абитуриентам, которыми целенаправленно заполняются вузы Юго-Востока, а местная русскоязычная молодёжь вынуждена оформлять контракт или вообще лишается возможности получить высшее образование» (с. 432).

А це – чи не вершина Табачникового політхомацтва? – «Когда наступит общая выстраданная победа, мы начнём вместе строить новую полиэтническую и поликонфессиональную Украину, неотъемлемую составную часть православно-славянской цивилизации» («Мир без Украины?», с. 284). Ви уявляєте: «поліетничность», помножена на «поліконфесіональність», у результаті дає... «православно-славянську цивілізацію», заповідану майже півстоліття тому адептом ультра націоналістичного варіанта запізнитого слов'янофільства М. Я. Данилевським й збанкрутілу ще в ХІХ столітті через свою очевидну підпорядкованість агресивним планам російського імперіалізму дзвонити «царь-колоколом» з Константинополя на весь «Восток» (про це – окремо). Що ж то тоді таке – «поліетничность» і «поліконфесіональність»? Певно, мовою Табачника це щось зовсім інше, ніж мовою політології...

□ Фокуси: з ніг на голову

Книжка Табачника «Утиный суп по-украински» має гоноруватий підзаголовок: «Беседы с украинским политикомом: диалоги с глухими». «Беседы» – це прямо як у садах Академа. Хоч насправді – швидше в стилістиці любих Табачнику телешоу, де він почуватється, як риба, з немирних порід, у воді. А що це за жанр: «диалоги с глухими»? Розрахунок на те, що ніхто не почує і не озветься? Але вже багато хто озвався, по всій Україні «гомін». Тож розпочніть діалог, Табачнику! Інакше ж вийде, що ви – сліпоглухо-німий: не бачите життя навколо себе, нікого не чуєте і нікому не можете відповісти по суті аргументів, лиш політиканськими децибелами.

Табачник увесь час кричить про злобу й ненависництво «оранжевых», не навівши в «Утином супе...» на підтвердження жодної дослівної цитати з їхніх «трудов», як він іронічно висловлюється, чи статей або промов. Яким стилем володіє він сам і якою лексикою оперує – це видно з безлічі цитат, які я наводив (а це лише незначна частина, бо Табачник під цим оглядом невичерпний і незглибимий).

Певна річ, у будь-якому політичному таборі вистачить людей зі словарним запасом Елочки-людоджерки і могутнім рефлексом

лайливості. Та чи вони виражають суть ідеї, яку ти хочеш спростувати? І чи варто з ними змагатися?

Табачник кричить про репресії, які нібито запровадили «оранжевые», натомість сам погрожує їм мало не новим Нюрнберзьким процесом.

Дорікає розколом України, тоді як насправді сам увесь час погрожує розколом, «распадом», послідовно й настирливо протиставляє Схід Заходу, «шахтёра» – пастуху з «полоньн» і, як ми бачили, в розколі України ладен навіть бачити «адекватную альтернативу» її небажаному для нього характеру.

«Национализм не может существовать без врага» (с. 130) – це пише людина, яка скрізь і всюди шукає, знаходить і громить «врагов», від Галичини до США, від Польщі до Грузії, – і лише один відомий геополітичний напрям устеляє нев'яничими (може, й з пластмаси) трояндами любові й відданості.

Говорить про «ампутацию исторической памяти» «оранжевыми националистами», тоді як сам ампутує Україну до уламка Російської імперії.

Звинувачує Україну «оранжевых» у втручанні у внутрішні справи Росії – це у зв'язку зі слабенькими спробами обговорити питання про україномовні школи для дітей української діаспори в Росії!

Говорить про повагу до релігії, але, певно, тільки до однієї відомої конфесії, бо називає «чёрными мессами» спільні богослужіння представників усіх наявних в Україні конфесій у Софії Київській (правда, прямо про богослужіння не наважується так висловитися, а нібито про президентські прийняття).

Але вершиною цинічного фокусництва є проголошення себе істинним патріотом України, який героїчно протистоїть «оранжевым» ворогам, зрадникам, агентам і т. д., мета яких – запродати і знищити Україну. «...Курс Ющенко – Тимошенко – это построение Украины без Украины» (с. 279). Це пише Табачник! Табачник! Табачник!

А втім, з чого дивуватися в країні, де фашисти декламують: «Фашизм не пройдёт», де окупанти називають «окупантами» автохтонів, де захребетники-товстосуми з «партий крупного капитала» виступають від імені трудящих, і т. д., і т. п.

Ефект бумеранга

Не так і давно, 20 січня 2009 року, в газеті «2000» з'явилася стаття під промовистою назвою «Право на бесчестие». В назві цій оптимально закладено енергію і маршрут бумеранга безчестя: він, як побачить читач, невблаганно сягає її автора.

Ось він проголошує, що за Катерини II «украинские земли достигли экономического и культурного расцвета» – це мова про ту імператрицю, яка остаточно уярмила Україну, ліквідувавши українське шкільництво, знищивши Запорозьку Січ, закріпачивши і «подарувавши» своїм фаворитам українських селян, сотнями тисяч, – імператрицю, яку народ проклинав у пісні: «Катерино, вража бабо, що ти наробила – степ широкий, край веселий ти занастила». Імператрицю, яка, словами Шевченка, «доконала» Україну, імператрицю, про лицемірство і розпусту якої так багато сказано в російській літературі та історіографії?! Хіба не безчестя?!

А ось він, ні сіло, ні впало, називає один із кращих університетів України – Львівський – «разваленным», маючи для цього лише один аргумент – ненависть до його ректора, видатного українського вченого Івана Олексійовича Вакарчука, який на короткий час став міністром науки і освіти і, за голосливим, знов-таки без жодного доказу, твердженням його ненависника, «своей главной задачей сделал тотальную националистическую пропаганду». Що тут скажеш? Хіба: «МЕЛИ, ЕМЕЛЯ, ТВОЯ НЕДЕЛЯ», – так ні ж, після лютого 2010 року його «неделя» розганяється на роки...

Але поки що стежимо далі за летом бумеранга безчестя. «Приказы Минобразования и Минздрава о полном переходе медиков на украинский язык обучения заставляют уходит лучших преподавателей, отсекают студентов от русскоязычной научной литературы и десятилетиями разрабатывавшейся терминологии, делают главным критерием профессионализма владение галичанским диалектом». Фу, жах який...

Але стійте, стійте... Наведіть факти: де, коли і скільки «лучших преподавателей» змушені були «уйти» – і чому. І де критерій їхньої «лучшести»? Тільки небажання викладати українською? (Підміна поняття «українська мова» політиканською придумкою «галичанський диалект» – дрібне шахраювання у великій стратегії безчестя.)

Наскільки зменшилися замовлення на російськомовну наукову літературу в наукових бібліотеках? Яким чином навчання українською мовою (коли б навіть воно було сповна введене) «отсекало студентов от русскоязычной научной литературы» – що, наказом двох міністерств їм силоміць паралізовано мовний апарат? І з якого часу традиційно латиномовні медична термінологія й номенклатура стали російськомовними і недоступними за гіпотетичного навчання українською мовою? Але Табачник, запустивши саморобний бумеранг безчестя, вже так розігнався, що йде далі без усякого стриму: «современная пародия на Третий рейх» (це про Україну тих кількох літ, коли незмінний можновладець Табачник не був – о горе! – при владі: за два чи три роки вона, тільки-но Табачник її не допильнував, устигла обернутися «пародией на Третий рейх»!); «оранжевые» руководствуются установками Петра Верховенского, чьи слова можно считать программой “оранжевого” Минобразования: “Не надо образования, довольно науки...”; «последователь геббельсовской педагогики», «министр дебилизации» (це про того ж шанованого в наукових колах І. О. Вакарчука – тут уже навіть не лютий хрип безчестя, а жовта слина «оголтелости»). Я маю право назвати речі своїми іменами, тому що, на відміну від голосливого Табачника, достатньо продемонстрував предмет оцінки в усій його красі.

Зрозуміло, що після цієї шокуючої звукової атаки вже непотрібні ніякі докази ні для чого і можна сміливо писати, буцімто «Вакарчук своей главной задачей сделал тотальную националистическую пропаганду», а «окончательно уничтожить качественное и идеологизированное образование должен полный запрет русского языка в высших учебных заведениях». Зрозуміла річ: оскільки мрія націоналістів – геть знищити якісну освіту, то без цілковитої заборони російської мови їм не обійтись. Українська ж мова освіти – це і є спосіб її нищення. «Методика уже апробирована на медицинских вузах...» Біда, треба рятувати Україну, усунувши український мовний атавізм. Гадаємо, нове міністерство на чолі з паном Табачником це зробить.

А поки що маємо в Україні «пародію на Третий рейх» (тобто – мали, поки не повернувся Табачник).

Унаслідок геббельсизації України «русская литература сразу после “майдана” оказалась под запретом, только самые бесстрашные директора осмелились сохранить (пусть и в самом урезанном

виде) её преподавание». Але Табачник – щоб ви думали! – співчуває й українській літературі: «...и украинская литература преподаётся так, чтобы вырастить близких по духу “оранжевых” невежд».

Звичайно, вивчення літератури – і української, і російської, і інших народів – потребує поліпшення, як і гуманітарних дисциплін узагалі. На них відводиться неприпустимо мало часу. Узгодження шкільних програм з вивчення літератур, мов, природничих і точних наук, оптимальний розподіл бюджету шкільного часу між ними – це не проста проблема. Але змінити справу на краще можуть тільки люди компетентні, а не ті, які, маючи дуже приблизне уявлення про неї, зате безмежний апломб і чітку настанову, збираються власноруч цензурувати підручники, для роботи над якими існують авторські й педагогічні колективи. Проекти підручників, скажімо, з української літератури обговорювалися в Інституті літератури ім. Т. Шевченка Національної Академії наук України. Українські історики нещодавно провели широку наукову дискусію про підручники з історії, вимогливу й неупереджену. Це, мабуть, кращий шлях, ніж ідеологічний нагляд «политически озабоченного» міністра.

Але особливої доказовості сягає Табачник, зазираючи в історію, а робить це часто – доктор же історії. Так, Миколу Скрипника він запросто називає «одним из самых страшных палачей советского периода», «патологическим садистом с Лубянки», «убийцей». Певно, Табачник напише ще в такому ж дусі про Держинського, Менжинського, Воровського, Троцького, Балицького, Постишева, зрештою про Бухаріна та Леніна (в яких є, зокрема, немало цікавих теоретичних установок на тему розстрілів). Та навіряд чи напише (про декого писав як про «видатних діячів партії» – про Менжинського, Архарова, Лаціса)¹, бо не вони ж були «отцами политики украинизации», а в цьому й уся сіль. (До речі, в «Історії української дипломатії» Табачник пише про Скрипника набагато спокійніше, навіть відзначає його заслуги в боротьбі з криміналом.)

На тему українізації є величезна література – і радянських часів, і післярадянських, і зарубіжна. І не диво – це був історично зумовлений соціально-культурний процес емансипації віками при-

¹ Див.: *Табачник Дмитро, Сидоренко Олександр*. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С. 254.

гнічуваної української мови, який дав мільйонам українців можливість освіти рідною мовою, заспокоїв національні пристрасті, якоюсь мірою, бодай тимчасово, розкував творчі сили народу, сприяв піднесенню української культури, що в 20-ті роки породила високі явища літератури, музики, живопису, театру.

Політика українізації (ширше – коренізації – в інших республіках) була вимушеним стратегічним ходом більшовиків, які таким чином опанували стихію національних рухів. Серед більшовицьких лідерів було (хоч, певно, і не в усіх) розуміння масштабів кривд, яких царська імперія завдала народам Росії, і розуміння необхідності подолати наслідки колонізації. Почитайте матеріали партійних з'їздів початку 20-х років – нинішнім апологетам «ліберальної імперії», як і керівникам КПУ, мало б стати соромно...

Як доктор історичних наук Табачник мав би це знати. Але навіть що? Йому хочеться бачити в діяльності Скрипника на посаді наркома освіти «гуманитарное ГПУ», головним завданням якого було «уничтожение» російської культури і мови, рідної «десяткам миллионів жителей Украины» (вже в 20-ті роки, виявляється, рахунок ішов на десятки мільйонів тих, кому рідною була не українська, а російська мова!). Як «доказ» – цитата: «Для того, чтобы осуществить свои классовые, пролетарские, коммунистические задачи, рабочему классу на Украине нужно, обязательно нужно не отождествлять себя с русским языком и русской культурой». Невже докторові історичних наук справді не зрозуміло, що йдеться не про заборону чи «уничтожение» російської культури й мови, а про життєву необхідність для більшовицької влади виглядати як влада «своя», а не окупаційна (це тепер можна про це не дбати, а за тих умов – пригадуєте – В. І. Ленін вимагав, щоб червоні війська, що йдуть в Україну, по можливості користувалися українською мовою і мали деяку українську атрибутику – «червоне козацтво»). А вже в часи «будівництва соціалізму» треба було зближувати робітництво (здебільше русифіковане) з україномовним селянством. Не забуваймо, що більшовицька партія – це все-таки не партія регіонів і керувалася не «поняттями» на щодень, а націленою в майбутнє стратегією, хоч нею невдовзі й пожертвували заради злочинної практики. Але це вже інше питання.

Дісталось від Табачника і Миколі Хвильовому. Втім, від кого тільки йому не діставалось! І від Сталіна та інших борців з українським буржуазним націоналізмом – для них він прямо фашист.

(До речі, постійна боротьба партії, в тому числі й того ж таки Скрипника, з українським буржуазним націоналізмом зайвий раз показує злісну надуманість твердження про спрямованість українізації проти російської культури, яку наша інтелігенція завжди знала й високо цінувала.) І від української націоналістичної еміграції – він і чекіст, і один із «гробокopatелів України» – підпомагачів більшовиків. Нині про Хвильового є велика наукова та фактографічна література, використано матеріали з архівів ЧК-ГПУ.

Якими ж даними може Табачник підтвердити «палаческое прошлое» Хвильового, який, мовляв, «являясь во время гражданской войны зампределом Богодуховской уездной ЧК», «занимался массовыми казнями заложников и проведением в жизнь политики красного террора». Хвильовий був у антигетьманських загонах та в загонах радянських, до Богодухова повернувся всього на кілька місяців. «Палаческое прошлое»? Дайте докази, покажіть документи. Вибачайте, Табачнику, – Хвильовий не вашого масштабу постать, не така величина в українській історії та літературі, щоб можна було отак простісінько плести про нього що завгодно. Навіть у публіцистиці голослівні звинувачення неприпустимі, тим більше такі. Подавайте докази, ваше благородіє...

Маленький відступ. Напевне, наш ім'ярек знає про видатного російського письменника Ісаака Бабеля. Відомо, що він служив не лише в *Коннарії*. Ось що писав про це близький до нього сучасник, авторитетний літературний критик, – писав не з почуття ненависті, а як об'єктивний дослідник, писав не з чуток і здогадів, а знаючи справу: «Бабель работал не только в Конной. Он работал в Чеке. Его жадность к крови, к смерти, к убийствам, ко всему страшному, его почти садистическая страсть к страданиям – ограничила его материал.

Он присутствовал при смертных казнях, он наблюдал расстрелы, он собрал огромный материал о жестокости революции. Слезы и кровь – вот его материал. Он не может работать на обычном материале. Ему нужен особый, острый, пряный, смертельный. Ведь вся “Конармия” такова. А всё, что у него есть теперь, – это, вероятно, про Чека»¹.

¹ Полонский Вячеслав. Моя борьба на литературном фронте. Дневник. Май 1920 – январь 1932 // Новый мир. – 2008. – № 3. – С. 147.

Попри все, Ісаак Бабель увійшов в історію російської літератури як один із найяскравіших її представників ранньорадянської доби, що залишив унікальні художні свідчення про цю добу. І ніхто в Росії не дозволяє собі перекреслювати його і говорити про нього в такому тоні, як оце Табачник про Хвильового. Легенда про Хвильового як нібито професійного чекіста виникла з поверхового прочитання новели «Я (Романтика)» й ототожнення оповідача з автором (що злостиво використовувала проти нього частина націоналістичної еміграції). А до персонажів із чекістським минулим і взагалі до теми чекізму він звертався через надзвичайну концентрацію навколо неї ідеологічних, етичних, психологічних комплексів. Він ішов у напрямку розвінчання «романтики» чекізму й революційного терору, Але йшов як художник, а не так, як це бачиться тепер запізнілим дипломованим «антирадянщикам». І він сам собі, можна сказати, «зашкодив» тим, що в неймовірної емоційної сили новелі «Я (Романтика)» створив, у абсолюті саморозкриття, такий трагічний образ героя-оповідача, який важко було відособити від автора. Хоч відособити треба – таких колізій в історії світової літератури багато. Насправді ця новела – «великоформатна» метафора, в якій закодовано вибір, що невблаганно поставав перед кожним українським комуністом, – вибір між вірністю фанатичній догмі і синівською любов'ю до матері, яку догма вимагає власноруч убити, – до матері-України...

...З галичанофобії почавши, Табачник нею ж і закінчує свою статтю. Виявляється, вже намічено «точную дату искоренения русского языка в высшем образовании – до начала 2012 года. Для этого решено использовать галичанских ландскнехтов. Предлагается в западноукраинские вузы посылать стажироваться преподавателей и студентов юго-востока, а на юго-восток – “пьемонтских” проверяющих». Уявляєте, який жах! Це ж тобі не обмін досвідом між педагогами України і Росії, не лужковська ідея створення філіалів російських університетів в Україні. Тепер зрозуміло, чому галицькі націоналістичні монстри заохочували поїздки дітей зі Східної України в табори відпочинку на Карпати: щоб викоринити російську мову в Україні! З цією ж метою вони пропонують активізувати і т. зв. зелений туризм (насправді – «оранжевий»). А прикриваються ідеєю взаємоознайомлення, зближення різних

регіонів України. Яка підступність! Адже відомо, що є лише один спосіб єднати Україну: всюди насаджувати чиновників з Партії регіонів і послідовно викорінювати створений австріяками, поляками і німцями штучний «галичанський діалект», хибно іменованій «українською мовою».

За відомими законами риторики і поезики Табачник закінчує свій гнівний монолог на найвищій ноті. Він закликає «проявить решимість и твёрдость» в *«изгнании “бесов националистической ненависти”*» – певно, з чималої частини української людності. Про яку людність ідеться – неважко здогадатися. Не лише про «галичанских ландскнехтов». На «історичному» засіданні Верховної Ради з ратифікації «Харківських угод» союзниця регіоналів «комуністка» *Алла Александровская* пішла ще далі, заявивши, що в Україні не місце бютівцям, нашоукраїнцям та іншим націоналістам. Тільки «регіоналам» та «комуністам»? Справді, час уже. Відповідні посади в потрібних руках.

Але рік тому, пишучи свій полум'яний маніфест, Табачник ще не мав влади і мусив задовольнитися віртуальним «изганием бесов». А ще вимагав запровадити «неподавание руки» своїм опонентам.

Пропоную читачеві, врахувавши сказане вище, вирішити, *хто кому* має не подавати руки. І в *кого* вселився «*легион бесов*», вигнати яких і переселити в свиней сам Ісус Христос, мабуть, не спромігся б. А може, просто пожалів би невинних свиней.

Тепер повернімося до назви статті Табачника. «Право на бесчестие». Чи не є це мужнє маніфестування його власного принципу?

22 червня 2010 року

Вступ

«Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пас-тир. Усі тепера будем однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. НЕ БУДЕМО ЗНЕВАЖАТИ ГА-ЛИЧАН ЗА ТЕ, ЩО ВОНИ ДОБРІШІ І КУЛЬТУРНІШІ ЗА НАС (виді-лення моє. – І. Дз.). Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні “несамостоятельні” люде, не європейські й не азіатські, “отдельні”, як казав той дядько. Узнаємо Закар-патську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми принаймні “великі українці”. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку, в церобкопів-ський бушлат землянистий»¹.

«Написати главу для оповідання, як ми, звільнивши Київ, заби-рали для себе квартири у нещасних людей. Як похватили енкаве-дисти всі кращі будинки міста...»².

«Написати новелу чи оповідання про трагедію Західної України останніх часів. Наше визволення, радість, і пафос, і розчарування, і біль, і неоднаковість цілей...»³.

«Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, далеких далекостей нашого Союзу і заповнять її замість померлих од ворога, од мору, од кулі і петлі? Чи так

* Надруковано: Дзюба Іван. Прокислі “щі” від Табачника. Галичанофобія – отруйне вістря українофобії. – Дрогобич: Коло, 2010.

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. – К., 1990. – С. 270. – Запис у щоденнику 30 червня 1945 року.

² Там само. – С. 225.

³ Там само. – С. 132.

і лишаться там, а на наші руїни наїдуть чужі люде і утворять на ній мішанину. І буде вона не Росія, не Україна, а щось таке, що й подумати сумно»¹.

«Чи подивлюсь на пустелі, на кладовища, чи поплачу на руїнах і перелічу мільйони втрат? А потім умру од горя, щоб не бачити, як заселятимуть тебе, мати моя Україно, чужими людьми, як каратимуть твоїх недобитків синів і дочок за німецьке ярмо, за німецьких байстрюків, за каторжну працю в Німеччині, за те, що не вмерли вони з голоду і діждалися нашого приходу»².

Це – кілька цитат з Довженка, бо ж Довженка тепер щось не видають і не показують... Довженкові тоді була Україна в огні... Нині – Україна в диму (так назвав свою нову книжку поет Ігор Павлюк). У політиканському диму, крізь який не кожному видно реальність, у чаду, від якого багатьом паморочиться голова. І серед найпродуктивніших задимлювачів і чадотворців персонаж нашої розмови – він, сумнозвісний Дмитро Табачник. Його, на відміну від Довженка, видають і перевидають, показують і перепоказують. Він – притча во язицех. Отже, йому слово.

«Ни для кого не секрет, что последние пять лет Украину ведут по пути насильственного навязывания неприемлемой для подавляющего большинства её населения идеологии пещерного галицийского национализма. Подчеркну, именно галицийского, поскольку в другом виде украинский национализм существовать не может. Практически во всех остальных регионах компактно проживают крупные инонациональные, иноязычные и иноконфессиональные общности, отношения которых с местным украинским населением складывались веками: образовался симбиоз, когда преимущественно сельское украинское население столетиями активно и взаимовыгодно взаимодействовало с русско-греко-польско-еврейско-армянским (в зависимости от региона) населением городов. В части регионов Украины этнические украинцы и вовсе составляют национальное меньшинство.

Только в Галичине, заботливо защищенной в 1941–1944 годах эсэсовцами и их подручными из ОУН-УПА от “неукраинского элемента”,

¹ Довженко Олександр. Україна в огні. – К., 1990. – С. 134.

² Там само. – С. 205.

многовековой толерантный симбиоз сельского и городского населения был разрушен. На смену польской культурной элите Львова ПРИШЛИ СКАЗОЧНЫЕ “УКРЫ” С ПОЛОНЬИ, в наше время умудрившиеся даже записать себя в казаки. Только в этом регионе, где ЛИШЬ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ ДВАДЦАТОГО ВЕКА ВЧЕРАШНИЕ ЛАКЕИ НАУЧИЛИСЬ МЫТЬ РУКИ (виділення моє. – І. Дз.) и пить “господский напиток” – кофе, до сих пор не знают, что русские соседи познакомились и с этим напитком, и с прочими благами европейской цивилизации примерно тогда же, когда и сами европейцы, – в эпоху Михаила и Петра Романовых, намного раньше ОТИРАВШИХСЯ НА ЗАДВОРКАХ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ КАРПАТСКИХ ПАСТУХОВ (виділення моє. – І. Дз.). Только здесь, на Галичине, могут думать, что Австро-Венгерская империя, отменившая крепостное право всего на четырнадцать лет раньше Российской, а пытку при следствии – на пятьдесят лет позже, была более развитым государством, чем Санкт-Петербургская монархия»¹.

«Взаимная несовместимость менталитетов разных частей формально единого украинского этноса настолько велика, что можно смело утверждать о формировании в нём нескольких наций. Запись “украинец” в документах и переписях ни о чём не говорит, для большинства это просто признак наличия украинского паспорта. Никак нельзя назвать представителями единой нации украинца юго-востока (чьи предки служили в Русской и Советской армиях), считающего родной общую русско-украинскую культуру, и того, кто радостно приветствует открытие памятников СС “Галичине” и жаждет дальнейшего ограничения прав русскокультурных сограждан. Если даже ограничиться узкоэтническим фактором, то украинец юго-востока не имеет почти ничего общего с галичанами, этногенез которых происходил в других государствах»².

Дуже не хочеться витратити час, та ще й затикаючи носа, на розгрібання цієї та подібної галичаноненависьницької маячні, за якою – не лише неuczтво, а й заперечення України взагалі попри маскувальну риторіку. Але доводиться. Був би Табачник тільки

¹ Табачник Дмитрій. Мир без України? – Харьков: Фолио, 2009. – С. 439–440.

² Там само. – С. 336–337.

успішним ділком у різних сферах – хай собі. Але він – найбільший «інтелектуал» Партії регіонів та центральна постать у гуманітарній політиці нинішньої влади. Не обізнаних з фактами читачів і слухачів Табачника вводить в оману його «ерудиція», і хтось схильний вірити такому «знавцеві», тим більше, що декому й хочеться вірити, бо ж дуже до душі політична орієнтація його тирад.

Тож звернімося спершу до фактів. І тоді хай читач сам побачить, хто криється за пещеною маскою самопроголошеного «аристократа» і «антифашиста».

Лікнеп для міністра освіти і науки Дмитра Табачника та для табачників усіх рангів, звань і посад

Читачі молодшого покоління можуть не знати, що таке ЛІКНЕП. Нагадую: в 20-ті роки минулого століття в Україні для неписьмених були запроваджені курси з ліквідації неписьменності. Вони і звалися: ЛІКНЕП. Завдяки їм мільйони селян і робітників навчилися грамоти, дістали елементарні знання з культури. Нині начебто й немає неписьмених, але насправді серед «української» правлячої еліти панує страхітлива неосвіченість, коли йдеться про історію України взагалі, а про Галичину зокрема і особливо. Тому й доводиться нагадувати цій еліті про речі, які мав би знати перший-ліпший школяр. Не про Галичину Франка і Стефаніка, Францо́за і Захер-Мазо́ха, Вінценза і Бруно Шульца – це було б для еліти зтяжко, а про справді найелементарніше.

Про те, що Володимир Великий приєднав до Київської Русі землі та городи (включно з Перемишлем) між Бугом, Сяном і Дністром, а Ярослав Осмомисл поширив свої володіння аж по Дунай. Що 1141 року місто Галич стало столичним, і відтоді ця земля стала зватися Галицькою. Що волинський князь Роман Мстиславович об'єднав Галичину з Волинню в Галицько-Волинське князівство. Що Данило Романович був одним із наймогутніших володарів у Європі, і за його часів Галицько-Волинське князівство зупинило просування татаро-монгол у Європу. Що українська людність із Подніпров'я масово тікала на Галичину від татаро-монгольської навали, як пізніше галичани й волиняни тікали на Наддніпрянщину від утисків польської шляхти. «Слободская Украйна, с 1835 года

Харьковская губерния, заселялась в 17 столетии беглыми днепровскими казаками и другими жителями западной Малороссии, в новых условиях шукавших спасения от тогдашних польских смут»¹. І цей процес міграції населення то в один, то в другий бік України тривав усі минулі століття, набравши в радянські часи ще й організованого характеру (насичення Галичини урядовцями, військовими та іншим контингентом, почасти й інтелігенцією, з радянської України та з Росії, починаючи з року 1944-го; рекрутування галичан на шахти Донбасу, на промислові будівництва; «похід» галицької молоді в науку – скільки від того часу знайдемо в усіх містах України вчених або діячів культури родом з Галичини; та й тепер «взаємообмін» триває, хоч і мав (та й має) «несиметричний» характер, будучи великою мірою складовою процесів русифікації).

Це – до тверджень про якусь не те що етнічну, а мало не расову відмінність між галичанами і взагалі «західняками» – та «східняками». Твердження ці, звичайно ж, мають глибокий і недобрий політичний підтекст, – як і проминання або зневаження теми злуки українських земель, об'єднання ЗУНР і УНР, задовго до «золотого вересня» 1939-го. Але про це далі.

Тепер кілька слів про культурні виміри спільності Галичини та «Великої України».

Чи знають табачники про галицькі міщанські братства (найдавніше з них – Львівське, з 1463 року, потім Рогатинівське, Кам'янець-Подільське, Замостське, Луцьке, Немирівське та інші), які ще до запорозького козацтва, а потім разом із ним стали в обороні релігійних та національних прав «руського» (тобто українського, за тодішнім слововжитком) народу? Що з Львівського братства вийшли Петро Конашевич Сагайдачний, київський митрополит Йов Борецький, учені й організатори Київського Богоявленського братства, запрошені Гальшкою Гулевичівною, – Єлісей Плетенецький, Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Касіян Сакович – ціле сузір'я ідеологів козацького руху і творців барокової культури в Україні? І що саме у Львові в Успенській церкві був посвячений у митрополити Петро Могила? Що львів'яни, дрогобичани та інші галичани (і не тільки галичани) ще в XV–XVI століттях навчалися

¹ Данилевский Г. Собр. соч. – СПб., 1901. – Т. XXI. – Украинская Старина. – С. 3.

в європейських університетах – Краківському, Празькому, Болонському (от вам і «болонський процес»!)...

Може, прочитали б працю Михайла Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», що вийшла майже сто років тому (1912, і де: «Львів – Київ» – це вам щось говорить: Львів – Київ!). Або щось із новішого. Наприклад: *І. З. Мицько*. «Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)» (Київ: Наукова думка, 1990). Повірте: цікаво. І трохи, може, вгамувало б вашу «антизахідняцьку» й антигаличанську «прыть». А втім, на-вряд. Така «прыть» неосудна і нестримна. Давно (і слушно) сказано: невігластво («невежество») вже відіграло і ще відіграватиме фатальну роль в історії.

Західноукраїнські міщанські братства основилися на демократичних (висловлюючись сучасною мовою) засадах, що відбивалося і на їхній освітній, педагогічній діяльності.

«Ідея рівності знайшла відображення і в статуті Львівської братської школи, який гласив, що багатий над убогими в школі нічим вище не може бути, крім самої науки [...] Ідея загальноприс-тупного навчання в школі дістала своє відображення не тільки в статутах братських шкіл, а й в Окружних листах. В Окружному листі від 15 січня 1586 р. патріарх Іоаким, звертаючись до всього українського народу за допомогою на побудову Львівської школи, писав, що у Львові закладається школа для навчання дітей “вше-лякого стану”»¹.

Прошу табачників порівняти це з тим, що було в той час у Російській монархії.

А на доказ невігластва провідного галичаноборця пошлюся ще на добре аргументовану статтю львівського знавця історії й культурного життя Галичини та України Василя Глинчака «А доктор наук – неук» (газета «Львівська пошта», № 38, 8 квітня 2010). Ось уривок з неї.

Починає Глинчак з відповіді на претензійну статтю якогось читача в газеті «2000», що обурювався: чого це галичани пхаються до проблеми голодомору, про який вони нічого не знали. Глинчак на історичних фактах показує: «Отож галичани про голодомор знали (як і українці в усьому світі, додаю. – *І. Дз.*), уболівали за

¹ *Мітюров Б. Н.* Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. – К., 1971. – С. 48–49.

долю своїх братів і сестер, збирали для них допомогу, але ешелони з нею були повернуті з-під Волочиська назад: “никакого голода у нас нет!”»

І далі: «Ось така правда історії, якої, на жаль, примітивний совок не знає. Гірша справа, коли таке ж “розуміння” історії виявляє особа, наділена титулом доктора історичних наук, а тепер ще й міністра. І ось ця особа теж верзе про “границю”, яка нібито шість століть відділяла Галичину від решти України, а тому, мовляв, з кінця XIV століття Галичина була відірвана від етногенезу, історичного і культурного розвитку українського народу. Чуєте, галичани? Виявляється, то не ваші предки ще в XVI столітті започаткували братські школи, які поширились по всій Україні, перерісши в академії в Острозі, Києві, в колегіуми в Чернігові, Переяславі, забезпечивши масову освіченість козацької країни, що дивувала Павла Алепського. Виявляється, шановні львів'яни, то не в нашому “бандерівському” місті в церкві на вулиці Руській спомогли колись наші міщани – русини “Івана Федоровича, друкаря москвитина” своєю лептою на спорудження друкарні, на друк першого в Україні “Букваря” й “Апостола”, а згодом – в Острозі і першої Біблії. Виявляється, шановні самбірчани, це не ваш земляк Павло Конашевич-Сагайдачний став знаменитим гетьманом козацького війська, оспіваним у піснях і віршах київських піїтів!

Виявляється, то не в Коломиї постановкою Квітчиного “Свадання на Гончарівці” ще за життя автора було започатковано український театр в Галичині? То не в Галичині було створено Наукове товариство імені Шевченка – коштом шляхетних меценатів з Великої України? Виявляється, то не з Галичини йшли переселенці на Слобожанщину – засновуючи слободи й містечка з назвами, виносеними з рідних місць – як Золочів на Харківщині? І не в Галичині знайшов притулок слобожанець Гнат Хоткевич – письменник, музикант, творець унікального Гуцульського театру? І то не з Галичини вийшов великий реформатор українського театру Лесь Курбас?

Але досить прикладів, щоб зрозуміти, яку нісенітницю впровадив неук з докторським дипломом: “Роль Галичини, вошедшей в состав Украинской ССР только в 1939 году, а до этого – с конца XIV века оторванной от этногенеза, исторического и культурного

розвиття українського народу, в сучасній Україні совершенно абсурдна»».

Ще один Табачників конфуз. З неабияким сарказмом заперечує він «міф» про участь галичан у козацькому русі, їхні, мовляв, претензії на причетність до козацтва. Тут дозволю собі зачитувати частину листа, що мені надіслав як відгук на мою статтю «Кислі “щі” від Табачника», надруковану в газеті «День», читач з Києва Б. Савків, «не-історик, гірничий інженер», як він підписався, назвавши свої нотатки: «Про “Качиний послід” Д. Табачника».

Не-історик нагадує історика про видатних козацьких ватажків із Західної України, про гетьмана Сагайдачного та інших. «Продовжуючи розповідь про видатний внесок невідомих Д. Табачнику галичан у розвиток та становлення козацтва, нагадаємо, що прославилися також молодші односельчани П. Сагайдачного, а саме гетьман Марко Жмайло, що очолив повстання запорожців у 1625 році, а гетьман Павлюк (Павло Бут) очолив таку боротьбу в 1637 році [...] Перші козацько-селянські повстання проти польсько-шляхетського поневолення в кінці XVI століття теж очолювали вихідці з Західної України: повстання в 1591–1592 роках очолював волинянин Криштоф Косинський і національно-визвольну війну в 1594–1595 роках галичанин (родом з Гусятина – нині Тернопільщина) Северин Наливайко. Після цього протягом півстоліття, до Хмельниччини, борців за волю України називали наливайківцями, як і в пізніші часи – мазепинцями, петлюрівцями, махновцями, бандерівцями [...] Багато вихідців з Галичини та інших західноукраїнських земель прославились у роки Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Зокрема перший київський полковник тих часів Михайло Кричевський вів свій родовід від м. Кричева (Підляшся). [...] Героєм відзначеної в 2009 році звитяжної Збаразько-Зборівської кампанії (360 років) став виходець з Теробовлі козацький полковник Нестор Морозенко (Станислав Мрозовицький, з галицько-подільського шляхетського роду, вихованець Краківського і Падуанського університетів. – *І. Дз.*), що загинув у цій битві, оспіваний у піснях. Брацлавським та прилуцьким полковником, генеральним обозним під час визвольної війни 1648–1657 років був Тиміш Носач, уродженець м. Львова. Широкому загалу відоме ім'я полковника Семена Височана, що прийшов у військо Б. Хмельницького з карпатськими повстанцями. В часи Хмельниччини був ніжин-

ським та брацлавським полковником, що і виконував обов'язки наказного гетьмана, став героєм Конотопської битви виходець з Волині Григорій Гуляницький. Героєм оборони Відня 1683 року під час облоги його турецькою навалою став Юрій Кульчицький, ще один земляк Петра Сагайдачного. (Є відомості про участь в обороні Відня козацького полку Семена Палія. – *І. Дз.*) Вдячні віденці дозволили відкрити йому першу в центральній Європі кав'ярню, після смерті назвали іменем героя вулицю, на будинку, де була кав'ярня, встановили меморіальну дошку і бронзову статую героя з підносом та чашкою в руках».

Але досить. Жаль, що Б. Савків не зміг опублікувати свої нотатки: гірничий інженер добре навчає історика поваги до історичних фактів, загальновідомих, але не відомих (?) Табачнику...

Любу йому «думку» про непричетність Галичини до українського історичного життя Табачник повторить ще й у скоригованому вигляді: вона не мала «ничего общего с Украиной» не те що «до 1939-го, а фактически до 1945 года» («Утиный суп по-украински», с. 156). А може, починати українську історію з 1954-го, коли остаточно було придушене упівське підпілля, чи з 1956-го, коли почали повертатися тисячі галичан (не всі!) з Сибіру?

Це не вперше і, мабуть, не востаннє ловлять Табачника на незнанні, фальсифікаціях та різних неправдах, – а йому та його покровителям хоч би що.

...На початку 30-х років XIX століття під впливом європейського романтизму та всеслов'янського національного відродження на Західній Україні прокидається інтерес до народної творчості, з'являються поетичні твори рідною мовою, публіцистичні й наукові розвідки про неї, виходять перші українські видання – альманахи «Русалка Дністрова» (1837), «Вінок русинам на обжинки» (1846–1847) та ін.

Започатковане «Руською Трійцею» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагілевич, Яків Головацький) національно-культурне відродження Західної України – з орієнтацією на єднання всього українського народу та з утвердженням літературної мови на основі народної – під впливом революційних подій у Європі 1848 року

(«Весна народів») радикалізується. У Львові створено «Головну Руську Раду» (2 травня 1848 року), яка декларує належність русинів до всього 15-мільйонного (тоді) українського народу, боронить інтереси селян, права української мови в шкільництві й урядованні – це те, що неможливе було в царській Росії (от вам і початки «українського П'ємонт», який табачники вважають «міфом»). «Головна Руська Рада» розпочинає видання газети «Зоря Галицька» (знову тобі «П'ємонт!»). Галичани беруть участь у слов'янському з'їзді в Празі (червень 1848-го), а в жовтні 1848-го відбувається у Львові Собор руських учених. Засновано Народний Дім у Львові й Галицько-Руську Матицю.

А що діялося в цей час у підросійській Україні? Якраз за рік перед початком європейських революцій 1848 року – навесні 1847 року – царизм розгромив Кирило-Мефодіївське братство в Києві. 1849-го викрито соціалістичний гурток Буташевича-Петрашевського і суворо покарано його учасників. Сягає апогею нова хвиля реакції.

Царська Росія, як відомо, допомогла навести лад і в Австрійській імперії. Складні національні відносини в ній обернулися тим, що проти угорської революції виступила і частина слов'ян, насамперед південних. За умов реакції українське політичне і культурне життя в Галичині занепадає, опиняється під впливом консервативних кіл. Головна Руська Рада була розпущена в 1851 році. Засновані нею культурно-освітні установи – Народний Дім та Галицько-Руську Матицю – опановують москвофіли. Вони ж засновують Ставропігійський інститут, «Общество ім. Качковського». В 50-ті роки з'являються видання москвофільського напрямку – газета «Новини», журнали «Лада» (1853), «Семейная библиотека» (1855–1856). Однак і українські, і москвофільські видання виходять нерегулярно – через брак і коштів, і сил. Хоча москвофільські видання, особливо від 60-х років, дістають підтримку з Росії – спершу від слов'янофільських діячів і таких осіб, як М. Погодін, а потім і з державних джерел.

Тут немає можливості докладно говорити про москвофільство (інакше: «русофільство») – досить складне і суперечливе явище, що пережило певну еволюцію (від природного інтересу до Росії, російської культури й мови, їх поширення – як засобу самооборони від мадяризації й онімечення; навчання молоді, зокрема закарпатської, починаючи з кінця XVIII століття, в Росії; через вплив

панславізму і надії на допомогу Росії в протистоянні мадяризації, онімеченню, ополяченню – до орієнтації на досягнення цілковитої політично-культурної єдності з Росією та заперечення народної мови (її в практиці москвофілів заступало «язичіє», яке вони вважали перспективним наслідуванням російської мови). На позиції москвофільства перейшов у 50-ті роки і колишній видатний діяч «Руської Трійці» поет, етнограф, учений Яків Головацький.

Характерно, що москвофільство в Галичині особливо активізувалося в той час, коли західні й південні слов'яни вже розчарувалися в своїх надіях на царську Росію, а російські слов'янофіли так само розчарувалися у «вірності» слов'ян (читайте К. Леонтьєва – або й Ф. Достоевського).

Політизація москвофільства поглибилася наприкінці XIX та на початку XX століття, але разом цей час став і часом його неворотного занепаду. Хоча зусиллями політичного (так воно себе називало) товариства «Русская Рада» у Львові 26 січня (7 лютого) 1900 року відбувся «Съезд мужей доверия», що заснував «Русско-народную партию».

У преамбулі рішення про створення партії говорилося:

«Существование, сила и величие русского народа почивают на двух основных началах: на сознании племенного и культурного единения всего русского народа и на нерасторжимости русской народности от русской народной церкви».

Идею единства русского народа исповедуют образованны русские галичане и буковинцы сознательно, массы же простонародия стихийно в силу исторических преданий и врождённого им чувства родства [...] Стоячи на общенародной почве, русская народная партия в Австрии признаёт тоже все произведения на местных наречиях вкладом в общенародную культурную сокровищницу, но считает в то же время основанием существования и дальнейшего успешного развития русского народа в пределах Австрии его самое тесное приобщение к общерусской культуре, выражением которой есть и остаётся общерусский язык и общерусская литература»¹.

Чільними діячами партії були В. Давидяк, В. Дудикевич, О. Мончаловський, І. Добрянський (не плутати з видатним закарпатським діячем Адольфом Добрянським).

¹ Организация русско-народной партии. – Л., 1900. – С. 1.

...Як же вийшло, що «исконно русский край», чию людність нібито репрезентували москвофіли, виявився «українським П'ємонтом» і став кісткою в горлі російським імперіалістам усіх часів і всіх мастей – аж до нинішніх «наших» рідних табачникогаличанофобів?

Це дуже цікавий і повчальний історичний процес, який засвідчує силу творчого самовиявлення українського народу та його прагнення до єдності.

Попри видимий занепад українського національно-культурного руху в 50-ті роки, він ніколи не вигасав цілком. Є певна синхронність у хвилях піднесення і впаду цього руху в Галичині й на Великій Україні, є і взаємовплив. «Руська Трійця» не в останню чергу надихалася появою нової української літератури народною мовою – на Галичину проникали твори «полтавців» і «харків'ян» (Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемівського та ін.), як і галицьких «будителів» з великим інтересом сприймали і гаряче вітали в Україні. А далі, звичайно ж, і над Галичиною сходить зоря Тараса Шевченка. Коли після смерті Миколи «Палкіна» (*nota bene*, табачники: це не я його так називаю, це його так називала тогочасна російська інтелігенція) Росія зітхнула вільніше, і, зокрема, в Петербурзі почав виходити український журнал «Основа» (1861–1862), він за короткий час до своєї заборони і пріснопам'ятного «Валуєвського указу» встиг багато уваги приділити українському життю в Західній Україні, як і там він мав відгос.

Тим часом українське життя в Австро-Угорщині набирає нових форм – відповідно до тих легальних можливостей, які давав набагато демократичніший, ніж у царській Росії, суспільний лад. Провідну роль починає відігравати студентство. Організації українських студентів у Західній Україні дістають назву «Січ». Перша «Січ» діє у Львові (1861–1863). 1868 року А. Вахнянин і Ю. Целевич засновують Віденську Січ, яка проіснувала до 1943 року. Нагадаю табачникам: Анатолій Вахнянин – композитор і журналіст, згодом організатор низки мистецьких колективів і установ, зокрема, з 1903 року – перший директор Вищого Музичного Інституту у Львові, український посол до Галицького сойму та Австрійського парламенту в 1894–1900 роках; Юліян Целевич – педагог і історик, автор багатьох наукових розвідок та підручників для українських шкіл, згодом перший голова Наукового Товариства імені Шевченка.

У наступні роки «Січ» очолювали С. Подолинський, І. Пулюй, О. Терлецький, І. Горбачевський, Я. Окуневський, М. Кордуба, В. Старосольський, З. Кузеля, О. Бачинський, Р. Залозецький – ціла плеяда блискучих особистостей, серед яких були і вчені із світовим іменем, і депутати Австрійського парламенту, і визначні політичні та громадські діячі (як-от чільний діяч Української радикальної партії, послідовник Михайла Драгоманова і сподвижник Івана Франка, заарештований 1877 року разом з ним і Михайлом Павликом за пропаганду соціалістичних поглядів, – Остап Терлецький; Сергій Подолинський – відомий економіст і соціолог, один із перших популяризаторів марксизму в Україні). Про кожного з них можна писати й писати. Нагадаю лише, що Іван Горбачевський, видатний біохімік, автор багатьох наукових праць, громадський діяч і організатор української науки, ректор Українського Вільного Університету у Відні, а потім у Празі, був професором у 1883–1917, а в 1902–1903 роках – ректором Празького університету; у 1917–1918 роках він – перший в Австрії міністр охорони здоров'я.

Упродовж другої половини XIX століття у Віденському університеті навчалося багато українських студентів з Галичини: правників, природознавців, філологів. Учнями видатних лінгвістів Ф. Міклошича й В. Ягіча були С. Смаль-Стоцький, М. Осадца, О. Огоновський. Ботанік Остап Волощак стає членом Віденської та Краківської академії наук.

Високі посади в австрійському уряді посідали Ю. Вислобоцький, І. та А. Вігошинські, Ю. Романчук, Р. Залозецький та ін. За версією ж Табачника, Галичина «поставляла конюхов и горничных гарнизонным офицерам австрийского кайзера» замість «министров и фельдмаршалов ко двору русского царя» («Утиный суп по-украински», с. 165), – як Малоросія. Хоч загалом кажучи, хто кого кому й куди «поставлял», – це не найвища підстава для гордості, як чомусь вважає Табачник, щоразу похваляючись прізвищами малоросів, які добре послужили Російській імперії, нерідко й проливаючи «геройчно» кров інших народів («Тебя я воспою, герой, О, Котляревский, бич Кавказа! Куда ни мчался ты грозой, Твой ход, как чёрная зараза, Губил, ничтожил племена» – це з епілогу «Кавказского пленника» Пушкіна; про цей епілог князь Вяземський написав у листі до О. Тургенєва: «славословие резни»). Про осіб, якими,

на думку Табачника, український народ повинен особливо гордитися, Тарас Шевченко, який знав їх «ближче», сказав інакше: «дядьки отечества чужого». Чи можемо ми сьогодні пишатися тим, що зі старовинного козацько-старшинського роду Паскевичів на Полтавщині вийшов генерал-фельдмаршал російської армії граф Паскевич-Єриванський, світліший князь Варшавський, – знаючи, що свої титули він діставав за криваве придушення повстань на Кавказі, польського повстання 1830–1831 років, угорського повстання 1848–1849 років? Чи гордитися тим, що зі старовинного козацько-старшинського роду Шульгіних вийшов найлютіший (як для свого – не нашого! – часу) українофоб і антисеміт Василій Шульгін? Це хай Табачник гордиться...

А нам є ким гордитися – і тими, хто творив, а не нищив Україну, і тими українцями, що зробили величезний внесок у російську культуру й науку, і тими галичанами, що прославились у Європі, але насамперед працювали для добра свого українського народу... Ось науковці: В. Антонович, О. Барвінський, М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, І. Верхратський, С. Томашівський, В. Щурат, І. Раковський, академіки АН УРСР К. Студинський і М. Возняк, Вол. Левицький, В. Навроцький, М. Мочульський, І. Свенціцький, Остап Терлецький, Мирон Кордуба, проф. В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, Я. Пастернак, В. Щербаківський, В. Кубійович, Н. Романович-Ткаченко, І. Крип'якевич та багато-багато інших сумлінних науковців...

Розповісти вам про їхній внесок у дослідження історії, географії, мистецтва, у соціологію, психологію, медицину, етнологію, статистику, у філологічні науки, у астрономію, математику, фізику, хімію, геологію? Чи, може, ви самі зацікавитесь, почитаете, зазирнете у багатотомові видання (за 1873–1939 роки – 591 том тільки серійних видань!) Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, яке виконувало функцію Академії наук, було визнане в європейському науковому світі такою мірою, що членами його вважали за честь бути і найвидатніші вчені інших країн (що не завадило російській окупаційній армії в 1914–1915 рр. погромити його, а радянській владі в 1939 – ліквідувати).

До тих славних імен, що їх названо вище, додамо ще не менш славні – вже в мистецькому світі – імена акторів, співаків: Михайло Голинський, Адам Дідур, Соломія Крушельницька, Олександр

Мишуга, Модест Менцінський; композиторів: Сидір Воробкевич, Денис Січинський, Михайло Вербицький, Анатоль Вахнянин, Остап Нижанківський, композиторів і музикознавців: Станіслав Людкевич, Філарет Колесса; малярів і графіків, більшість із яких навчалася в європейських академіях: Кирило Устиянович, Теофіл Копистинський, Ярослав Петрак, Іван Труш, Олена Кульчицька, Осип Курилас, Антін Монастирський, Модест Сосенко, Олекса Новаківський... Не говорю про плеяду тих блискучих майстрів, що опинилися в еміграції. Не говорю про тих, хто зробив неоціненний внесок в українську культуру й науку вже в радянські часи. Невже все це можна так зневажати, як зневажає Табачник? Незнання – чи щось набагато гірше?

Боротьба за Галичину – боротьба за Україну

Треба наголосити, що політичний і національно-культурний рух українців Галичини розвивався за умов хоч і сприятливіших, ніж у підросійській Україні (з погляду демократичнішого ладу Австро-Угорської імперії, більшої громадянської свободи), але тяжких з іншого погляду. Він зазнавав тиску як з боку царської адміністрації, так і з боку польських шовіністів; з ним боролися москвофіли, підтримані російською агентурою; російська влада гостро виступала проти українства Галичини, слушно вбачаючи в ньому вкрай небезпечний приклад для «неіснуючого» українського народу у власній імперії.

«Офіційний погляд на національний рух у Галичині збігається з поглядами сучасних російських націоналістів [...] Не менш вороже поставилися до молодого національно-демократичного руху й місцеві реакційні елементи так званого “староросійського” або “москвофільського” табору. Звичайно, багато з них, на противагу польсько-німецькому гніту, щиро виношували романтично-заманливу ідею єдиного великого російського народу. Проте в своїх утопічних мріях про національне злиття народних мас від Карпат до Камчатки прибічники цієї ідеї часто зовсім втрачали реальний ґрунт і тому з почуттям великого роздратування і навіть озлоблення ставилися до тих, хто нагадував їм про живий конкретний народ з конкретними національними рисами, і навіть до самого цього народу [...]

Національно-демократичний рух повинен був, отже, боротися з перешкодами і зовнішньо-поліційного, й ідейно-суспільного антидемократичного характеру»¹.

Москвофільству протистояли народовці, молодше покоління яких виходило на радикальніші позиції, зазнаючи впливу соціалістичних ідей. Рух «молодих народовців» у Галичині розвивався під великим впливом Михайла Драгоманова, якого навіть найлютіші галичанофоби ХХІ століття нашої ери не спроможуться оголосити «націоналістом» (а втім – їм усе по силі, і звідки їм знати про всеросійську роль цього мислителя). У полемічному листі з Женеві (26 лютого 1888 року) до О. А. Суворина, редактора «Нового времени», який закидав галичанам партикуляризм і ворожість до Росії, Драгоманов пропонував йому звернути увагу на «молодших народовців», таких, як Франко і Павлик, на діяльність студентського «Академічного Брацтва» у Львові: «Вы увидите, как ценят молодые украинофилы в Галиции русскую литературу»².

Іван Франко продовжив боротьбу Драгоманова з москвофільством і фактично здійснив його ідейний розгром. Він розкрив реакційний, антинародний характер москвофільства і довів, що тільки стоячи на ґрунті власного народу та його культури можна йти до вселюдськості, яка інакше буде прикриттям чужого панування; він же навчав галичан цінувати справжню, живу, а не назадницько-царєфільську російську культуру. У зверненні до москвофільської галицької молоді, викриваючи облудність її старших ватажків, він писав: «І що має означати “ідея вселюдського братерства”, коли одною з головних задач ширення тої ідеї в Галичині має бути, аби тут “само собою зникло українство”, т. є. аби щез напрям, що в основу своєї програми поклав працю на ґрунті для рідного народу, для розвивання його добробуту, його духовного життя, отже й його мови? Чим цей напрям такий лихий і такий шкідливий, що д. Глушкевич і йому подібні виключають його зі свого “вселюдського братерства” і “всемірної любови”?»

Особливо наполегливо спростовував Франко москвофільсько-слов'янофільський наклеп, буцімто галичани ворожі до російської літератури.

¹ Украинский вопрос. – М., 1917; цит. за виданням: Українське питання / Переклад М. Тимошика. – К., 1997. – С. 79–80.

² Див.: Україна. – 1927. – № 4.

«На прощання з вами відкрию вам один секрет. Не вірте, молоді русофіли, своїм духовним батькам, д. Мончаловському та д. Дудикевичу, поперед усього в однім пункті: що ми, галицькі Українці, тим тільки дишемо й живемо, що “ненавистю ко всему русскому”. Не вірте їм у сім пункті, бо се свідома брехня. Ми всі русофіли, чуєте, повторюю ще раз: ми всі русофіли. Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас. Є між нами, галицькими Українцями, й такі, що й говорити і писати тою мовою потраплять не гірше, коли й не ліпше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо, і не лише тих, яких імена ви раз-у-раз маєте на устах, а й таких, як Пипін, Веселовський, Карсєв, Шахматов, Фортунатов – чи відомі вам такі імена, молоді панове русофіли? І скажу вам ще один секрет. Ті і подібні їм великі представники російської науки та російської культурної праці кореспондують із нами, обмінюються своїми виданнями і чують себе ближчими до нас, як до вас, молоді галицькі русофіли. І ми чуємо себе ближчими до них, ніж до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге, і святе, і високе, бо знаємо, що се не фрази, не “символи” якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці. Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відріжняємо їх від полови, від жужелю, від виплодів темноти, назадництва та ненависті, сплджених довголітньою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофілства»¹. Це найкраща відповідь оклепникам і ненависникам галицьких українців – табачникам «усіх часів і народів».

Слідом за Драгомановим, Франком і Павликом українська соціал-демократія Галичини багато зусиль докладала до порозуміння з трудівниками інших націй, зокрема з євреями, які становили значну частину населення Галичини. Я мушу зупинитися на цьому, бо галичанофоби не хочуть бачити в Галичині нічого, крім

¹ Др. Іван Франко. «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодіжи. – Львів, 1905. – С. 11–12, 12–13.

«інтегрального націоналізму». Насправді ж політичний спектр українського руху був досить широкий, і в ньому була відчутно представлена й ліва орієнтація. Великої ваги набирала перспектива спільних дій з євреями під час виборів до Галицького сойму та Австрійського парламенту і в політичній боротьбі на цій арені. Ця тема обговорювалася в українській пресі Галичини, але немало значення надавали їй і в єврейських колах. Докладно висвітлено її, наприклад, у великій статті З. Л. Вайнштейна «Последние выборы в Галиции и роль в них евреев», надрукованій у неперіодичному збірнику «Наша трибуна» (Книжка 1-ая, Вильна, 1907). Автор описує махінації, в результаті яких «...округа, где сотни тысяч крестьян беспощадно эксплуатировались десятком польских магнатов-землевладельцев, посылали в качестве защитников своих интересов тех же самых магнатов» (с. 24). (Чим не аналогія до наших виборів – на Донеччині, та й не тільки?!)

Не останньою чергою так виходило тому, що значна частина єврейських виборців голосувала за кандидатів шляхти, а «что касается еврейских депутатов, то они состояли исключительно из “кагалников”, и то обстоятельство, что они входили в “коло”, не могло конечно усилить симпатии к ним, как со стороны русинских крестьян, так и вообще со стороны народных масс» (с. 25).

Вибори в Галичині відбувалися за національними куріями, але євреї не мали права на власну курію (австрійське законодавство не визнавало євреїв за окрему націю) і голосували (під впливом «єврейських заправил» – с. 26) переважно в польській. Русинський депутат Юліян Романчук (визначний український політичний діяч, провідник Народної Ради, 1899–1907 рр. голова Національно-демократичної партії) висунув ідею створення єврейської національної курії. Пропозицію австрійська влада не прийняла, але вона дістала прихильне ставлення в єврейських масах і трохи посунула справу українсько-єврейської політичної співпраці, принаймні у виборчих кампаніях. Це стало «симптомом грядущего разрыва с шляхтой и союза евреев с русинской демократией» (с. 30). Але справжнє зрушення сталося під впливом революційних подій 1905 року в Росії та Україні. Піднесення українського руху дістало великий резонанс у Галичині. «...Народная масса в Галиции пробудилась и встала на решительную борьбу за свои поправные права. Волна крестьянских митингов прокатилась по всей Галиции, и в этих

митингах ярко сказалась вся ненависть к господствующему режиму; революционная энергия, так долго сдерживаемая полицейскими рогатками, прорвала эти рогатки и предстала перед всесильной шляхтой, как грозное *memento mori*» (с. 25).

Це змінило і становище єврейства. «Євреї, доселе служившіе прессом в руках шляхты для угнетения крестьян, теперь очутились между молотом шляхетского могущества и неожиданно выросшей, крепкой, как сталь, наковальной крестьянского движения» (там само).

Але революційне піднесення охопило і єврейство, принаймні єврейське робітництво, яке взяло участь у спільних політичних маніфестаціях разом з українським і польським трудовим людом («...на красных знамёнах обыватель прочёл на родном языке, доселе служившем лишь для купли-продажи, те же смелые требования, какие были начертаны на знамёнах всей социал-демократии» – с. 27). Починає здобувати популярність молода Єврейська соціал-демократична партія («галицийский Бунд»), яка встановлює співпрацю з Українською соціал-демократичною партією в особі молодшого покоління її керівників.

«Старая “эксекютива” с Ганкевичем во главе, никогда серьёзно не работавшая среди украинских масс, должна была уступить своё место “молодым”, которые с тов. Левинским во главе и вели избирательную кампанию. А так как “молодые” относятся вполне сочувственно к Е.С.-Д.П., то между обеими партиями установились во время избирательной кампании самые лучшие отношения.

Кандидаты У.С.-Д.П., одни из самых старых и заслуженных членов этой партии Остапчук и Ярославич, объявили себя сторонниками Е.С.-Д.П., а Остапчук на проводах, устроенных ему как избранному депутату при отъезде в Вену, торжественно заявил, обращаясь к рабочим – членам Е.С.-Д.П., провожающим его: “Я никогда не забуду вашей роли в последней избирательной кампании и всегда буду на вашей стороне в вашей борьбе за равноправие”» (с. 44).

Результати виборів відрізнялися від усіх попередніх. «Только благодаря необычайным репрессиям и злоупотреблениям, которые едва ли не превзошли всё то, что делалось при прежних выборах, шляхте с трудом удалось удержать половину мандатов за собой. Другая половина ценою огромных жертв, ценою даже крови,

досталась опозиційним партіям: русинам, польській народній партії (людовцям), сионістам, єврейській демократическій партії и социал-демократам» (с. 35).

Спільним було для Сходу й Заходу України і революційне піднесення 1905–1907 років, спільною була й трагедія Першої світової війни, яка особливо кривавою ходою пройшла Західною Україною. Тут українцям довелося воювати одним з одними (не вперше і не в останнє, на жаль) у двох ворожих одна до одної (і однаково ворожих до України) арміях. Але було... було щось таке, що розкривало очі воякам обох армій: вони – сини одного й того самого народу. Що обіймало, єднало всю розкраяну натрое землю цього народу. ПІСНЯ і ШЕВЧЕНКО. Цього не зрозуміти табачникам. Але це розуміла стара мати галичанка з оповідання Василя Стефаника «Марія». Троє синів її, студентів, загинули січовиками за Україну. Четвертого, найменшого, забрало російське військо «за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір». І коли до її хати приступають козаки з цього російського війська, вона не хоче їх впускати.

«Один із козаків – молоденький ще був – приступив і дуже просив, щоби вона та ввійшла враз з ними в хату, самі ж вони не ввійдуть.

– Ми ваші люди, – казав.

– А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей, мерці гойдаються лісами, аж дика звір утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.

– Продайте нам що-небудь їсти, голодні ми, матусю.

– Що ж дам вам їсти? Там, на полиці, є хліб, а грошей ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите та назад відбираєте та ще й б'єте. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досягніть з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

– Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви, здоїмали його з-під образів, кинули до землі і казали мені толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.
– Можете мене отут і зарізати, а образа не дам.
Той молоденький козак, що так гарно просив її увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав:
– Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не дасте нам образа, щоб ми привели його до честі й поставили під образами?
[...] Почали співати.
Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла на двір, побігла в село.
[...] Виймала ота пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею – і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні.
Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила, і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.
Чує, як сини держуться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їхнє слово, коли-небудь сказане, і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звезд і, як пребогате намисто, обіймають її шию.
Близкотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море, а народ зривається на ноги. Наперед її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі».
Яке це все чуже й нелюбе табачникам!
Який незрозумілий їм ВЕЛИКИЙ ПАРОЛЬ України, що в однім слові: Шевченко! Слові, що вже більш як півтора століття об'єднує Україну. Слові, яке давало надію в найтяжчі часи. Яке притягало галичан до братів-наддніпрянців.
Чи зрозуміти табачникам думки й почуття галицького селянина (сто літ тому! – це ж наша історія), про якого розповів у своєму спогаді (написаному 1916 року) «наддніпрянський» культурний діяч і письменник Михайло Могилянський (батько поетеси Ладі Могилянської, розстріляної в 30-ті роки, й її брата Дмитра, тоді ж репресованого).
«Спробуйте покласти на вогонь один мізинець: який пекучий біль перениже все тіло!.. Таким пекучим болем перенижане тіло української національності, бо руїна й вогонь майже два роки плюндрують Галичину (перекинувшись почасти й на Україну Російську)...

Нестерпний той біль, навіть незалежно від того, яку роль відіграла Галичина в загальній економіці національного життя...

Пригадую собі один незабутній епізод з моєї останньої подорожі на Галичину. Було це в червні 1913 року, за рік до війни. Довелось мені бути в повітовім місті Бібрці, в день, коли відбувались останні вибори до Галицького сойму.

Послом до сойму обраний був Лонгин Цегельський, посол парламентський, з яким я й приїхав ранком в день виборів до Бібрки. Після виборів в залі кредитового союзу відбувся бучний бенкет. Коли на бенкеті почалися промови, д. Цегельський звернувся до присутних, переважно селян – з 112 виборців (вибори двуступінні) було 4–5 попів, решта селяне-хлібороби, – з пропозицією вітати гостя з великої закордонної України, яка пильно прислухається до боротьби галицьких українців за національне право і добачає в тій боротьбі своє діло... Тоді взяв слово старий поважний селянин, що сидів біля мене з другого боку. Він висловив, що до смерті не забуде того, що мав честь сидіти на бенкеті поруч з гостем з великої закордонної України, звідки залунав голос незабутнього Кобзаря, що покликав до національного відродження усі землі українські, розбудив усі серця живі... Після сього почав читати головніші, на його погляд, заповіді Кобзаря. Читав з глибоким зворушенням і почуттем, які свідчили, що те, що він читав, увійшло міцно в душу... і читав стільки, скільки мало мабуть хто з українських інтелігентів прочитає з Кобзаря...

Одповідаючи на привітання, я мусив зазначити, що творчістю героїв духу усі землі українські сполучені в одну національність. Як би не краями державні межі тіла української національності, національна свідомість твердо стоятиме на ґрунті єдності. Коли наш Шевченко, син кріпака-селянина, свій на Галичині, то з другого боку син Галицького селянина Іван Франко, творець епічного образу Мойсея – свій на Вкраїні, наш Коцюбинський – свій на Галичині, Галицький Стефаник, буковинка Ольга Кобилянська – свої на Вкраїні. Нарешті не можемо казати ми і Ви, Ви і ми, кажемо – ми, ми – Українці...

Отсей Галицький поважний селянин-хлібороб став в моїх очах символом української національної єдності, я згадую про нього з нагоди Шевченковського ювілею тому, що в сьому символі яскраво відбилася Шевченковська стихія.

Так велетенська тінь геніального поета покрила собою усі землі українські, “мертвих, живих і ненароджених” українців сполучила тим міцним, нерозривним сполученням – цементом, який з етнографічного матеріалу творить національність. Шевченковська стихія стала одним з міцніших чинників тієї національної єдності, що єсть світлом, якого тьма не об’ясть, яка видержить найтяжчі іспити...»¹.

«Шевченківський дух», зрозуміла річ, був нетерпимий для Російської імперії не лише в підросійській Україні, а і в Галичині, взагалі будь-де. Імперські ідеологи та стратеги чудово розуміли небезпеку для себе наявності під боком «українського П’ємонту», шкідливих впливів галицьких настроїв та друків, усього духовного кровообігу між Галичиною та Великою Україною. Тому боротьба за Галичину була для Росії в Першу світову війну не лише першорядним воєнно-стратегічним завданням (як шлях у Південно-західну Європу на найбільш уразливому для Австрії напрямку), але й так само першорядним завданням політично-месіанським: простерти імперські крила над усім слов’янським світом. Гасла визволення братів-слов’ян набирають чи не найбільшої з часів балканських походів 70-х років XIX ст. актуальності. Тому так важливо було забезпечити перемогу москвофільства в самій Галичині, і воно знову активізується за активної підтримки урядових служб (і, звісно, «спецслужб»)...

«Помимо издания газет, выделяемые русскими министерствами, средства использовались на организацию русских просветительных обществ и общежитий для русских гимназистов»².

Буковинський депутат в австрійському парламенті свідчив: «...Почти во всяком селе Восточной Галиции сидит платный русский агент и целый ряд уездов края охвачен небывалой русской агитацией. В маленьких деревушках учреждаются русские бурсы-школы, где детей обучают русскому языку. Каждый мужик, отдающий своих детей в эти бурсы, получает рубли на руки. Агитация ведется так беззастенчиво, что агитаторы не успевают даже

¹ *Мих. Могілянський*. Шевченкові роковини 1916 року. (28 лютого). – Петроград, 1916. – С. 1–3.

² *Бахтуріна А. Ю.* Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М., 2004. – С. 120.

разменять рубли на кроны и предоставляют это самим крестьянам на городских ярмарках»¹.

Ще раніше «Начало балканских войн и дальнейшее обострение русско-австрийских отношений ещё более усилило активность российских националистов по отношению к Галиции и стало основанием для просьб Бобринского об увеличении правительственных субсидий на поддержку “русского движения” в Австро-Венгрии»². Голова Ради міністрів передав питання про «оказание денежной помощи прикарпатским славянам» на розгляд міністрові закордонних справ С. Д. Сазонову, який і дав вказівку про виділення запрошених 200 тисяч рублів. «С этого момента деятельность “москвофилов” в Галиции стала наиболее активной»³.

«“Русофильская” агитация в Восточной Галиции должна была служить, по мнению правительства, в первую очередь созданию там своеобразного барьера против польско-украинской агитации в России, поскольку Восточная Галиция представлялась источником распространения опасного “национального вольномыслия” среди поляков и украинцев Империи и поддержка “русофильства” должна была служить созданию определённого равновесия сил в этом регионе»⁴.

Ми вже говорили про книжку «истинно русского» малороса П. І. Ковалевського «Русский национализм и национальное воспитание». Видана незадовго до Першої світової війни, вона стала, крім іншого, і мотивацією «визволення» Галичини з метою приєднання до Росії. «В пределах Австрии, в Галиции и Угорщине, стонут наши родные братья, русские под игом польским и жидовским [...] Доколе наши братья будут стонать в Галиции и Угорщине, мы не имеем права считать себя успокоенными и в государственном отношении окончательно устроенными...». Але для цього треба «открыто бороться с предателями и изменниками родины. Пора Киевской администрации открыть глаза на Грушевских и проч. провокаторов»⁵.

¹ Цит. за: Казанский П. Е. Русский язык в Австро-Венгрии. – Одесса, 1912. – С. 12–13.

² Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи... – С. 122.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 123.

⁵ Проф. П. И. Ковалевский. Русский национализм и национальное воспитание. – СПб., 1912. – С. 171, 174.

Військовий міністр А. Н. Куропаткін сподівався, що переможна війна «завершит собираніе уделов Руси и объединение русского племени».

Публіцист С. Соловйов: «Самая коренная русская область Галиция, Галицкая Русь возвращается к нам и будущее нашей культуры тесно связывается с Юго-западом»¹.

Зрозуміло було, що «...борьба за Галицию неизбежно обострит постановку украинского вопроса внутри России»².

Суть мовної політики російської адміністрації в тимчасово окупованій Галичині добре виражена в записці члена Державної Думи Д. Чихачова «По учебному делу в Восточной Галиции и Буковине»: «Имея в виду... существование глубоко враждебной России школы с преподаванием на польском, немецком и искусственно созданном украинском жаргоне и задаваясь целью созданий русской государственной властью в этом крае в ближайшие годы исключительно русской школы, низшей, средней и высшей, позволю себе предложить...» – далі йшли пропозиції про закриття на невизначений час «университетов и других высших учебных заведений», перепідготовку вчителів, винагороди тим із них, які «введут преподавание русской истории, географии, литературы в нынешнем учебном году и сумеют достигнуть хороших результатов» – та ін.³

Це узгоджувалося із заповітним бажанням москвофілів. Ю. Яворський, один із лідерів «Русского народного совета Прикарпатской Руси», опублікував у газеті «Прикарпатская Русь» 22 вересня 1914 року статтю, в якій говорилося: «В исконно русском крае... не должно быть другой публичной, общественной и государственной речи, кроме единственной, победной, хозяйской речи – русской»⁴.

Як було і як є, російські імперінтернаціоналісти ладні були визнати будь-які нації й мови, крім однієї – звісно якої.

«В Восточной Галиции насчитывалось несколько местных говоров. Губернатор Бобринский дал разрешение издавать газеты на 4-х местных говорах (помимо польских и русских изданий),

¹ Соловьёв С. Богословские и критические очерки: Собр. статей и публичных лекций. – М., 1916. – С. 1.

² Украинская жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 47.

³ Див.: Бахтурин А. Ю. Окраины Российской империи... – С. 149–150.

⁴ Там само. – С. 151.

но категорически запретил издание газет на украинском, как “языке казённом, австрийском изобретении мазепинцев”, не считаясь с тем, что на украинском языке читало и говорило большинство населения Восточной Галиции»¹.

Питання про переслідування українського населення Галичини обговорювалося на «воєнних сесіях» ІV Державної Думи. Військовий міністр С. Д. Сазонов говорив про «искусственное поддержание украинского движения на присылаемые из Берлина деньги»². Натомість кадети пропонували в своїй резолюції «восстановление малорусской печати; немедленный пересмотр дел жителей Галиции, содержащихся под стражей и сосланных, и освобождение тех из них, которые подверглись преследованию невинно»³. Певно, це було побажання західних союзників, бо П. Мілюков у своїй промові апелював до їхньої думки: мовляв, акт милосердя «произвёл бы на наших союзников наилучшее впечатление»⁴.

В іншій своїй промові П. Мілюков пішов ще далі: «Игра на тёмных националистических инстинктах масс, с обычным орудием этой борьбы – антисемитизмом, борьбой против “инородцев” и иноверцев, получила небывалый простор под прикрытием нужд военного времени [...] Мы присутствовали при невежественной наивной попытке посягнуть на национальность и веру населения только что приобретённой провинции, для управления которой были посланы отбросы русского провинциального чиновничества. Мало того, что эти новые ташкентцы оттолкнули от нас родственное нам украинское население, они попытались затемнить лучезарный лик великой освободительной войны, они посягнули на одушевлявший нас и наших союзников идеал грядущей самостоятельности малых народностей»⁵.

Далі Мілюков висловив обурення «огульным обвинением целой народности в предательстве и измене» (малися на увазі євреї) і тим, що влада заохочує «народное негодование против “нерусских фамилий”»⁶.

¹ Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи... – С. 153.

² ІV Государственная Дума. Фракция народной свободы. «Военные» сессии. 26 июля 1914 г. – 3 сентября 1915 г. – Петроград, 1916. – Ч. I. – С. 7.

³ Там само. – С. 33.

⁴ Там само. – С. 13.

⁵ Там само. – Ч. II. – С. 7.

⁶ Там само.

Галичанобія російської окупаційної влади та заборона української преси в Росії непокоять Мілюкова, звичайно ж, не як оборонця українських інтересів, а з погляду розумнішого проведення імперіалістичної політики. «Тогда как часть украинского населения переходит во владение наших врагов, когда за рубежом появляется новая, свободная украинская литература (на замітку Табачнику: “П’ємонт”! – *І. Дз.*), – и понятно, какие тенденции она развивает. А наша здешняя малорусская печать, выступавшая с заявлениями патриотического характера, организовывавшая местное население в духе борьбы с врагом, – эта печать уничтожена и никакого сопротивления той зарубежной литературе путём идейного общения с читателем оказать не может»¹.

Близькі до кадетських погляди на війну та на українсько-галицьке питання у війні зустрінемо у згаданому вже збірнику «Отечество...». Досить прозоро натякається на злочинну роль «истинно русских» і чорносотенців, мовляв, у компрометації визвольної місії Росії:

«Очищающий огонь обновления в начале войны испепелил вражду и злобу, ослаблявшие общество, и явил миру Россию единой и светлой. Но как только общий труд сословий, партий, народов поднял дедовский щит, так туча воронья стала карканьем уверять весь свет, что не вся Великая Россия, а одна их стая спасает общее дело.

И был момент, когда реющий над нашим хаосом дух имперского самосознания мог быть спугнут этим воем хищников. Их преступления были тяжки, их безнаказанность оскорбляла целые народы. Кошунственно играя “братством” с Червонной Русью, они несли на Буковину и Галицию вместо русской национально-культурной работы насильственную руссификацию и разорение всех местных, почвенных народных культур. Новая Россия земно поклонится жертвам насилия и злобы»². Але й досі не вклонилися...

Видатний лінгвіст, симпатик українців і української мови І. Боуен де Куртене виразно засудив релігійні гоніння російської

¹ Там само. – С. 106.

² *Гуревич Борис*. Россия – творимая нация // Отечество. Пути и достижения национальных литератур России. Национальный вопрос. – Петроград, 1916. – С. 10.

окупаційної влади в Галичині: «...Мы должны изъять из обихода всякую назойливую религиозную пропаганду и уговаривание людей к переходу в другое вероисповедание.

Если всякие усердные миссионеры и совратители только нежелательны, то просто нетерпимы священнослужители, учителя и чиновники, издевающиеся над иноплеменниками и иноверцами, натравливающие одну народность на другую и поддерживающие таким образом междуплеменную рознь и вражду»¹.

Про що йшлося, читачам було більш ніж зрозуміло. Як і тоді, коли автор говорив про мовні колізії: «Ненависть по отношению к какому-нибудь языку является пережитком дикого состояния, является перенесением своеобразного религиозного фанатизма в область нововекового общежития»². Послухав би Бодуен де Куртене голоси борців з «галичанскою мовою» у незалежній Україні початку ХХІ століття!

З великою мужністю виступив Бодуен де Куртене (чи не єдиний з-поміж ліберальної інтелігенції, в усякому разі єдиний з авторів збірника «Отечество...») проти германофобії, нагадуючи, зокрема, про велику німецьку культуру: «В усваиваемом нами немецком языке мы видим не язык фон-Бисмарка, не язык Вильгельма II-го, не язык гакатистов и всяческих германизаторов, но язык великих философов, мыслителей, поэтов, художников»³. Не проминув він нагоди заступитися і за мову ідиш, яку юдофоби або вузько мислячі оголошували потворним жаргоном: «...Многим даже из т. н. “передовой интеллигенции” покажется странным поставление т. н. “жаргона”, т. е. особого еврейского языка, рядом с другими национальными языками и требование, чтобы неевреям, живущим бок-о-бок с евреями, дана была возможность знакомиться с этим “противным” и “отталкивающим” “жаргоном”. К сожалению, с объективно-научной точки зрения “жаргон” является точно таким же языком, как и любой другой язык. Не следует также забывать, что этот “презренный” “жаргон”, как язык семейный, как язык, с которым связаны для многих людей воспоминания детства и первых впечатлений от соприкосновения с природой и обществом, столь же дорог для этих людей, как и любой

¹ *И. Б. де К.* Возможно ли мирное сожительство разных народностей в России? // *Отечество...* – С. 25.

² Там само.

³ Там само.

другой язык для его носителей»¹. Це майже дослівно те, що раніше писав Іван Франко, відповідаючи на закиди, що він пише «діалектом».

До речі, в цій частині статті Бодуена де Куртене маємо промовисті цензурні купюри, як і там, де говорилося про релігію та про «Молоха державності». Авторів нагадували про межі свободи слова (не випадково він згадав тут Герцена: дворянство в Росії має привілей «быть свободным от телесного наказания до тех пор, пока не высекут»), знав він і про небезпеки для своєї репутації в певних «інтелігентних» колах, і писав: «Кое-кому может показаться, что я слишком часто упоминаю евреев и как будто отдаю им предпочтение перед другими видоизменениями породы животных, именуемой homo sapiens. Это может дать повод заподозрить меня в “шабесгойстве” и в прислужничании евреям. Возможность подобных подозрений меня вовсе не пугает» (с. 30).

На засіданнях Державної Думи опозиційні депутати наводять різючі факти про розгул антисемітизму в армії, в урядових установах, у чорносотенній пресі.

Ось, скажімо, «Русский инвалид», офіційна газета, пише, що «русская армия сильна тем, что в ней нет доступа майорам Мордохаям» (с. 116). Депутат М. Х. Бомаш у виступі 28 серпня 1915 року звертає увагу на «заметку в “Новом Времени” – что вот, мол, после войны армия скажет, что евреи на войне были врагами армии, в “Русском Знамени” – что, вот, нельзя поручиться ни за одного еврея-солдата, даже добровольно служащего в армии, что он не предаст армии. Являются заметки, совершенно дикие бредни, что еврей-врачи прививают сифилис и что они в лазаретах занимают-ся членовредительством...» (там само).

Тож чи дивуватися тому, з якою легкістю через якихось сорок років Йосиф Віссаріонович Сталін переконав радянського обивателя в жорстокій підступності лікарів-убивць здогадної національності і як упевнено готував остаточне вирішення відомого питання. Того, яке так і не вдалося вирішити його попередникам. До речі, один із проєктів запропонувала тоді, 1915 року, чорносотенна газета «Гроза»: «Ныне представляется весьма удобный случай сразу покончить с жидовским погромом; для этого следует лишь согнать всех жидов в те города, которые обречены на занятие немцами, и исключить их из русских подданных. Когда же русские

¹ Там само. – С. 30–31.

войска снова начнут занимать эти земли, то жидов надо гнать в сторону немецких войск и конфисковать всё их имущество. Если не воспользоваться нынешней прекрасной возможностью избавиться от жидов, то трудно будет дожидаться более подходящего случая» (с. 106 – цитату навів у своєму виступі П. Мілюков).

Це – для роздумів тим, хто шукає антисемітів тільки в Україні... І для розуміння того, коли, ким і як був підготовлений спалах антиєврейських погромів під час революцій і громадянських воєн.

Після другого приходу російських військ у Галичину (1916) нова окупаційна адміністрація змушена була врахувати несприйняття населенням брутальних заборонних заходів і дозволила відкриття шкіл з українською мовою викладання. Але втрутилося Міністерство закордонних справ, яке наголосило, що це вплине на громадську думку в «малороссийских губерниях», оскільки політика в Галичині тісно пов'язана з «общим вопросом об украинстве и отношении к нему русского правительства» (там само, с. 166).

Газета «Новое время» наполягала: в школах «не должно быть места ни для какой искусственной “мовы” австрийского изобретения» (там само, с. 167 – «Новое время», 1916, 16 нояб.).

Однак школи все-таки довелося дозволити...

Не менше, ніж мовна єдність, важила для імперії і єдність віросповідна. Архієпископ Євлогій писав у січні 1915 року міністрові внутрішніх справ Н. А. Маклакову: «...государственное объединение Галичины с Россией тогда только будет прочно, когда она объединится и в нашей родной православной вере. Если же... она останется в унии, то она будет таким опасным гнездом украинско-мазепинского сепаратизма, который доставит нашему Правительству много забот, мы приобретём вторую Финляндию»¹. Яка прозірливість! Державний стратег – не згірш за нинішніх «каноністів»!

Клопітно було їм з митрополітом Шептицьким...

«...Начальнику Штаба Ставки Верховного главнокомандующего генералу Н. Н. Янушкевичу... было поручено ещё в августе 1914 г. найти и арестовать Шептицкого, а также наложить секвестр на его библиотеку и все его бумаги. В связи с возложенным на него

¹ Див.: Бахтуріна А. Ю. Окраины Российской империи... – С. 168.

поручением, Янушкевич в присутствии представителя МИД при Ставке князя М. Кудашева сказал, что он “неукоснительно исполнит это поручение и живым или мёртвым доставит Шептицкого, а в случае надобности не постесняется приказать покончить с ним”». Князь Кудашев доповів про наміри генерала міністрові закордонних справ С. Д. Сазонову, а той звернувся з листом до імператора, пропонуючи застосувати, з огляду на міжнародний резонанс, «законные и открытые средства», наприклад, «принуждение его к изгнанию»; «насильственное же устранение названного иерарха... может лишь придать ему ореол мученика и сильно подорвать уважение к русской государственной власти». Микола II у резолюції на лист Сазонова написав: «Вполне разделяю Ваши соображения»¹.

Російський уряд не дарма боявся шкідливого впливу національного руху в Західній Україні, непідвладній йому, на «Малоросію» і вважав своєю стратегічною метою «визволення» Галичини та об'єднання її в «едином русском народе» і «материнской православной церкви», підпорядкованій Священному Синоду.

«На развитие украинского национального движения в России в известной степени влияло его развитие в западноукраинских землях – Восточной Галиции, Буковине, Закарпатье. Здесь украинское национальное движение, несмотря на торможение экономического развития этих земель, превращение их в аграрно-колониальный придаток Австро-Венгрии, несмотря на политические притеснения украинцев, всё же имело больше свободы для развития. Преподавание в большинстве школ шло на украинском языке, на родном языке печатались газеты, журналы, книги. Имелись украинские кооперативы, банки, издательства и т. п. Легально существовали украинские буржуазные и мелкобуржуазные партии. Но всё же в начале XX в. политический центр украинского национального движения был в России»².

Порівняймо це з тим, що було в самій Росії. «В целом ряде государственных и общественных учреждений, где командовали

¹ Там само. – С. 173.

² Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.) // Национальный вопрос накануне и в период проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Материалы к сессии Научного совета) / Академия наук СССР. – М., 1964. – С. 25.

великодержавные монархисты, запрещалось принимать украинцев на службу.

Типичным здесь является предложение Полтавского губернатора в докладе министру внутренних дел: “Всякого учителя, проявляющего склонность к украинскому движению, немедленно устранять. Привлекать на должности учителей земских и церковно-приходских школ по возможности только одних великорусов. Необходимо во главе епархий иметь архиереев исключительно великорусов. Не допускать на разные должности в земских и городских управах, а равно и в других учреждениях тех лиц, которые когда-либо имели соприкосновение с украинским движением”¹.

Або ще:

«В борьбе против украинского национального движения царские власти стремились использовать преподавание истории (ото вже вічне! – *І. Дз.*). Полтавский губернатор Багговут предлагал, чтобы в газетах и школах систематически разъяснялось, что “Украина” означает “окраина”, что такие окраины до присоединения Малороссии были и у Польши и у России, необходимо пояснять, что никогда никакого особого “украинского народа” не было, что надо внедрять мысль “о роли современного малорусского языка, как простонародного, не имеющего литературы и будущего”»².

Це останнє – магія історичної безперспективності – навіювалося всіма поколіннями русифікаторів.

Відповідаючи Василію Шульгину, редакторові «Киевлянина», на його іронічне запитання: чи вистачить «мазепинських сил» для створення української культури, Сергій Єфремов писав: «Вистачить – будьте певні!.. На жорнах “живої культурної енергії” багато вже “перемолов” український народ за останні 250 років свого нужденного існування, і якщо запаси цієї енергії не вичерпались до цього часу, то це означає, що вони взагалі невичерпні»³.

З-поміж прихильників «ліберальної імперії» найпоплідовніше заперечував перспективи української культури, власне й право українського народу на свою культуру, колишній соціал-демократ,

¹ Рубач М. А. Украинское национальное движение, его характер и движущие силы (1910 – февраль 1917 г.). – С. 26.

² Там само.

³ Єфремов С. На текущие темы // Украинская жизнь. – 1913. – Ч. I. – С. 97–98.

а потім кадет Пьотр Струве¹. Блискучу відповідь дав йому відомий єврейський публіцист Володимир Жаботинський. Відбулася дуже характеристична полеміка між ними. Як актуально прозвучали б нині столітньої давності (!) статті Володимира Жаботинського «Про мови та інше», «Струве і українське питання», «Наука з Шевченкового ювілею» (от би їх передрукувати й видати масовим тиражем!). Зацитую тільки один саркастичний пасаж із першої з них:

«Я написав, що коли російська культура тепер відіграє неприродну для неї роль культури всеросійської, то “причина полягає, головню, в споконвічному насильстві та безправ’ї”».

П. Б. Струве з цим незгідний. Російська, мовляв, культура переважає і в Києві, і в Могилеві, і в Тифлісі, і в Ташкенті “зовсім не тому, що там обов’язково тягнуть до участку розписатися в повазі до російської культури, а тому, що ця культура справді є внутрішньо владний факт самого реального життя в усіх частинах імперії, крім Царства Польського та Фінляндії”. Тут П. Б. Струве безперечно несправедливий до нашого благопідкувального російського начальства. Як же можна заперечувати його великі, невикорінні з нашої пам’яті заслуги щодо насаджування російської культури за межами Великої Росії? П. Б. Струве легкосердо констатує, що тепер у Києві “не можна бути учасником культурного життя, не знаючи російської мови”, і гадає, ніби “участок” до цього непричетний, а тим часом це – велика помилка. Навпаки, в тім-то й річ, що існує участок і його багатосотрічне заповзяття. Ось як оповідає про це заповзяття відомий український історик проф. М. Грушевський [...] Але навіть зазирати до глибокої старовини! Ось перед нами найновіші часи: від середини минулого сторіччя помітне в Росії піднесення українського руху – і негайно розпочалася згори ревно боротьба проти “хохломанії” та “сепаратизму” [...] Те, що в Києві, те було й повсюди. Всюди на периферії держави російська культура з’являлася лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів»².

¹ Див., зокрема, його статтю «Общерусская культура и украинский партикуляризм» у ж. «Русская мысль», 1912, № 1.

² *Жаботинський Володимир*. Вибрані статті з національного питання / Переклад, вступна стаття, примітки та коментар Ізраїля Клейнера. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – С. 67–68.

Демократична російська громадськість (зокрема, Всеросійський учительський з'їзд у 1914 році, Всеросійський кооперативний з'їзд та ін.), багато представників інтелігенції, члени Російської Академії наук В. Шахматов, Д'яконов, Ф. Корш, Лаппо-Данилевський, Пресняков підтримували право українського народу на власний культурний розвиток.

Навіть деякі однопартійці П. Струве обережно відмежовувалися від його поглядів. Так, П. Мілюков, виступаючи в Державній Думі в січні 1914 року, заявив: «Нужно признать, что движение достигает уже размеров, при которых не может уже оставаться явлением безразличным, замалчивать его бессмысленно, как и рассчитывать уничтожить его тактикой полицейских запретов и окриков. Надо признать открыто и громко, что украинское движение есть факт не случайный и выдуманный, а глубоко жизненный».

Голоси на захист прав українського народу звучали і в Державній Думі:

«Нет большего преступления, как посягать на язык и особенности национальной культуры; но ни один народ не испытывает того горького чувства, как великая отрасль русского племени – украинский народ; за ним не признают никаких культурных ценностей, за ним отрицают то, что признают за другими народами, его бойкотируют, его раздражают, его оскорбляют»¹.

Ще про «галицийский язык»

Усяке піднесення українського руху незмінно супроводжувалося нагнітанням боротьби з українською мовою. Коли прямо заперечувати українську мову було з тактичних міркувань невіграшно, боролися з нею під виглядом боротьби з «галицийским наречием» тощо.

У січні 1918 року, коли більшовицькі війська під командуванням колишнього жандармського полковника Муравйова захопили Київ, його мешканців на вулицях могли розстрілювати за самі звуки української мови. А вже денікінці були «м'якші»: те, що вони забороняли, звалося в них не українською мовою, а «галицийской».

¹ IV Государственная Дума... – Ч. II, с. 132. – «Речь В. М. Алекс. 28 авг. 1915 года».

«...В первом же обращении новой власти, расклеенном на улицах Полтавы... среди других распоряжений заключался короткий приказ: “Все вывески на галицийском языке должны быть немедленно сняты”.

Галицийский язык? Почему же он галицийский, а не украинский? Значит, на Украине нет своего особого родного украинского языка...»¹.

Переконувати білогвардійське начальство було марно – адже версії про «галицийську мову» дотримувався сам Антон Іванович Денікін².

Сповідували цю версію також «истинно русские» малороси (П. Данилевський: «Напрасно говорят и о непонимании малорусского языка русскими. Это не понимают малорусского языка Грушевского, – но его не понимаем и мы, малороссы», – безсмертний «месідж»!

«Непонимающие малорусского языка Грушевского» запевняли і запевняють, що вони натомість «понимают язык Шевченко». Яка ж це велика неправда! Якби вони розуміли мову Шевченка, Україна давно вже була б інакшою. Була б Україною. Шевченка вони не читали, а як щось пробігли очима, то не сприйняли.

Трагічний парадокс нашої історії: скільки разів українофоби, нищителі нашої культури і мови, намагалися виставити поперед свого ударного загону броньований щит з намальованим на ньому ритуальним портретом вусатого «Кобзаря Тараса»! Згадаймо, що публічний процес над СВУ, який мав остаточно зламати хребта українській інтелігенції, урочисто розпочато 9 березня 1930 року, в Шевченків день, – і це мало означати, що влада боронить Шевченкову Україну від тих, хто хотіли за продати її німецьким, польським, французьким і всяким іншим імперіалістам. Тоді ж порядком захисту української мови ліквідували «Інститут української наукової мови» як найнебезпечніше вогнище петлюрівщини і винищили кадри мовознавців (разом з тисячами інших представників інтелігенції – письменників, науковців, учителів, кооператорів, геологів, архівістів, лікарів і т. ін. і т. ін.). Аргумент відомий: мовні

¹ Короленко В. Г. О разубании узлов и об украинстве // Рідне слово. – 1919. – 23 серпня.

² Див.: Деникин А. И. Очерки русской смуты. – М., 2005. – Т. 2–3. – С. 390.

диверсанти намагалися створити штучну «галицьку» мову й замінити нею «справжню» українську мову і таким чином знов-таки відділити Україну від СРСР і за продати її... будь-кому. Вже після Другої світової війни в УРСР почалася і тривала до 80-х років кампанія вичищення української мови від усього, що могло віддалити її від братньої російської – аж до того, що видавництва одержували списки слів, не рекомендованих до вживання в літературних творах.

Звідки ж така велика любов влади до «справжньої» української мови, любов, що лютувала протягом десятиліть? І де ви ще в Європі (і в світі) в ХХ столітті знайдете приклади такої опіки над національною мовою – опіки вогнем і мечем, батогами і отруєним пряником?

На щастя для нас (і на нещастя для недругів «галичанства»), українська мова, незважаючи на століття переслідувань і прямих заборон, незважаючи на всі знущання з неї, незважаючи на обмеженість її функціонування й нині в глибоко зрусифікованій Україні, де її статус «державної» відверто фіктивний, – жила і розвивалася: бо залишається рідною для мільйонів людей, бо потрібна їхньому інтелектові й творчій енергії... Звичайно ж, вона поступається російській, що ніколи не знала утисків і обмежень, що обслуговувала й обслуговує життя величезної держави, – поступається в масштабах функціонування, почасти у швидкості засвоєння міжнародної лексики та, може (не з власної вини!), в обслуговуванні спеціальних технологічних сфер, у винахідливості міських аргів і, звичайно ж, у багатстві блатної «фені». Але нітрохи не поступається в можливостях вираження всіх нюансів гідної людської думки, вигинів душевного життя, висот духовних поривань, сили пристрастей. Тут резерви наших мов цілком порівнянні. Не посилатимуся на класиків, – але звернімося до нинішніх наших поетів і прозаїків, соціологів і філософів, публіцистів, багатьох учених-природознавців, навіть окремих «технарів». Українська мова давно вийшла за межі запропонованої їй сталінської формули як мови «на київсько-полтавській» основі (вже ж не часи Нечуя-Левицького!), – вона різною мірою ввібрала в себе найбагатшу лексику й стилістику Поділля й Херсонщини, Волині й Тернопільщини, Полісся й Подніпров'я, Слобожанщини й Донеччини, Буковини й Наддністрянщини, Закарпаття і... звичайно ж, «злочасної»

Галичини (власне, ще з часів Франка). Все це й стало тим, що люди, глухі до слова, люди, лексикон яких обмежується сотнею-другою слів, люди, які тримаються осторонь української мови і користуються нею вряди-годи або взагалі не користуються, – безапеляційно називають «нівеченням» нібито дорогої їм «шевченківської» мови на «галицький» манір. Настільки ж неуцьки-безапеляційно, як про галицке нівечення української мови, розводяться і про неможливість висловлювати нею різні складні сучасні матерії. Що тут скажеш? Порадити прочитати праці й підручники українською мовою з кібернетики, математики, біології, філософії і т. д.? Назвати сотні (підкреслюю: СОТНІ! Тільки за програмою «Гуманітарна класика» Міжнародного фонду «Відродження» – 500) перекладів українською мовою здобутків світової культурології, політології, філософії, соціології, юриспруденції, інформатики, економічної та фінансової думки тощо? (До речі, деякі «знакові» твори перекладені українською раніше, ніж російською. Ось свіжий приклад: щойно видавництво «Дух і Літера» видрукувало перший том підготовленого французькими філософами «Європейського словника філософій. Лексикону неперекладностей» – лексико-семантичний аналіз категорій, які не піддаються або важко піддаються адекватному перекладові з однієї мови на другу. Зауважмо: це перший в Європі переклад унікальної праці французьких філософів. А ви кажете...)

«Тільки розвиток мови переносить національні відмінності у світлу царину духу»¹.

Та хіба щось може зупинити засліплених власним неучтвом і чужою політикою ненависників, галичанофобів-українофобів? Як неминуче галичанофобія переходить в українофобію, можемо бачити на багатьох прикладах. На жаль, це відбувається не лише в політичному житті, а й на побутовому рівні.

Спроби протиставити Галичину решті України, спроби її ціннісної компрометації є завуальованою формою компрометації України взагалі, заперечення України взагалі. Не під силу перекреслити Україну напряду – скреслюють збоку. Не можуть скасувати

¹ Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. – СПб., 1859. – С. 190.

ціле українство – починають з галичанства. Ось чому я кажу: ГАЛИЧАНОФОБІЯ – ОТРУЙНЕ ВІСТРЯ УКРАЇНОФОБІЇ. Воно стирчить зі складаного ножики не одного «нашого» «політичного бійця». Його не приховати. Як не приховати за пещеною маскою «аристократа» і «антифашиста» – МУРЛО РАСИСТА.

□ А тепер – галичанин про галичанство

Не хочеться кінчати розмову на цій нашій малоросійській покарі. Були ж у цій темі (і напевне будуть) інакші голоси!

Ось повчальний, на мій погляд, приклад. Пошлюся на нього саме як на приклад спокійного і компетентного обговорення заплутаної проблеми, а не як на остаточний рецепт її вирішення: тут можна з чимось погоджуватися, а з чимось – ні.

Микола Шлемкевич (нар. 27 січня 1894 року в с. Пилява на Галичині – помер 14 лютого 1966 року в м. Пассейн, США) – одна з найприкметніших постатей українського життя в Галичині, а потім на еміграції: філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч.

Закінивши польську гімназію у Львові, від жовтня 1912 року навчався у Віденському університеті. З початком Першої світової війни повернувся додому. Під час відступу російської окупаційної армії з Галичини та депортації активних елементів українського суспільства юнаком вивезений 1915 року до Сибіру. В роки національної революції 1917–1919 – у Києві, секретар редакції «Робітничої газети», яку редагував Володимир Винниченко. За спогадами Панаса Феденка, 1918 року Шлемкевич переклав українською мовою книжку Карла Каутського «Диктатура пролетаріату», і цей переклад був представлений на з'їзді Української соціал-демократичної робітничої партії. У Києві Шлемкевич перебував до 1920 року, а після встановлення більшовицької влади переїхав на Звенигородщину, потім до Сновидова. Від 1923-го продовжує студії у Віденському університеті. 1926 року здобуває там докторат дисертацією «Das Wesen der Philosophie» («Сутність філософії»). У 1928–1929 роках студіює в Сорбонні в Парижі.

Національна революція справила на нього велике враження (він не раз писав про неї як про *Весну*), і цей київський досвід, як побачимо, дуже позначився на його сприйнятті загальноукраїн-

ської проблематики, а здобута у Відні й Парижі філософська освіта добрим чином озвалася в усій його науковій та літературній діяльності.

І в Галичині бувши, і на еміграції, Микола Шлемкевич тримав гідність незалежного інтелектуала і в багатьох питаннях українського політичного та культурного життя був в опозиції до панівних настроїв, пропонував оригінальні підходи. Досить звернутися до його праці «Філософія» (1926, 1934), до його книжок «Загублена українська людина» (1954), «Галичанство» (1956), «Верхи життя і творчості» (1958), до його часопису «Листи до приятелів» (1953–1967).

Микола Шлемкевич полемічний, особливо там, де опонує недемократичним поглядам, але полемічний розважливо й толерантно.

Говорячи своїм колегам чи опонентам дуже й дуже прикрі речі, Микола Шлемкевич водночас (якщо тільки не йдеться про тоталітарне мислення) виявляє велике зрозуміння до їхніх клопотів і заблук – як до неособової провини. Його настанова: «Ми повинні доторкатися болючих питань із тією ніжністю й обережністю, які тільки допускаються вимогою мужньої отвертості» («Загублена українська людина», Нью-Йорк, 1954, с. 15). І цієї настанови він послідовно дотримувався. Особливо це видно в його праці «Галичанство» (1956), де йдеться про надто делікатні для нього особисто, як галичанина, речі.

Власне, міркування, висловлені в цій книжці, почасти апробовані в різних доповідях Шлемкевича та дискусіях, починаючи від 1941 року. «Суспільство приймало ці мислі різно, – каже Шлемкевич у передмові. – Одні нарікали, що такі погляди принижують і знецінюють галичанство. Інші, навпаки, були обурені, що хтось може говорити про галичанство з любов'ю». Але ж – «Стоїмо при переконанні, що галичанство, як усе людське, не є ні досконалістю, ні повною невдатністю. Усвідомити собі його суть, відчутти й бачити його прикмети й хиби – вважаємо потрібнішою річчю, ніж під тиском різних підсвідомих комплексів сліпо й безкритично хвалити його чи так само сліпо й безкритично відкидати» (с. 6).

...Від того часу минуло більш як півстоліття, а ми знову є свідками зіткнення тих двох прямо протилежних оцінок, хіба що в устах деяких «українських» політиків, що дивляться на Україну з кремлівської дзвіниці, навіяна цією дзвіницею органічна

ворожість до Галичини набирає характеру хворобливої фобії, по суті близької до расизму.

Тим цікавіше послухати, що мав сказати на цю тему тверезо мислячий галичанин з європейським філософським вишколом Микола Шлемкевич.

«Предметом наших роздумів, – конкретизує він свою тему, – буде частина нашої батьківщини, а саме – Галичина як *психологічна* категорія. Маємо приглянутися до галичанства як до окремої – що так висловимося – душевно-расової відміни серед українства, як до окремого типу, і спробуємо зрозуміти його постання, форми історичного буття і вкінці його сучасні завдання в зв'язку з завданнями всього українства» (с. 7–8).

Отож М. Шлемкевич звертається до найважливіших подій української історії і вже в княжій добі бачить деякі різниці між українським Заходом і Сходом – насамперед у способах протистояння кочовим ордам: романтичні мотивації київських князів, оспівані в «Слові о полку Ігоревім», – і продумана, вперта, непохитна боротьба короля Данила. Або порівняння Сагайдачного і Хмельницького. І так протягом усієї історії – «на заході перевага раціональних, розумових первнів; на сході перевага ірраціональних, стихійних, емоційно-волевих рухів» (с. 11, 15–16). Мабуть, тут є певна схематизація (сам автор застерігається: поділ між українським заходом і сходом не абсолютний, і згадані характеристики мають «приблизне значення»). А все-таки важко заперечити таке, скажімо, важливе спостереження: у XVI–XVII століттях, поряд із збройним тиском східних і південних сусідів, Україна зазнає економічного тиску європейського Заходу через задіяння нових торговельних шляхів (насамперед Данциг).

«Цей економічний переворот означав для України радикальну соціальну зміну». Українська пшениця, деревина, поташ потекли в Європу, отже, польські феодали взялися чимдуж загвинчувати прес кріпацтва. «Наслідки цього процесу такі: – усе відважніше, готове до ризику, більш фантазійне, готове до руху, більш емоційнальне – кидає західні землі і продирається на схід, у степ, де небезпечно жити від татарських наскоків, зате вільніше жити здалека від польської панщини» (с. 23).

Це, мовляв, посилювало природний добір серед українського населення, і він поглиблювався «твердою виховою в близині

татарських здобичників». А водночас «все спокійніше, більш слухняне до закону, менш ризикантніше, сказати б: – реалістичніше, – сиділо далі на своїй землі, хоч у чужій неволі». А вже «18 століття припечатувало той процес і завершувало його» (с. 24).

(Цю думку, за всієї її умовності, можна порівняти з відомою Шевченковою в «Прогулке с удовольствием и не без морали», – про різницю між приборканою Подолією та бунтівливим Лівобережжям: у минулому, звісно.)

Однак у ХІХ столітті не все таке однозначне – в ідеях будителів духа (насамперед Маркіяна Шашкевича), почасти в діяльності «Руської Ради», що постала як відповідь на події 1848 року, окреслюються національні вимоги, що виходять за межі примирення з реальністю і снують нитки політичного самоздійснення.

Для опису поведінки провідних суспільних верств (і маси, що готова або не готова йти за ними) в різних історичних ситуаціях, М. Шлемкевич вживає терміни «політичний реалізм» і «політичний ідеалізм». Перший, у його розумінні, ґрунтується на ідеях, «що вже втілилися в якийсь порядок зовнішнього світу»; другий – на ідеях, «до яких належить будучина». Україна, на його думку, добивалась успіхів тоді, коли було розумне поєднання революційного ідеалізму і творчого реалізму. Деякі елементи першого й другого додає – в різних пропорціях – у діяльності Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, в ідеології «Руської Ради» 1848 року, а найповніше вони виявилися в утворенні УНР і ЗУНР. Тут, у Галичині, носієм політичного ідеалізму було Січове Стрілецтво, а політичного реалізму – апаратно-урядові організації. Певний синтез реалізму й ідеалізму в акціях державотворення був свого роду вивершенням тих колізій, що характеризували галицьке суспільство кінця ХІХ – початку ХХ ст., рутинність якого зрушувала революційна діяльність Франка та його сподвижників, творчі пошуки видатних мистців та письменників, що кидали виклик філістерству.

Чимало сторінок у книзі М. Шлемкевич присвятив розглядові політичних, культурних і господарських структур галицького суспільства 20–30-х років та українсько-польським відносинам. Кілька моментів тут можуть бути особливо цікавими для нас сьогодні. Скажімо, характеристика лівого, комуністичного і селянського руху, причин його успіхів, а потім занепаду. Нині у нас,

принаймні на популярному рівні, панує спрощено-негативна його оцінка (або незнання, як у випадку Табачника). Шлемкевич же думав інакше. Він бачив тут «своєрідний національно-соціальний рух», що «захоплював молодь, селянську, студентську». Давався ознаки сильний вплив «українського комунізму», який «жив і ди- хав патосом самостійності, що проривався в різних напрямках, і якого окремими виявами були у духовній площині хвильовізм, в економічній волобуєвщина, а в політичній шумськізм» (с. 77).

Розгром «українського комунізму» став великим ударом для лівого руху в Галичині, а остаточно розклали його події в УРСР – репресії проти інтелігенції, голодомор. За цих умов політичну ініціативу перехоплює ОУН – «масова організація з тоталітарною ідеологією» (це було очевидним ще тоді для демократично налаштованої інтелігенції Західної України, нині ж наші патріотичні публіцисти всіяко уникають такої чіткої характеристики). Шлемкевич називає ще дві причини стрімкого зростання авторитету й сили ОУН: «паціфікаційний» терор польської влади (підтриманий більшістю польського суспільства), відповіддю на який став «революційний терор» націоналістичного підпілля; розчарування громадськості Західної України в західних демократіях, які, за винятком Чехословаччини, фактично підтримали польську окупацію; употужнення нових сил – італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, які «були пронизані ресантиментом після поразки в війні і бажанням змін», а «такі настрої саме підходили до настроїв Західних земель, зокрема до настроїв галицької молоді» (с. 79). Безперечно відважний ідеалізм цієї молоді набирає анархічного характеру. Послаблені демократичні сили стиснуті між двома крайніми: угодовським щодо Польщі УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) і тоталітарною ОУН. Цей період Шлемкевич називає «періодом руїни», коли Галичина тратить «свої творчі життєві форми».

Та все-таки і в цей час, за накиннутих іззовні, чужинецькою окупацією і світовими катастрофами, обставин, чинним залишалося «справжнє психологічне галичанство» – «схильність до масової дисциплінованості суспільства». Ця риса галичанства, «прикрита дивовижними іноді масками, триває. Вона виявила себе і в організованості Українського Центрального Комітету під час війни, що признають і американські знавці тих часів; вона виявилася

і в дивізійних формаціях під час і після війни. Це ж завдяки тій готовності до масової, солідарної і дисциплінованої постави одного року виросла – в ширій інтенції її учасників – українська бойова сила. Та риса жила далі в Українській Повстанчій Армії, в якій галицька молодь, раз повіривши, далі боролася за Україну, навіть тоді, коли її провід здобував собі вже нові “держави” по таборах Німеччини. І нині виступає та риса в вірності частини галицької маси в вільному світі для того націоналістичного проводу з 30-х років. Іноді та вірність робить враження тупої обмеженості. А все ж уміймо додати в ній і шанувати далекий відбиток чесноти, яку подивляємо досі: – в трагічні дні 1919–1920 рр., кошені тифом, без зброї і ліків, і без одежі, і помимо всіх зусиль і підмов большевиків галицькі вояки не покидали своїх старшин!» (с. 100–101).

Тут знову бачимо здатність Шлемкевича сприймати постаті та явища всебічно і давати пояснення навіть тому, що не надається до виправдання. Та коли він переходить до розгляду політичної, інтелектуальної і моральної атмосфери в еміграції 50-х років, то твердо каже: «...В цьому місці вже межа розуміння, і далі важко знаходити злагіднюючі аргументи [...] Коли у вільному світі, в мирний час і серед нашого приниження, замість піддати суворій ревізії свої погляди і постави, люди і групи тримаються далі своїх претенсійних думок і неморальних практик, – тоді ще шукати якихось виправдань неможливо» (с. 101–102).

Заключний розділ книжки має назву: «Епілог: Соборне зрівняння». Шлемкевич вважає, що за умов об'єднання українських земель у повоєнній УРСР відбувається процес «осхіднячення» Західної України й «огаличанення» України Східної: «Йде взаємне наближення, уподібнення уладу життя і уладу духа» – корисне для обох сторін взаємодоповнення. «Соборність стає не тільки географічним і державно-політичним поняттям, а й психологічним» (с. 105). У цьому процесі можливості галичанства Шлемкевич оцінює досить скромно, покладаючи більші надії на український Схід, його не використаний ще культурний потенціал. «Жертви, що їх приносить Україна в боротьбі за самоздійснення, оправдані тоді, коли вони підготовлять нову, оригінальну українську культуру. Бо тільки задля назви, задля мови і обряду, платити таку ціну не варто. Та оригінальна культура може вирости з неспожитих душевних багатств українського Сходу» (с. 106). (Тут можна було б

зауважити, що Шлемкевич оминув загальноукраїнське значення культурних вогнищ Волині, Поділля, Галичини, Буковини.)

На жаль, ця частина праці М. Шлемкевича має характер дуже загального погляду. Це і зрозуміло: автор не мав ні особистих вражень, ні достатнього матеріалу для побудови якоїсь стратегієми. Нині ми, в Україні суцї, бачимо, що справа виглядає складнішою: розвиток української культури гальмується; давно і потужно розкручений маховик русифікації підкручується далі; для національної консолідації, для створення загальнонаціонального культурного й інформаційного простору нічого не робиться, як мало що робиться і для реального використання духовних скарбів різних гілок українського народу. Натомість певні політичні сили цілеспрямовано працюють на підживлення успадкованого з войовничої радянської обивательщини протиставлення «західняків» і «східняків», що об'єктивно руйнує Україну, навіть коли суб'єктивно той чи той войовник цього не розуміє.

Тим важливіше, щоб українська інтелігенція усвідомила загрозу цих фобій і твердо протидіяла їм. Від цього, зрештою, залежатиме: буде Україна соборною Україною – чи Малоросією, бажаним декому доточувальним клаптиком «русского мира». Щоб бути Україною, мало мати президентів, уряд, таку-сяку Верховну Раду – і гімн, прапор, герб. Треба мати суверенне національне життя на всьому державному терені. Мати міцний фундамент національної культури, на якому утверджується національна ідентичність. І БУТИ СОБОЮ, бо в сучасному світові, за відкритості всім віграм, той, хто НЕ Є СОБОЮ, – просто ЗНИКАЄ, раз і назавжди.